

842-411.216

И-200.

Анатолий *У*ванов

ОШТОЖУ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

3 ТМО Т. 1 млн. З. 3986—83

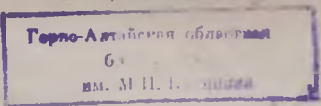
Анатолий
УВАНОВ
ӨШТӨЖҮ

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАП
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ
1984

84(2=61-11.2/6-4

419626 ✓

P2
И200

Алтай тилге А. Адаров көчүргөн

Иванов А. С.

И200 **Вражда:** Повесть. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984—210 с.

Анатолий Ивановтың «Оштожу» деген повезинде журт жерде улустың бой-бойына жаңы социалистический куун-тапту боло бергени, уйеден уйеге улалган оштожуни жекгени, колхозтың жеңулу јуруми тыңганы коргузилет.

И 70302—021 64—84
М 138 (03) 84

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984

АНАТОЛИИ СТЕПАНОВИЧ ИВАНОВ

ВРАЖДА

Повесть

На алтайском языке

Переводчик А. Адаров

Редактор *З. Шинжина*
Художественный редактор *В. Ортоңулова*
Технический редактор *М. Шелепова*
Корректор *Г. Елемова*

Сдано в набор 09. 04. 84. Подписано в печать 29. 05. 84. Формат 60×84 1/16. Гарнитура литературная. Печать высокая. Бумага тип. № 3. Усл. печ. л. 12,2. Уч.-изд. л. 13,35. Тираж 2 000 экз. Заказ 1329. Цена 1 р. 10 коп. Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659 700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

Катъка Афанасьеванын кийими ыртык, самтар алты алмыстарынын жааны — Мишуха кату сыркынду 1944 жылда, 29 февральда, вторник күнде Романовкадагы колхозтын председатели Артемий Пилюгинди берден мылтыктаг адып салды. Пилюгин десе фронттон туку качан шыркалу жанып келген ордендү кижид болгон. Бурункуй энир кире берерде, Мишуха председателдинг туразынын жанына базып келеле, туранын ичиндеги лампанын одынан кызарып турган кырулу шилди мылтыгынын темирле тонк этире оодо согуп ийген. Тонг шил жаан табыш жок торс элип, оодыктары шынгыражып, төгүле берген. «Мынызы кандый көрмөзи эди?!» — деп, бүткүл билезиле ажанып отурган Пилюгин бажын столдонг көдурип, тунгак ла казыр шыркыранган. Онон көзнөкти ооткон кижини көрөргө, ол эки ле калыйла, оодык көзнөктинг жанына жеде конуп, алтыгы оодык ойыктын үстине энчейген. Бу ла өйдө Мишуха онын чичке жузине күп ле берип ийбей база. Октын ордына шаап салган болчок темир Пилюгиннинг бажынын тал-ортозын оодо чаап барган. Жаан оборлу ла эттенир Пилюгин стенинин жанында турган скамейканын учына күч этире отура тужерде, скамейканын бир учы сан өрө чарчалып, онон будып салган полго күрс этире келип тушкен. Жагыс ла бу өйдө Артемий Пилюгиннинг энеси Федотья, үйи Лидия, балдары Паша ла тогус жашту Сонька бир уула багырып ийгендер...

Мылтыктын табыжына жуула тужуп келген улус Мишухадаг берданканы блаап алгандар. Өлтүрөөчини керек десе күлибеген де. Мишухага жүк ле он төртинчи жаш барып жаткан. Ол, кискенин өскүс балазы чылап, кырыгылап, туранын стенинин жанында тон кардын үстинде отурган. Өлтүртип койгон кижининг уулы, Пашка, торт ло күчүк чилеп кагылап, калыг пыймазыла Мишуханы тееп-тееп турган, же онызы нени де сеспей турган чылап, керек десе коруланбай да, жагыс ла кирлү жаактарын төмөн аккан көзининг жаштарын соокко кызара

тогуп калган јудруктарыла арчып, карыкчалду кыгзыганы угулган.

— Шилемирди ълтүреди-им! Балчара базадым... Божоткор! — деп, Пилюгинниң энези, Федотья, сагыжы энделе берген чилеп, алгырып, оны бек тудуп алган уй улустың колынаг блаап чыгарга торт ло октолып турган. Онын чачтары семтейип, чырай-бажы коркыштанып, тостойо тиге берген кѡстѡри казыр-ланыжынаг улам эмди-эмди ле жарыла бергедий болгон. Карган эмегиниң колынаг уур кўлер сокы баланы блаап алала, оны талымзырап калган Лидия јаткаи турага јук арайдан ийде салып кийдиргендер.

— Сен нени эдип салдыг, каргышту шилемир!? Нени? — деп, јебрен Андрониха эмеен Мишуханың устине, ай-кара каргаа чылап, эңчейип, уулчакты тайагының учыла тўрттўрип турды. — Кижиди ълтўрип салдыг. Эмди јаргылаар. Кыйынның јерине барарыг...

— Кедери бас, карганак... Туура тур дейдим, — деп, эмеени ошкѡш јебрен ле арык Андрон таадак уйин туура ийдет. — Баладаг ончѡг туура баргыла, мында јанг болор учурлу...

Је эмди Романовкада кандый да јанг јок болгон, онын учун нени эдериң кем де билбей јат. Эбири уй улустың калактажы ла ый-сыгыды. Романовка — јаан эмес деремне, јук ле бир оромду, је Пилюгинниң туразының јанында улус, базарда чылап, јук ла эдип калган. Эмеендер, каргандар ла карганактар ълтўртиң салган Пилюгин јаткан тураның кѡзиѡгиниң јанында ары-бери элбегдешкендер, бери јуула тўжўп келген деремнениң балдары дезе коркышту керектег чочыгылап, тууразында барчалыжып, унчугышпай тым тургандар.

Председатель Пилюгиннег ле колхозтың кузнези аксак Петрован Макеевтег ѡскѡ Романовкада јинт эр улус јок болуп калганынаг бери удап калган. Кѡп улусты ѡлгѡн деп бичиктер келген, арткандары керегинде табышты кажы ла пятницада аймактың тѡс јеринен келип турган почтадан сагып тургандар. ѡбѡдним эмезе уулым бу каргышту јуу-чакта эмди тирў болбой, ѡлбѡй тирў артар болбой деген ас-мас ла јалтанганду ижемји кажы ла уй кижиниң јўрегинде јўргени јарт, је ого коштой коркышту јеткер сагыган карыкчалду санаа ондо уйа тартып алганында база аланзу јок. Кажы ла недеде аймактың тѡс јерине почта аларга барып турган чотобот Маруњка бу пятницада ол коркышту казенный бичикти экелерден айабас. Онын учун онын келерин улус эртен турадан ала јўректери шимиреп, сагып туратандар. Деремнениң учында бийик тѡнниң ары јанынаг чанакту ат качан ла кѡрўнип келбегей дежиң, ончолоры ол јаар узуни јок кѡрўп јадылар. Тѡнди тѡмѡн

сунуп түшкен жолдо чанактуу эмезе абралу ат көрүнзе, уй кижинин чек ле кыйналып калган жүреги токтой берерге белен болгон.

Эмди Романовкада сок жаңыс эр кижини артып калды. Бу жақшынак ус, колхозты аргадап жаткан кижини, мынан улам ойинен өткүрө эркеге үренип калган, ого үзеери аайы жок аракычы. Кажы ла кун эртен тура, көруктинг одын көнжидерден озо, лантап туруп баш жазатан, онын өчөмик көстөри жарып, шөл-жир колдору окпыр ла тын боло беретен. Кере түжине ол эрчимдү ле жараш иштейтен, көстөрүн туй алып турган кара терди колынын сыртыла арлай соготон, а энгирде дезе сөөклөдөн аскан аракыны оозына жеткенче ичип алатан.

Өлтүрүп салган председателдинг туразынын жанында Макеев жок болгон, оны кем де эске албаган, кем де сагыбаган, ненин учун дезе бу өйдө ол күзинезде билинбес эзирик уйуктап жадатанын ончо улус билер. Петрован Макеев будын финдерле болгон жууда үжиткен, мынан улам онызы корчойо курып калган. Ол жуудан жанып келерде, онын кей-кебизин ле бала таппас уйи аксак немеле кожо жатпазым деп кайдаар да Түндүк жаар жожый берген. Улус оны «жаан акча ла жараш өбөгөн» бедреп барган дежетен. Романовканын улузынын бодогоныла болзо, Петрован бу ла өйдөн ала ичип баштаган. Жайгыда ол жарымдай чирип калган, уй кижининг колы тийбегенинен улам кир-тор базырып койгон болчок туразында конотон, а кышкыда дезе ол тураны неле де жылыдып болбозыг, ого үзеери аксак ус жалкуурып, тураны жазаар да кууни жок, ол сооктор жууктап ла келзе, күзинизеге көчүп, жылу көруктинг жанына такта тургузып, ары-бери барбай, анда ла уйуктап жадатан.

Же сагыбаган жанынан Макеев жеде конуп келди. Пилюгиннин туразынын жанына ол кайдан базып келгенин бу шакпыртта ла карануйда кем де көрбөй калган. Бастыра ла бойы ышталып, таан чылап карарып калган ус жабыс энгилеп, турага кирип келерде жаңы ла көрдилер. Сыны бийик, бажы арай ла болзо потолокко тийбей турды. Кыйа кулаш жарындарлу. Канча жерден ойо күйүп калган полушубок тоны ийиндерин кыза тартып салган эмтир. Тонынын өмүри ачык, чамчазынын өмүри база ачык, онын түктү төжи кандый да бырчыт болды. Кижининг төжине түнгөй эмес, шак мынан улам улус Петрованнан коркыгылап туратан. Бу аракызак ус жақшы кижини болгон. Улустын сурагына качан да жок деп айтпас. Тудунар-кабынар керектү ончо ло немелерди кандап, сулап, жазап берер. Күрек, чакпыш, малта, бычак, күрчек, кадулар эдер. Акча албайтан. Мындай кату өйдө акчала база нени аларыг? Эткен ижини учун бозонунг аракызын эмезе жиир неме экелзин деп бир ле катап

айдып салган. Мынчаны төлө деп база айтпас, бергенин ле алар. Ончолоры ого суре ле суракту келетен, керек десе жуук деремнелердин улузы кунун сайын журетен. Ол тойу-ток жаткан, бозонун аракызы качан да божобойтон. Же устынг эткен ижи учун улус ого толун берип, быйанын айдып, капшай ла барарга мегдейтен, ненинг учун десе бу эрмек айтпас ла бурункуй будусту кижининг будуми соок ло кату болгон. А ол десе кажызынын ла кийиннен ары кыжырантып коротон, карануй костори коруктеги костор чылап, куйуп келетен, онон ойто ло очотон, темирдин кагы толуп ла коруктинг одына бажырайып калган барбак сагалы откуре каткырымзып, учы жок ижин иштеп, журе беретен.

Ол кыпка кирип келеле, тургуза ла тымый берген эмеендерди аяктап, темиккени аайынча каткырымзып, олтурип салган кижининг жаны жаар басты. Бу ойдо жангы ла Пилюгиннинг уйи печкенинг жанында элбек тактанынг устинде корчойып, уур ла тунгак оксон ыйлап отурган. Пилюгин ол ло койкоро жыгылган бойы жаткан, бажынынг жанында кан агып, терстелип калган. Макеев онынг жанында бир эмеш унчукпай турала, эки ле сос чойо айтты:

— Керекте-ер! Андый-ый...

— Нези андый?! — деп, суулу стакан берип турган уй кижини Федотья Пилюгина ийде салып, орыннан карайлап чыкты. Эмеенинг колында стакан полго келип тужеле, шыгкырт эдип оодыла берди. Коп улус ого карамду кордилер, ненинг учун десе шил стакан магазинде каа-жаа ла болуп жат. — Нези андый, жыду серке?! Эмди канай жадарыс?! Канай жадарыс дейдим?! Афанасьевтердинг ончо кучуктерин тумалап салар керек! Тижин ийтти — Катканы ончозынан озо! Жыланынг уйазы-ы...

Петрован Макеев Пилюгинаны укпаган да, корбогон до чилеп, онынг кыйгызына да, жамап быjar состорине де кичнек те ажару этпеди. Ол эрмек жогынан ары бурылып, бозогоны алтап, чыга берди.

Тышкары ол Мишуханынг жанына базып келди. Уулчактынг жанында жангы ла Андрон таадак айланыжып, чек ле ангырай берген Пашканы суруп турды. Олтуртип салган Пилюгиннинг уулы Мишухала жажыт болгон. Ол уй улустынг ортозынан чыга конуп, Мишуханы тесп-тесп ийеле, ойто ло олондын ортозына кире конот. Мишуха, байагы чылап, стенеге кызынат.

— Сарас! Торт ло сарастынг бойы. Же эмди мыны — деп, чыдалы чыгып брааткан таадак шыйкынайт. — Эмеендер, бу мыны токтотсоор! Сонька, акагды ары апар.

Эмеендер десе неге де киришпей, унчугышпай турдылар. А тогус жашту Сонька кирнестенинг жанында ыйлап турды.

— Түңей ле өлтүр саларым!.. Кызыл тынын кыйарым! — деп, көстниг јаштары өткүре Пашка кыйгырат. — Эмди ле јүгүрүп барып, какпыш аларым...

Пашка чындап та кайдаар да барарга ары болуп јүгүрүп жадала, кузнецке табарды. Макеев уур колыла уулчактын јаказынан ала койып, силке тартты:

— Табыштанба. Какпыш сеге керек... — онон туура ийде салып койды.

Кузнец минут кирези кайкаган ла кандый да бурулу унчукпай турат. Онон бу чимириктү өлтүрөөчини лаптап көрөргө турган чылап, бажын бирде он јаны дөбөн, бирде сол јаны дөбөн јайа салып, анча-мынча ајыктады.

Онон Макеев килегендү ле карыкчалду күлүмзиренип, унчукты:

— А мен сени маскачы эдер куундү болгом. Эмеш чыдазын, онон алайын деп санаганам. Јаңыскаң иштеерге күч ине.

— Эмди мыны незин айдар — деп, Андрон таадак карыгынынаң улам чек кургап калган арык колын јаңыды.

Соок кере тужине торт ло өртөп турган, керек десе түкүрук те учуп браадала, тонуп јат, је эниргери күн эмеш сыныга берди, тонди төмөн соккон эзиннен ачу баргааныг билдирер-билдирбес јыды јытанат, мынызы удабас келетен јылулардын јастырбас темдеги. Бу узун кырлаг Романовканы уч јанынаң курчап салган. Онын суксүр ле ташту кајуларында ачу-баргадан өскө не де өспөс, салкын десе онон карды суре ле төмөн учурып, деремнени туй шуурып салар. Јайдын соок күндеринде ле кыштын шүлүр јылуларында кырланды төмөн јайылып келген ачу баргааның серүүнзимек ле јылымзу јыды колхозтын айгырларын торт ло эзиртип туратан.

— А Катерина билер бе? — Ойто ло Макеев унчукты.

— Байла, билер — деп, Андрон таадак ун берет. — Чындап, ол калганчы кун төжөктөн өрө турбас оору. Доньканың сөбгин јууп ла салала, жыгылган...

Бурункуй будүмдү ус бир эмеш унчукпай турала, темир ош-кош бек тырмактарыла семтек чачын, такталып калган сагалын тырмап, карыкчалду унчукты:

— Је бу өлтүриш ине... Эмди милиция келер... Ах, андый-мындай учканды сени? Қанайдар? Эмди Катеринага мен баратам ба?..

Је бу ла өйдө жылдыстары туку качан чокту быјырайа күйе берген соок ло карануй теңеринин алдында Катька Афанасьеваның коркышту кыйгызы угулды:

— Ми-иша-а?!

Бу кыйгы кырлангын ташту кајуларына тондолып, кара-

нуй карлу ойдыктан чыгар јерин таппай октолып турганча, жанылга учына јетире јылыярга јеткелекте, чоґо турган улустың јанына Катя Афанасьева југурип келди. Ол јамачылу јикпелу, эски пиджакту, чачы семтейип, санаазы чыгып, јууле бергендий коркышту кеберлу болды.

— Миша-а! — деп, ол база катап онтойло, оның алдына жыгылып, оның тизелерин кучактай алып, такталып калган тон кардыг устинде уур оксоп ыйлаштан бастыра бойы тыркырап, селендей берди. — Сен нени эдиң салдың, а?! Нени...

— Катя, Катя... Кайдалык оны... — Уулчак баштап ла оозын ачты. Оноң көзиниң јаштарын јудунып, айтты: — Сен ыйлаба. Кайдалык... Ыйлаба, Катя.

Бу сөстөрдөґ ол эмеш токынап, тымый берди ошкош. Оноң тижн өткүре кыңзып, ыйлап јадала, кыймыктанып, эки тизезине туруп келди.

— Кардыг устине отурала соокко өттин, Мишенька... Айылга јаналы, балдар эмди печкеге отты салып койгон болбой — деп, ол эрмектенеле, өрө туруп, ыйлап отурган Мишуханы өрө тургуза тартып, коркойгон сынын түзедип, улуска араай бурылды. Оның көстөринде кижн коркор кандый да соок от-јаркын болды. Јайыла түшкен семтек чачы оның көрүжин там коркышту эдиң турды.

Тоолу улуска удурла басты, улус ого јол берип, эки башка бөлине берди. Катя ла Миша улустаң турган коридорло өдүп, караңгуйда јылыып калдылар.

Качан олар јүргүлей берерде, Андрон таадак јенил тынып унукты:

— Је, карын, кудайга баш.

Коркышту өлтүришти кайкап турган уй улустар ла карган эмесидер сөстөрднн саң башка учурына ајару этпедилер.

* * *

Јуу-чак башталып ла турарда, Катя Афанасьеваның колында алты бала артып калган. Олордын јаанына, Мишухага, он биринчи јаш брааткан, арткандары эчнн-дечннн кичинек немелер — Захар алты јашту, Қолька — бешту, Игнатий учту, Зойка ла Донька эки јаштулар. А бойына дезе јук ле јирменчи јаш кирген.

Мишуха, Захар, Зойка оның карындаштары ла сыйны болгон. Арткан учузи дезе төртөн бир јылдың июнь айында јуу баштала ла берерде, тургуза ла фронтко атанган Степан Тихомиловтын балдары.

Сч недеге мынағ озо кенете Донька оорыган, эди коркышту эдиң, санаазы энделип, эдреп, төжөктнн устинде аргазы јок

ары-бери анганып, чарчалып жаткан. Кемге де кереги жок чек тазап калган эски тере тонног оскө оору балага төжөп бергендй жымжак, жылу неме жок болгон. Жууныг коркышту уур ла торо жылдарында турага толтыра энмектеген, жүгүрген, ыйлаган-сыктаган, сүре ле жийтем, жийтем, жийтем деген немелерди азыраарга ончо неме садылган, курсакка толылган... Быжыл күскиде тон жерге баштапкы жарма кар жаап ла ийерде, сок жагыс уйды аймактын төс жерине апарып, базарда садарга келишкен, нениг учун десе 1942 жылдын жазында жуудан жанып келген Артемий Пилюгинди Романовкадагы колхозтын председатели эдип салгандар, а ол быжыл өлөг чабарга бербеген. Өлөг жокто уйды неле азыраарын? Баштап ол колын жаңыйтан. Өлөг кайда барар ол? Жай узун, чаап аларын. Озо баштап колхозтын уйларына азырал белетеер керек. Оног арыш төгүлүп баштаган, буудай жуунадар ой база жеткен. Чек ле калжуура берген председатель таг эртен ончо улусту чалгыларын, сериптерин алгыла, жалагга чыккыла деп айдаар боло берген. Мишка Василица эже ле кожо өлөг чабар, аш кезер косилкада иштеген. Эки жылдын туркунына эмеш өзүп келген Захарка заготпунктка аш тарткан. Балдардын жааны болуп уйде Колька артатаи, картошкодог ло свекланыг буринен, жетире бышпаган капустаныг жалбрактарынаг суп аайлу неме кайнадып, балдарды азырайтан, Доньканыг ла Соцьканыг чимирикту тумчуктарыг арлайтан, баштак Игнатийдег көс салбайтан...

Качан аспактын кызыл бурлери астай берерде, Катя жагы ла тармалу уйкудан ойгонып келгендй коркышту чочып, сок жагыс уй азырал жок артып калза не болор деп, аайы-бажы жок санааркай берди. Бир катап таг жагы ла жарып клеедерде, ол Мишканы уйкудан ойгозып, колына чалгы туттуруп, бойы база бир узун ла уур чалгыны ала койды. Олор колхозтын жалагына барбай, күстин соок чалынду өлөгдөрилө суу кечире жүгүргендер.

— Күн чыгарга жетире чабалы, Миш... Уй жогынаг бис не болорыс?

— Андый эмей база, Катя... Сүт жок балдар не болор?

Михаил бойын уулчак деп чотобой до жат. Ол, эр кижги чилеп, буттарыг талтайта тургузып, эрчимду чаба берди.

Ишке илбиркеп, олор күнниг өксөй до бергенин көрбөй, чабып ла чабып тургандар.

— Ой, Миша! — деп, Катя изип калган жүзинег терлү чачын туура таштап, тыг үнденди. — Күнди көрзөг до?! Пилюгин бисти жип салар.

Мишка унчукпай тегерини аякптап көрөлө, эбиреде чаап салган тайалардын жагына базып келеле, туку качаннаг бериг

нуй карлу ойдыктан чыгар јерин таппай октолып турганча, јанылга учына јетире јылыярга јеткелекте, чоґо турган улустың јанына Катя Афанасьева јүгүрип келди. Ол јамачылу јик-пелу, эски пиджақту, чачы семтейип, санаазы чыгып, јууле бергендий коркышту кеберлу болды.

— Миша-а! — деп, ол база катап онтойло, оның алдына жыгылып, оның тизелерин кучактай алып, такталып калган тон кардын устинде уур бксоп ыйлаштап бастыра бойы тыркырап, селендей берди. — Сен нени эдип салдың, а?! Нени...

— Катя, Кать... Кайдалык оны... — Уулчак баштап ла оозын ачты. Оноң көзиниң јаштарын јудунып, айтты: — Сен ыйлаба. Кайдалык... Ыйлаба, Катя.

Бу сөстөрдөң ол эмеш тоқынап, тымый берди ошкош. Оноң тижн өткүрө кынзып, ыйлап јадала, кыймыктанып, эки тизезине туруп келди.

— Кардын устине отурала соокко өттин, Мишенька... Айылга јаналы, балдар эмди печкеге отты салып койгон болбой — деп, ол эрмектенеле, өрө туруп, ыйлап отурган Мишуханы өрө тургуза тартып, коркойгон сынын түзедип, улуска араай бурылды. Оның көстөринде кижн коркор кандый да соок от-јаркын болды. Јайыла түшкен семтек чачы оның көрүжин там коркышту эдип турды.

Тоолу улуска удур басты, улус ого јол берип, эки башка бөлине берди. Катя ла Миша улустан турган коридорло өдүп, карагуйда жылыып калдылар.

Качан олор жүргүлей берерде, Андрон таадак јенил тынып учукты:

— Је, карын, кудайга баш.

Коркышту өлтүришти кайкап турган үй улустар ла карган эмесендер сөстөрднң саң башка учурына ајару этпедилер.

* * *

Јуу-чак башталып ла турарда, Катя Афанасьеваның колында алты бала артып калган. Олордын јаанына, Мишухага, он биринчи јаш брааткан, арткандары ээчий-деечий кичинек немелер — Захар алты јашту, Колька — бешту, Игнатий учту, Зойка ла Донька эки јаштулар. А бойына дезе јук ле јирменчи јаш кирген.

Мишуха, Захар, Зойка оның карындаштары ла сыйны болгон. Арткан учузи дезе төртөн бир жылдын июнь айында јуу баштала ла берерде, тургуза ла фронтко атанган Степан Тихомиловтың балдары.

Үч недеде мынаг озо кенете Донька оорыган, эди коркышту изип, санаазы энделип, эдреп, төжөктин устинде аргазы јок

ары-бери аңданып, чарчалып жаткан. Кемге де кереги жок чек тазап калган эски тере тонноң өскө оору балага төжөп бергендй жымжак, жылу неме жок болгон. Жууның коркышту уур ла торо жылдарында турага толтыра эмгектеген, жүгүрген, ыйлаган-сыктаган, сүре ле жийтем, жийтем, жийтем деген немелерди азыраарга ончо неме садылган, курсакка толылган... Быыл күскиде тоң жерге баштапкы жарма кар жаап ла ийерде, сок жагыс уйды аймактын төс жерине апарып, базарда садарга келишкен, ненин учун десе 1942 жылдын жазында жуудан жапып келген Артемий Пилюгинди Романовкадагы колхозтын председатели эдип салгандар, а ол быыл өлөң чабарга бербеген. Өлөң жокто уйды неле азыраарын? Баштап ол колын жаңыйтан. Өлөң кайда барар ол? Жай узун, чаап аларын. Озо баштап колхозтын уйларына азырал белетеер керек. Оноң арыш төгүлип баштаган, буудай жуундар ой база жеткен. Чек ле калжуура берген председатель таң эртен ончо улусты чалгыларын, сериптерин алгыла, жаланга чыккыла деп айдаар боло берген. Мишка Василиха эжеле кожо өлөң чабар, аш кезер косилкада иштеген. Эки жылдын туркунына эмеш өзүп келген Захарка заготпунктка аш тарткан. Балдардын жааны болуп уйде Колька артатан, картошкодон ло свекланын бүринен, жетире бышпаган капустанын жалбрактарынан суп аайлу неме кайнадып, балдарды азырайтан, Доньканын ла Соньканын чимириктү тумчуктарын арлайтан, баштак Игнатийден көс салбайтан...

Качан аспактын кызыл бүрлери астай берерде, Катя жаңы ла тармалу уйкудан ойгонып келгендй коркышту чочып, сок жагыс уй азырал жок артып калза не болор деп, аайы-бажы жок санааркай берди. Бир катап таң жаңы ла жарып клеесдерде, ол Мишканы уйкудан ойгозып, колына чалгы туттуруп, бойы база бир узун ла уур чалгыны ала койды. Олор колхозтын жалагына барбай, күстин соок чалынду өлөңдөрилеле суу кечире жүгүргендер.

— Күн чыгарга жетире чабалы, Миш... Уй жогынан бис не болорус?

— Андый эмей база, Кать... Сүт жок балдар не болор?

Мишан бойун уулчак деп чотобой до жат. Ол, эр кижичилеп, буттарын талтайта тургузып, эрчимдү чаба берди.

Ишке жылбиркеп, олор күннинг өксөй дө бергенин көрбөй, чабып ла чабып тургандар.

— Ой, Миша! — деп, Катя изип калган жүзинен терлү чачын туура таштап, тың үнденди. — Күнди көрзөң дө?! Пилюгин бисти жип салар.

Мишка унчукпай теңерини айкап көрөлө, эбиреле чаап салган тайалардын жаанына базып келеле, туку качаннан бери

чаппаган кату комыргайлу олӧндӧрдин ортозына чалгызын сугун, айтты:

— Чалгынды мында салып кой. Оны тегине ле не јуктенер? Эртеҥ база чабарга келерис.

— Келерис, Миш. Керек не.

Мишуха тӧгӧзӧккӧ арыган-чылаган отурып, калтазын чыгарып, таҥкызын ороп, оноҥ учы куйуҥ калган ватадан эткен жоҥны сабарча бууны отык ташка јаба тудуп, јалбак эгунниҥ сыныгыла чага сокты. Јакшы отык таш болгон, оның учун чедиргендер тӧгулип, бууның учына от камылып, ыштала берди. Михаил отты кӧҥжиде уруҥ ийеле, таҥкызын камызып, ватадан эткен бууны адазының берден мылтыгынан алган патронго чебер сугуп, патронды ла отык ташты калтазына салып алды.

Ол бойын јаан кижиге бодоп, јаан эр киж и чилеп таҥкылап, лени де тереҥ санааны, учукпай бир јерге кезе кӧруҥ алган отурат. Оноҥ эјезин ајыктап кӧрди. Онызы јылагаш колдорын ӧрӧ кӧдурип, коо мойны тескери кедейтип, калыҥ чачын тескери тарап отурды.

— А сен јараш турбайыҥ, Катя, — деп, Михаил кенете айтты.

— Је... сен, — Катя колын јаҥыды, — айдарыҥ ла база... Адаҥ јуудан јапып келзе, таҥкы учун јакшы айтпас.

Михаил былтыргы јайдан ала таҥкылап баштаган. Катя таҥкының јыдын тургуза ла сезип ийеле, айткан: «Эмди тура тартпазаҥ кайдар, Мишка, кереги јок неме не». «Кереги јок — деп, ол жооҥ унденип эрмектенген. — Уйе-сӧбгин оодылганча иштеерин, оноҥ эмеш буркурадып алзаҥ, јегиле берген неме ошкош». Сӧстӧр эмес, а кичу карындажының уур иштен улам жоондой берген кату уни ол тушта Катяның јурегин ыйлаткан. Ол арып калган узун кирбиктеринниҥ алдынан мӧлтилдеп келген јаштарга бастырып, айткан: «Андый болзо јажырба... Мынай туруп, ӧрт салып ийдин».

— Эйе, јаратпас — деп, Миша улу тынып, эјезиниҥ сӧзине эмди каруу берди. — Бичибей барганы айдан аја конды.

— Удабас письмо келер, Миш... Тихомилев Степаннаҥ кече письмо келген.

— Је не?

— Не де эмес... Балдар учун Михаил ле сеге быҥан болзын дейт.

— Тӧгун айтпа! — деп, Михаил карайлап чыкты. — Мени ол не эске алынар!

— Ме, кычыр...

Јуу башталган кийинде, адазы айлында јуерде, Михаил база бир јыл уренген, оноҥ адазы фронтко атана берерде, тӧр-

тинчи класстың кийинде, школды чачып ийген. Уренерден болгой, жүрер де арга жок. Захардын, Игнатийдин, Доньканын адазы Степан Тихомиллов самараны, байла, мендеп бичиген болгодый, бичижи јарт эмес, оның учун Михаил салкынга кемтип калган эриндерин араай кыймыктадып, магдайын чырчайтып, лапту кычырарга албаданат. Кенете эриндери тырлажып, бойы мыжылдап, эезиненг туура көрди. Оног ойто ло эриндери кыймыктап, кычырып отурала, чаазынды андандыра тутты.

— Је... анда, Миша, сен керегинде база не де жок — деп, Катя мендегендү айдала, самараны ала койды. Ол ийнизинен көбөстөрүн јажырып, бир эмеш кемзинип калган отурды.

Јарым минут кирези унчуклай отурала, Миша чапкан јерди ајыктап, араай унчукты:

Јарым абраны чаап алдыбыс ошкош.

— Једер керек — деп, Катя айдала, адазының эски пиджанын јерден көдүрүп, кийип алды. Пиджак јаан болгон. Оның учун ол оның эдектерин чичке белине бек кымынып, чий тереденг эткен кайыштын үзүгиле курчанып ийди. Бу ла өйдө јыраалардын ары јанынан Пилюгиннинг јымжак абразы табыжы жок чыгып келди.

— Эндий-бе-е! Чабаачы-күлүктер! — деп, ол јортуп келеле, каткырымзып, унчукты. Оның кыскачак јеерен эрин сагалы ары-бери јайканып, оног шолјырайа тура берди. — Слерди мынаг өлөң чапсын деп кем айткан? Ончо улус туку качан иште, а слер...

— Артемий Сазоныч... — Катя јайналганду унчукты.

— Баш билинип турала, кату карууга турарын, Катерина! Сен неме ондобос аамай ба?! Јерде аш јыдып јат, а слер...

— Бис күн чыкканча ла... Бис эмди ле...

— Күн чыкканча... — Председательдин эрин сагалдары, карамыс чылап, база ла јайбандай берди. — Сени кадырып салза, а? Баш билингени учун?

— Менин колымда алты оос не, Артемий Сазоныч. — Миша јаар бажын кекип, Катя јайнады.

Ол Пилюгиннинг алдында тизезине јетире эртен туранын чалынына өдүп калган јамачылу јикпелу, канча јерден ойыкту эски пиджакту, арга-күчи жок ло шыралаган кеберлү турды. Пилюгин оның улуш эдегин ширтеп, јеерен сагалы тыркуражып, керек дезе тумчугынын тарпак таналарынан тер чарчап келди.

— Алты... — деп, ол арбанып, уур јарындарын јайкап, Мишанын јаныла энчес эдип, өлөңнинг ортозынан эки чалгыны ушта тартып, јаны чапкан јерде јаан истерин арттырып, абра јаар басты.

Михаил бир канча 6йг6 онын болчондоп брааткан чон жал-маштарына к6р6р кууни жок к6ст6риле к6р6п турала, турган жеринен ичкери калып, онын жолун туй алды.

— Чалгыларга тийбе! Бери берет...

— Чимирикт6 жузине чыт берийерим! — деп, Пилюгин шыйкынады. Бир колында ол эки чалгы апараткан, экинчи колын, чындап та согорго турган чылап, талайып келеле, же сокподы, уулчакты жагыс ла бойынын жолунан женил туура ийдип салды. — Бу колхозтын жери, а слер...

— Колхозтын эмес! — деп, Миша кыйгырды. — Т6г6з6кт6 сас... Бис былтыр база мынап чапканыс. Кажы ла жыл мынап чабып жадыс...

— Акыр, Миша, — деп, Катя карындажынын жардына ко-лын тийгизип учугала, онын председателдин кийининен ары басты. — Ол6г жок бис не болорыс, Артемий Сазоныч? Кыш-кыда уйды неле азырайтан?

— Неле... — Пилюгин чалгыларды абранын усти жаар чачып ийеле, кайра уур бурылды. Карманынан калтазын чыгарып, кыс жаар к6рб6й д6, эрни сагалын тыртыйтып, айтты. — Неле азыраарын айса болзо табарыс. Мен сеге айттым не...

— Артемий!.. — Катянын жайналганду ачу уни учуп чыгала, кенете узуде берди... Ол карындажы жаар бурылып, к6ст6рине не де 6нзуре сайып ийгендий, т6м6н к6рди. — Миш, сен жан... Мен эмди ле... Балдарды бор-ботколо азырап жатсап.

Миша кайкап ла базырныгып калган кыймык жок турды.

— Не турун?! — кенете чек ле оны к6р6р кууни жок униле эжези онын жузине кыйгырды. — Жан деп айттым не!

— Алгырба, — деп, Миша айдала, ары болуп араай урбедеп база берди.

Мишуха жаан уул эмес болгон, же журт кижинин к6зиле к6р-з6, кичинек база эмес. Эрмектин аайы кайдаар ууланып турганын ол тургуза ла сезип ийген. Эжезинен ол Пилюгин деп ши-лемир нени некеп турганын ол туку качан билип салган, нениг учун дезе деремнедеги коп-сапты ол жагыс катап уккан эмес. Эмесидердин кобын токтодын болбозын, уй улусты учукпай журигер деп жакып албазын, туней ле айдар. Эжези учун онын журеги сыстан жат. Ого ол, эр кижини чилеп, килеп те журет, нениг учун дезе, ол билер — Катя ару, кутук суудый ару. Оны тегин жерге коптоп жадылар. Ол качан да жаман кылык кылын-бас.

Кунтрак жырааларды ла аспактарды 6д6л6, Мишуха деремне жаар барбай, агаштар ажыра отуруп, олар нени куучындажарын тындай берди. Жыраалар 6тк6ре ундер чокым эмес ле тунгак угулып турды.

— Мен, сеге, Артемий, айткам... Качан да, качан да анайда болбос. — Катянын ыйламышраган үни угулат.

— Тенек — деп, Пилюгин каруу берет. — Деремнеде тунгей ле коп жүрүп жат... Бодогылап жат... Сенең коробос то, сеге кожулбас та.

— Сеге өскөлөри жетпей туру ба, Артемий?! — деп, Катя жайнайт. — Ончо деремнелерде жагыс ла уй улус арткан.

— А мен Степка Тихомиловко жигениниң артканын таштап берейин деп! — Пилюгинниң базыган каткылу үни угулат.

— Таштап болбозун! — деп, эжези тың учукты.

«Сега андый керек, сагалду айгыр чочко — деп, Миша эжезиле оморкоп, сананды. — «Жигениниң артканын». Эжезиниң калганчы сөстөрине Пилюгинниң тойу, бешпек жүзи канайып шолжырайа бергенин ле чичке эринниң устинде сагалдары атрайып чыкканын санаазында журап ла ийерде, кенете сагал ундылып, пениң учун Тихомиловко «жигениниң артканы» деген санаа мезин торт ло өрүмдеп ийди. Тихомилов ло Катканын ортозында не болгон болотон? Онын үни жуудаг озо бойынын туразында угардан өлгөн эмес беди? Фронтко барардан озо ол бойынын туразында жагыскан жаткан, ого үзеери бала-баркалу кижн, Каткадаг он жашка жаан болгон.

— Айдарда, Степка Тихомилов ло сенин ортонго сүүш болгон бо? — Пилюгинниң үни жыраалардык ары жанынаг угулат.

— Ондо сенин керегин жок — деп, Катя каруу берди.

— Канайдатан эдин, анайт, Катерина Даниловна... Эмди ле экилен колхозтын жалагына баргыла. А чапкан жеригерди колхозко алзын деп мен жакару берерим.

«Вот эрлик, вот күрүм!» — деп, Мишка бастыра бойы селендеп, тургуза ла чурап барала, Пилюгинге кадала берерге белен болды, же оног та не боло берди болбой, арга-кучи жок болгонина ла ачынганына чыдашпай, көзиниң жаштары адылып, табырай берди. Ол көзиниң жажын јудругыла арчып, деремне јаар жүгүрди.

Катя эччий једе конуп келди. Михаил балдарды столго до отургызарга жетпеген. Катянын көстөри ыйдан торт ло кызарып калган эмтир.

— Тындап отурдың ба, шилемир! — деп, Катя Михаилге чурап барды. — Мен сени көргөм...

— Кыйгырба мында — деп, эртен турадан болгон керектерге база айдары жок ачынып калган Михаил эжезине арт этти. — Кынјыдан үзүлгөн чилеп...

Кичү карындажынын бу сөстөри бүгүни уккан ончо сөстөрдиг эң ачузы болгон. Ол тескерлеп барала, колло соккон кенде ле жаап салган агаш орынга отура түшти. Жаантайын жалакай

— А сурап уксан... Жою апарар эдим, жаньс ла ужыдып алар болорым. Соок деп неме коркыш!

Февраль айдын тал-ортозында сооктор деп неме чындап та коркыштанып чыккан, жолды жакалай анда-мында өзүп турган жоон теректер соокко торс эдип жара тоңгылап турган.

Эртезинде эртен тура Андрон таадак председателъге кажаанда туштайла, айткан:

— Сен ол Афанасьева Катеринага ат не бербей жадын? Онын кызычагы өлөрдөн до айабас. Угуп турун ба, Артемий? Больницага апарар керек.

— Ончобыстын балдарыс оорыгылап жадылар — деп, Пилюгин каруу берген. — Учкандар соокко өдүп жат иие. Мен боймнын балдарыма малина ичирип жадым. Больница да керек жок...

— Ол база ичир жат. Жаньс ла бу учуралда дохтур керек.

— А жазап сурап корзин — деп, Пилюгин каткырымзып учуккан. Таадак, председателъден база кандый да сөстөр сакыган чылап, учукпай ого удур корүп турган. Онызы, чындап та, кожуп айткан: — А не ойинен өткүре санааркап, өлүмжигип турган бу? Афанасьевтердин балазы болзо болор...

— Андый ба-а...

— Нези андый ба?

— А онызы, Артемушка... Сенин адан, Сасоний, бойындыын тапкан эди... Сен, калак, база таап алдын.

— С-се-ен!!! Кадып калган жалбрак! — деп, Пилюгин, торт ло тары чылап, от алышкан. Соок кейди жуда тартынып, кол-козына не де келтей сайыла бергендий кызарып, кейди ойто кайра чыгара тынып болбой, карарып баштаган. — Сагалын тазап брааткан, а база... кирижер күүнин бар!

Ол ары болуп, кошардан чек ле жүгүре базаып ыраган.

Бу учуралдын кийнинде учинчи күнде Донька шыйкырап ла тыныш тынып болбой барган. Баланын жанында Катя бойы, Андрониха эмеген, Михаил түндү-тушту чаксырап, озодон бери дөрөмне жердин балдарын эмдейтен эмдерди, кайнаткан өлөннин, жиилектин суузын онын оозына калбактаң уруп тургандар. Баланы эбире кайыннын кайнадып салган изу бүрлерин де салып турган. Же не де болушпай жат. Кызыкчак там ла коомойтып брааткан, оозынан жыду жыт жытанган.

— Ичи жыдып жат. Соокко өткөн деп председателъ чын айткан. — Пилюгинле тартышканынын кийнинде Андрон таадак баштапкы ла катап оозын ачкан.

Көп частардын туркунына Донька сагыжы бойында жок жадар, божоп калган деп бодоорын, же жаньс ла ак мандайынан тер тоолонор. Оноң бир эмеш ойто санаазы ордына кирип келсе, ол араай сурайтан:

— Мен өлүп каларым ба, Катя-эней?

— Нени айдадың, Донюшка?! Жазылып каларың!

Кызычак Катяга чике көрбөй неге де кезе көрүп, тым жаткан, оңоң, араай эзин чилеп шымырап, улу тынган:

— Бис сеге ончобус болужуп жадыбус не, Катя-эней. Мен өлүп калзам... сеге сүрекей куч болор.

Катянын көксинде не де жалт эдип, оңоң узулип, көксин жара согуп, кејрини туй алып ийген. Көстөринең тусту јаштар чачылып, ол тура жүгүрип, јудек те болзо арчуулыла бажын орой тарткан.

— Коленька, Захар... Доньканы көрүп тураар... Мен эмди ле...

Ол туразынан чыга конуп, контора јаар председателъге жүгүргөн.

Је Пилюгини конторада јок болгон, соок турада жаңыс ла Марня-счетоводиха отурган. Оны улус нениң де учун Марунька деп адап јат. Ол айткан: «Кандый да уй төрөп болбой јат, председатель оны көрөргө уйлардың дворуна барган». Је уйлардың дворида Катя жаңыс ла Мишуха ла карган Андронго туштаган. Мишуха терлегенче иштенип, керек десе тонын да уштып салган эмтир. Ол уйлардың өтөгин стенеде өткуштен чыгара чачат. «Пилюгинди көрдигер бе?» — деп, Катя кыйгырган. «Күзинзе браадым деген» — деп, Мишуха каруу берген. «Донька божоп јат, эмди ле больницага апарадым» — деп кыйгырала, двордон ыраак јок төгнин алдында турган күзинзе јаар Катя жүгүргөн. Мишуха ла карганак двордон соок кейге чыгып, Катя күзинзеге кире конгончо, онын кийиннен ары көрүп тургандар.

Јарым частын бажында Катя председателъдин кошевказында мантадып келеле, турага кире конгон. Ол, торт ло мылчада болгон чылап, кып-кызыл ла бастыра бойы улуш болгон.

Катя бар-јок немеле Доньканы ороп, толтыра јымжак өлөн салып, бойы онын јанына тизезинне туруп, атты јырс камчылап ийген.

Јудексимек те болзо, түк арчуулы Катянын бажына канайып та илинип, учы калбаңдап турган, је Катя мыны көрүп те турганы јок. Ол жаңыс ла ары болуп мантадып јадала, туранын јанына жүгүрип келген Мишуханы көрүп, ман бажынан, ыраактаң кыйгырган:

— Балдарды көрүп тур...

Ол беш күнниң бажында божоп калган Доньканын сөбгин тартып жанган. Бойы торт ло Петрован Макеевтин күзинзезинде көмүр ошкош кап-кара болуп калган. Оңдо ун де, күн де јок.

Качан Андрон таадак ла Михаил узуны јук ле бир метр ороны казала, оноор Доньканың межигин түжүрерде, Катя

больницадан жанып келген кийинде баштапкы ла сѳстѳрин бойынан јук ле арайдан сыга базып унчуккан:

— Докторлор айткан: уч-тѳрт кун озо экелген болзон деп... Каргышту куру-ум!

Бу сѳсти кыйгырып, ол кумақта таштар ла кар кожулып калган кичинек тѳнгичекке конгорѳ јыгылган. Оны јук арайдан ѳрѳ кѳдуре тартып, айлына колтыктап апарып, орынга јаттыргызып койгондор. Ол мында Мишуханын коркышту адыжына јетире кыймык јок јаткан.

* * *

Јук ле экинчи кун аймактаг эки милиционер ле прокуратуранын ишчизи, очкалу арык уй кижии келгендер. Кере тужине олор Романовкала базып, улусла куучындажып, кандый да чаазындар јазап, олорго кол салдыртып тургандар. Эмеендер ле карган ѳбѳндѳр эрмек јогынан колдорын салгылап турган, Катя база кычырбай да кандый да чаазынга колын салып берген, јаныс ла Андрон таадак колын саларынан јаза мойноп ийген.

— Је ѳлтүрген, ѳлтүрген... Карын кудајга баш, — деп, ол аймактаг келген уй кижини кайкада айткан.

Андроннын мындый саг башка сѳстѳрине Романовканын улузы кече де ајару этпегендер, бугун де укпаачы болдылар. Је шил кѳстү уй кижии конжок тумчукту бажын канкайтып, кайкап сурады:

— Айдарда, слер ѳлтүришти јарадып турганаар ба?

— Мен Пилюгинге айткам, бедрегенинги табарын деп. Чын айткан эмтирим.

Таадак онын устине бир де неме айтпады.

Энјирде, бурункуй кире берерде, Михаилди чанакка отургызып, аймактаг келген уч кижии атана бердилер.

Михаил чанакка унчукпай отурып алган. Је милиционерлердин бирүзи јорторго аттын оозын силкип ле ијерде, ол чанактаг туже секирип, туранын эжигинде кыймык јок турган Катянын јанына југурип барала, бѳругин ычкынып, онын тѳжине јүзин јажырып, бала чылап, ѳѳркѳгѳндү ле ачу ыйлай берди. Ол ыйлаган. Катя дезе онын туку качаннан бери кайчылабаган семтек чачын унчукпай сыймап турган.

Мынайда ыйлап алала, ол эјезинен айрылып, озо баштап бир јудругыла, оног экинчи јудругыла кѳзинин јажын арчып, айтты:

— Сен, Катя, бойынги кыйнаба. Кыйнаба, је?

Катя сѳс јогынан бажын кекиди.

Ол бѳркин јерден кѳдурип, кийип алала, чанакка отура берди.

Мишуханы алып баргандар. Катя Афанасьеванын туразында ын-шыг. Балдар ончозы чыккандар чылап толыктар сайын жажынгылап калган. Катя бойы, уй кижн чилеп, буттарын талтайта тургузып, кеден жабынчылу агаш орында ичкери кезе көрүп алган кыймык жок отурды. Ол керек десе печкенин жанында сандырап турган Андрон таадакты да көрбөйт ошкош.

— Менин карганакым слердин печкеге от саларга сананган, же белинин сарсузы кыймыктап, туруп болбоду — деп, өркөн жартайт. — Мынын ады акыр неме атазы эди?.. Радикулит, доктурдын айтканыла. Эмесен, карамыс чылап, корчойо берген. Же бис бойыс та эмди ле...

Печкенин одын одырып ийеле, Андрон таадак белин түзедип, Афанасьевтердин өскүзирей берген билезин аяктап, такталып калган тарбыл сагалын тырмап айтты:

— Мынайда шүүйли, өркөчөктөрүм... Журумди түней ле жүрер керек. Кудай кижини жайаган, жүрүн деп жакыган. Кандый да кыйын болзо, күүнүн жок то болзо, жүр... Ондодоор бо?

Таадактын бу куучунын балдар ондоп болбой, байагы чылап ок, унчугушпай отурдылар, кемизи де ун чыгарбады. Мыны көрүп, онын алдында жаан улус чылап, карганак ачынды.

— Ах, слерди алмыстарды! Же, канайдар база. Санаан кандый, жүрүм андый. Бу слердин суугар кайда? А картоха бар ба? Тыгар күүндерин бар болбой?

Үйде суу жок эмтир. Андрон Николайды сууга ийди, Игнатийди потнойлодог картошко чыгар деп жакыды.

— Суалгыштын жаны килег, аярынып жүр — деп, ол Колькага айдат.

— Мен андый ла кичинеке пе — деп, онызы күрт эдип, чыга конды.

Захар подпойлыдаг жаан эмес мискага толо картошко чыгарып келди.

— Ончогорго једер бе, жок по — деп, Андрон аланзып, бажын жайкады.

— Бис жаантайын ла бу киреден кайнадып јадыс — деп, тегерик чодыр жүстү, быјыраш јеерен чачту Захар јартады. — Күнниде эки катап. Катя-эней ончо картошконы кемјийле, күнниде мынан көп кайнатпагар деген. Онон башка јаны картошкого јетире чыдашпас деген.

— А-а, је, је... Онызы андый. — Карганак тунгак јөдүлдеди. — Эмди сен ончозынын жааны. Ончозын көрүп, башкарып турар учурлу. Норманы база көрөр керек. Ондоп турун ба?

— Ондобос кайткан деп... Јаны картошкого јетпей божодып салзаас, ол тушта не болор? — Тогус јашту Захар, жаан кижн чилеп, каруу берди. Мишуханы эмди јаргылап салар ба?

— А кайда барарын, Захарушка... — Таадак бажын кекыйт. — Журум эбирилиштү, журум жаргылу. Онын журуми слердийиндий болзын ба.

Бу сөстөрди угуп, ончолорынын кичинеги, Зойка, жүгүрүп келеле, эезининг тизезине жүзин жажырып, багырып ыйлай берди. Катя изү колыла онын арык жарындарын сыймап, бир ле жерге кезе көрүп алган отурды.

Андрон таадак картошканы кайнадала, балдарга улеп береле, орында кыймык жок отурган Катяга эки болчок картошко арттырып салды.

Онон балдарды ончозын жылу печкенинг үстине, уйку аразында балдар жыгылбазын деп кадап салган агаштын ары жанына, чыгарыл ийди. Бу агашты балдардын адазы Данила Афанасьев фронтко атапар күн кадаган. Андрон дөркөн Катянын жанына базын келеле, агаш орынга такталанып, ого коштой отура берди.

— Эх, учканды сени, нени эдип салды — ол араай айтты.

Бу араай айдылган сөстөр Катяны торт ло өткүрө өртөп ийди ошкош. Ол печкенинг жанына жүгүрүп барала, ачу кыйгырып ийди:

— Жо-ок! Чын эткен, чын!..

Онын жараш ла жалакай чырайы коркымчылу боло берди. Эриндери тырлажып, көстөринде кижжи коркор от көрүнүп келди.

— Бу не анзырап турун! — деп, карганак кыйгырды. — Калак, кижининг үстине чурап келдин! Мен нени айдып ийдим? Мен оны чын эткен деп бодоп жадым.

— Се-ен?! Оны... Оны Мишка айтты ба? — Катянын уни көксине түжүп, бастыра бойы мылырап, эмди жаан ачык көстөрине ачу-корон толуп, эриндери агара берди. Онон бойына бойы айдынгандый шымыранды. — Ол менин кийнимнег кузинзеге келген туру не... Ондый болзо, мен буунып өлөдим, өлөдим!

— Көк тенек — деп, таадак эжик жаар базып, кой терезин бөркин кадуудаг ушта тартып, эрмектенди. Онон, калганчылында, жөптөп айткандый унчукты. — Буулан, Катерина, өл. Жагыс ла өлөрдөг озо, бу балдарды ончозын бычактап өлтүрүп сал Онон башка түнгей ле кырылгылап калар!

Калганчы сөстөрди ол казыр ла коронду кыйгырып ийеле, баштапкы катап ийдерде ачылбаган тон, чыкту эжикти жалмажыла ача сокты.

— Чын, ол кузняда болгон. Же Мишуханын тирү эдин де кезип, онон сөс угуп болбозын, жагыс ла мыны билип жүр, Катюха. А мен Пилюгинди билерим...

Ол эжикти жардыла ача согуп, онон кептей жабып, жүре берди.

Андрон таадак төгүн айтпады. Чын, Катя ла Пилюгинниң ортодо кузинеде болгону керегинде Михаил бир де сөс айтпаган. Ого болгой, качан олор тон јерден Доньканың орозын казар тушта Андрон таадактың: «Эмди, Михаил, керектер мындый болор... Эјен керегинде коп јайгандардың оосторын туй чап, анда, кузинеде, эјем ле Пилюгинниң ортозында не де болбогон деп айт» — деген сөстөрине Михаил тунгак каруу берген:

— Не болотон эди база? Чындап та, не де болбогон.

— Онызын јангыс сен ле мен билерис — деп, Андрон айткан. — Уй улустың тилинде сөбк јок эмей.

Оноң олор бир де сөс айтпай, унчугышпай иштене бергендер. Тыныш алынып амыраар тушта, Михаил тың соокты да сеспей тон кумактың үстине отурып, карганактан кызарып калган көстөрин јажырып, унчукпай танкылап отурган. А карганак десе ломго тайанып, нени де карыкчал сананган.

Катя Афанасьева Пилюгинди бедреп турар күн Андрон таадак база ла шак мынайда турган, јангыс ла оның колында лом эмес, айрууш болгон. Уйлардың двoryнан кузинеде јаар Катяның јүгүрин браатканын, ол јүгүрик бажына калың плахалардаң эткен уур эжикке согулганын, оноң эжикти ача согуп, кире конгонын көрүп турган. Бир минуттың бажында кузинедең колында кандый да сумкалу Петрован Макеев чыгып, председателдинг туразы јаар аксаңдадып ийген...

— Көрзөн до — деп, Андрон өрөкөн сертес этти. — Эзирик ийт курсакка бараткан ба кандый? Бозоның аракызы кузинеде јаантайын толтыра. Көрзөн, председателдинг туразының јанында күрүм пыймазын кактап туру...

Карганак сөстөрдн чөйип, эрмекти там ла арайладып турды. Оноң бир эмеш унчукпай турала, бажын ары-бери булгап, чала эпјоксынып эрмектенди:

— Сен база оноор барзанг кайдар, Мишуха...

Михаил бойы да байадан бери кузинеде јаар арга јок ло кайкап калган көрүл турган, оның учун бу сөстөрдн угуп ла ийеле, кажан јаар кире јүгүрип, јаман тере тонын ала койып, јүгүрик бажында јендерин кийе сокты.

Суркуштулип, кирленип калган уур эжик табыш јок ачыла берерде, Михаил оноор кире конды.

Кузинеде жоон тоормошторло эки бөлүкке бөлінген, оның кичинек көзбөктү баштапкы бөлүгинде јазаарга белетеп салган тырмууштар, салдалардың бычактары, өлөң чабар, аш кезер машиналардың, аттың тырмууштарының оок-тобыр темирлери јаткаш. Петрован Макеев олорды мында татабазын деп јууган бол-

годый. Мында ок эш-кереги жок эски немелер — темирдин сыныктары, оодылып калган тѳжи, кѳлѳсѳлѳр, уймалып калган эмиктер...

Кѳрѳк турган кып жаар база бир эжик бар, онызы жука, же тѳгей ле бек, оны кирлѳ кийисле жылулап салган. Бу эжик эмеш ачык болды. Ол кыптын эки кѳзѳгѳнининг ѳчѳмик жарыгы эжикке сеелип тужуп турды.

Михаил бу кѳзинзеде эки-яныс катап болгон эмес, ол не, кайда жатканын жакшы билер, онын учун неге де бѳдѳрилбей, эжиктин жанына жеде конуп, оны кайра ача тартайын ла деерде, эжезининг уни угуларда, селт тура тѳшти: «Сен бийт... бийт чилеп жип жадын. Кофтамды жыртпа, калганчы...» — «А-а, бийт дейдинг бе? — деп, Пилюгин каруузунна шыйкынады. — Сеге мен ат-ты берерим... Бойымнынг кошева чанагыма жегип берерим. Буудай берерим. Эт база. Ончозун берерим, карам эмес. А сен дезе мынайып ок тѳлѳѳринг... Тырмаба, тырмаар ѳйинг ѳткѳн!»

Мишуха кичинек, тенек уулчак эмес болгон, олордын тытпакташканын ла ѳндерин угуп, ондо не болуп турганын жарт билип турган. Же андый да болзо, бу кѳѳркѳий жаш болгон ине, онынг учун бу болуп турган керектер оны балчара базыл, санаазын чек караңууладып, тынарга да бербей барды. Ол жыгылбаска албаданып тоормоштордон салган стенеге жѳлѳннп, эжиктин кийининде кыймык жок турган, онон туней ле тизелери буктелнп, арык арказыла тоормошторды тоолоп, араайынан жерге отура берген.

Жер полдо канча кире отурганын Михаил билбес. Кайда отурганын база билбес. Санаазы чек ѳчуп калган.

Ононг эки кулагында шыгырт ѳткѳре ый угуларда, ол уйкудан ѳйгонгондый билннп келди. Бу Катя ыйлап турган эмтир. «Же, ыйла, ыйла, жескимчилѳ кадыт! — деп, эжези керегинде кордоп сананды. — Балыр шлемир... Мен эмди ле кирип барала, жѳзине тѳкѳрип ийерим». Же ол кайдаар да барбаган, керек дезе кыймыктанбаган, ненинг учун дезе мында Катька бурулу эмес, жаныс Пилюгин бурулу, онынг эжезин ол жажын-чакка электеп, базынып, ай-кара сопокторыла кара балкашка бадай базып салганын ол билип турды. Ол отурган жериненг кыймык этпеди, ненинг учун дезе Пилюгин ойто ло эрмектенди: «Сенин адаг менин адамды кѳмѳ баскан эмей. Байла, билер болбойын?» Пилюгиннинг ѳнинде Мишага жарт эмес кандый да саг башка сѳѳмѳн бар болды. «Адам ла Степан жангылап келзе, сен де карууга турарын» — деп, Катя кѳзининг жаштары ѳткѳре айдат. «Же, онызын кѳргѳйс — деп, Пилюгин каткырды. — Жуу — ол же-нейек эмес не... Ого жетире мен сениле кѳѳним жеткенче тату ѳй-

поп аларым... Не ыйлап туруп, тенек. Не боло берди мында. Жаан ла болзо, кыстан кадыт боло бердинг не. — Ол база катап эчки чилеп икпиренип каткырды. — Менин сениле кожо жүрүп турган деп, менин Лидкам туку качаннан бери бодоп жат. Айдарда, эмди ого жүк тегин эмес күнүркеер...» — «Капшай... ат бер — деп, Катя оштоды. — Донька өлүп жат...» — «Конюшняга баралы. Атты бойым жегип берерим».

Күзнинин көрүк турган кыбында базыттар угулды, онон Мишуха жанында отурган эжик кайра ачылып, оны бөктөп ийди. Озо баштап көрүктү кыптан чоркойып калган Катя көрүндү, ол көс жок чылап сыймааданып, күзнизеден чыкты, оны ээчий элбек жарындарын жайкап, Пилюгин барды. Ол эжикти кайра көрбөй мергеден жаан ийген. Жерде отурган Мишуханы аярбай да кады.

Олордун карда кыярада басканы туку качан угулбай барган, Михаил десе ол ло жеринде тогуп калгандый кыймык жок отурган, онон күзнинин эжигинде сумказында толтыра курсак тыгып алган Петрован Макеев көрүндү. Эзирик неме Михаилди не мында отурган деп кайкабай, жаңгы ла айтты:

— А а... Бу сен бе... — Ол көрүктү кыпка киреле, ойто чыкты — А олар кайда? Барып курсак экел деп жакыган. Лидияга менин жакаруумды жетир деген... Керекте-ер!

Мишуха өрө туруп, унчукпай күзнизеден чыга берди. Петрован Макеев эзирик болгон эмес, ол бойы эзирик болгон чылап, ары-бери жайканып баратты.

* * *

Пилюгиндердин угу-төзи туку жебреннен бери дежетен, Артемийдин таадазы бери бала каан Екатерина тушта көчүп келген деп айдыжатап. Онын ады Роман болгон, шак мынан улам кырлаган тогунин алдынан чыгала, оны эбире ага берген суунун ады Романовка болгон дежет. Учунда ол суунун адыла деремне адалган болунтыр.

Мында жер жокту. Сибирь, Сибирь, а оныла жытанбай да жат. Тогунин ары жанында корым таштуу кыргыздар, аш салар ла өлөң чабар элкем жерлер жок. Онон-мынан ойып-чийип кыралар керек. Агаш деп неме чек өспөй жат. Андый да болзо тогунин алдынан ару кара суулар агып жат. Кичи ичиксеер соок ло кандый да ток суулар. Кайда кара суулар аккан, анда аш салгадый ла өлөң чапкадый кичинекей жалаңдар, кыралар. Жерлеринин аттары да андый: Жаан карасу, Бөрүлү, Жажыл, Жайгы. Жажыл деп жерде карасу агып, кайындар, аспактар, жыраалар өзүп жат. Жайгы деп жерде тогбос суу кышкыда ненин де учун соолуп калатан.

Жерден чыгып жаткан карасулардын бир канчазы агын жаан

сууга жетпей, кумакка чөңүп эмесе батпак састар болуп сызылып жадат. Онын учун Романовка деп суу жаан эмес, кичине, же көп терең примдерлү болгон. Онын тереңдеринде чортон балыктар да жүрөтөн.

Эбире жаткан жерлер де бай эмес, ого үзеери оны Пилюгиндер бойынын жери эдип мензинип алгандар, онын учун жаңы көчүп келген улусты омор талдап, келер ойдо омор уккур болор бо. Пилюгиндердин укту-төстү болгонын, омордын жаңын тоор бо деп шигдеп туратандар. Ондый joboш кылык-жаңду улусла омор озо баштап аш та, акча да, жер сүрерге салдалу ат та беретендер. Бу эткен мындый жакшызы учун омор озо ло баштап уккур болорын, омордын бийик тоомызын көдүрүп турарын некейтен, быйанду улус керектү немелер бергежин, омон база мойнобойтон.

Пилюгиндердин эн ле ырыстузы Фортунат деп атту Артемидин таадазы болгон. Бу жебрен адыла ол оморкоп жүрөтөн, грек айса латын тилле мынызы ырысту, једимду дегени бе айса кандый. Онын бу Фортунат деп адыла оморкооры да јолду, ненин учун десе ол волостьтын төс јуртында эки лакпалу, бир сарју эдер заводту, бойы десе Семейдин кыргызтарына кандый да керектер эдип турган. Волостьын төс јуртынан кыргызтардын чөлдөрине јетпире јүс те беристеден јуук Романовкадан эки беристе туура жерде эки төгнин ортозыла аккан сууны бууйла, жаан теермен тургузып алган. Теерменди ол 1900 јылда, уулы Сасоний јирме јашту болор тушта, тургускан. Сасоний теерменчилердин жааны боло берген.

Теерменди тутканы — эбире јердин улузынын сүүмјизи ле шыразы, ачу-короны. Романовканын улузы ашты јирме беристе ыраакта турган волостьтын төс јеринде теермелейтен, а сууны төмөн турган улуска омон до ыраак апарарга келишип туратан, эмди теермен јуук, мынызы сүүмји болбой база. Фортунат сууны туй бууп саларда, суу эки јылга соолып калган. Мынызы улуска шыра, кыйын. Эки төгнин ортозында будун жарым беристе кирези јерге суу толгончо, канча кирези ой өткөн. Суу соолып, примдер тайызап, улус чортондорды колло тудуп турар болгон, ок-тобыр балыктар сай-кумакта јыдып јадатан.

Балыкты оны база кайдатан эди. Көрмөс оны јигей. Бу јердин улузы балыктабайтан, оны эш-кереги јок неме дежетен. Керек балыкта эмес, суунын соолып баштаганында ине. Баштапкы јайда буунтынын алтыгы јанында јаландар кургап баштаган. Тегин де ас тапчы јерлер болгон, эмди өлөн чабар јаландардын тал-ортозы ла артты. Эрмек-куучын, кимирт тынып чыкты. Керек сууда эмес, јыл коомой, онын учун өлөннин, аштын түжүми уян деп, баштапкы јайда Фортунат актанып тура-

тан. Экинчи жайда жалаңдардын өлөңи курттап, кургап, күскиде чилеп, саргарып турганынын шылтагы жарттан жарт болгон. Кичинекей сууны кургада буу ийерде жалаңдарды база не сугаратан эди? Кыштыг жаан кары да, жайдын жаңгырлары да оны сугарып болбос. Алтыгы деремнелердин улузы жерден ле таштардан салынган буунтыны жемирзин, сууны жайымдазын деп некеген. «Жуулгилей бердин бе? — деп, мындай некелтени угуп, Фортунат оттый кызарып туратан. Оны тударга канча акча акча барган... Тенектер, сендерге ле болуп эткен неме не? Аш теермендерге алтаң-жетен беристе жүрбезин деп». Же керектер там ла катуланып, алтыгы деремнелердин улузы баш билинип, албанкүчле теерменнин буунтызын жемирер деп жөптөшкөн. Же Романовканын улузы колына мылтыктар, шыйдамдар алып, буунтыны корый алгандар. Пилюгиндер туку качан немени ажындыра көрүп салбай. Жаңы көчүп келген улуска озор болушту тегиндү эткен эмес.

Ол кышкыда камык мал кырылган, база бир мындай жай болгон болзо, Фортунат Пилюгинин теерменин улус жемирер чачар эди. Же ырыс болуп, жаскыда жаан кар кайылып, буунтыны ары жагында жаан ойдыкка суу толуп, буунтыны ажыра аккан. Беш кулаш бийиктег суу ажынып, эски жолун табып, озогы коолыда агып, ойдык озорорды, иримдерди толтырып ийген. Буунтынын үч аттан жеккен эки абра жергелей өдө бергедий жалбак учында теерменин эки этаж бийик туразы туруп жат. Эки ай-кара жаан көлөсөлөр узуги жок айланып ла жадылар. Романовканын улузынын жетирген жакшызы учун Фортунат бийанын жетирип, озордын быжылгы жууаткан ажын баа-жал албай, тегин теермелеп берген.

Бир неделенин бажында өскө дө деремнелердин улузы ажын тартканча жедин келгендер. Чыйрак-чыдым, жеит, бойдон Сасоний иштери калжандан каткырып, ишчилерин адылып, аш тартып келген келиндерле, кыстарла кокырлажып, аштын тоозын алып, эдетен иштин баазын эпчил ле капшай чоттоп турган...

Фортунат — латын тилле ырысту дегени болгон ошкош эди, а Сасонийдин жүрүмү онын бойынын билгениле болзо, адазындыйынан чик жок ырысту. Адазы онын кайда да Сибирь ле Казахстанынын ортозында жүрүп, чөлдөрдүн тоозынын тынып, кыргызтарла садыжып, үни тунганча кыйгырып жат, а Сасонийдин жүрүмү жайым, санааркагадый, чаксырагадый неме жок. Күүни келзе, Романовкага да барып, өскө дө журттарга жүрүп, ара-кадап, жыргал алар. Онын эткен керектери де, амырал-жыргалы да адазындыйына кайдан жетсин. Же бу да жүрүш ого жеде-Ырысты кажы ла кизи бойынын билгенинче оңдоп жат. Кемге кыйын, а кемге жайым.

Je Сасоний көп ичерин ле узак жыргаарын суубейтен, онынг учун адазы ого аланзу жок будуп жүретен. Je андый да болзо, бир канча жылдын бажында мынайып ла аракыдап жүреле, ол сакыбаган жанынан айылду-журтту болуп калган эмей: Теерменнен он беристе ыраакта, кунтрак агаштардын жанында Березовка деп жаан деремне турган. Оndo улус конотон жаан тура ла аракы ичетен жер бар болгон. Олордын ээзи Ловыгин деп бай кижи. Ол жажы жаанап калган, арык, шайрак, он-сүр жок Федотья деп кысту. Бир катап энирде тадыра аракыдап алаа, Сасоний жанбай, Ловыгиндердинг улус конор туразында уйуктап калган, онон таг алдында кем де онын кулагына нзу тынып, оны окшоп, кучактап турарда, ол ойгонып келген. Уйку аразында көрүп жатса, бу Ловыгиннинг кызы оныла ойноп турган болуптыр. Сасоний кыстарды туку качаннан бери билер, теерменде жадала, олорды ол көп лө ныкыган, а мында не болзын...

Ойыннын сырагай ла тыгып турган ойинде кем де кыпка кирип келеле, олордын жуурканын антара тарткан. Көрөр болзо, орыннын жанында колында камчылу Ловыгин бойы туруп жат. Ээк сагалы торт ло селендеп турды.

Ол артык сөс жогынан Сасонийди камчыла жырс берип ийерде, онызы алгырып, орыннан полго мыч келип түшти. Ловыгин кызып база карамдабады, онынг согужынан кызы торт ло чоркойып, буулай тартылып, ачу чыгырып, орыннан тоолоно берди.

— Абыска! — деп, Ловыгин сагалы тырлажып алгырган. — Капшай, балыр күрүмдер.

Сөстөр эмес, а Ловыгиннинг сары түктерле өзүп калган тыркырап турган жаан колында камчы Сасонийди капшай кийиндирди деп айдар керек. Ол штанын, солोगын түрген кийе соккон. Чычкан ошкош капшуун Федотья бажы ажыра жикпезин кийе согул, кофтазын түрген топчылап, эжик жаар жүгүргөн.

Колында камчылу Ловыгин олорды ээн оромло айдап, церквеге апарган, анда дезе абыс белен!

— Бу слер не?! — деп, аракыдан уур бажын булгай согул, Сасоний кийгырган. — Мечетке түшпезим... оны албазым! Адамнын алкыжы база жок...

— Эмди мойножып көр! — деп, Ловыгин кизирт эткен. Церквеге ол камчылу келеле, эжикти туй алып, тоормош ошкош жоон ло ийделу буттары талтайта тургузып, жинттердин кийинине туруп алган.

Сасонийди шак мынайда айылду-журтту эдил салгандар. Бу ойдо онын адазы кыргызтардын чөлинде болгон.

Казахстаннан жанып келеле, бу сакыбаган табышты угала,

Фортунат аайы-бажы жок атыйланган, же оноң Ловыгинге куучындашкан кийинде онын айлынан тапту калаңы ла суучилуу жанган. Улустын аттарыи жанжыкканы аайынча жартаган: — Грек тилле «Феос» дегени кудай болор, «дотес» дегени берген деп айтканы болор. Федотья — кудай бергени деп кичүрлиги жат. Кудай сеге кыскамыш жоктон берди, Сасонька. Жакшы жадыгар.

Жадын-журум кем жок эптү-жөптү башталган. Федотья бойына жууй тартарыи сууйтен эмееп болуптыр. Жаман мак жарадыла тен суу чылап, ага бербей база. Көстөри жудума, колдоры ачына. Теермен ээзинин уйи, айдарда бойы база ээ, ол келген ле бойынча аш теермелееринин баазыи эки катапка көдүрпийген. «Эбире жерде сок жангыс теермен, кайдаар баргылаар ол — деп, ол өбөбонине жартаган. — Волостько жедетени база жекил эмес, чыгым анаг көп чыгар. Сананын көр».

Узеери ол төгдөрдө кыра салган, маала өскүрген, адарулар туткан. Эбире турган деремнелердингу улузы ого иштеер боло берген... Мынайын турганча теерменнингу жанында конюшня бүткен, уйлардын двори, койлордын кажаны тудулган, Алтайдынгу тууларынанг экелген темир ошкош бек тыт агаштардан жалчылар жадатан канча-канча тапчы кыптарга болуп салган узу-ун тура база тудулган. Теерменнингу көлөбөлөри узуги жок айланган ла, онынгу жанында табынча журт төзөлө берген. Сасоний Пилюгиннингу деремнези. Ондо онынгу туралары, онынгу жалчылары. Бу журтты улус Пилюгиннингу хуторы деп адап салган. Мыны угуп, Сасоний айдары жок суунетен.

— Ух, Федоня, ах, калапту эмееп! — деп, Сасоний байрамду, аракылу күндерде уйинингу жалбак агаш ошкош арык ууказына тажыи айдатан. — Ол эмес болзо, мен өлөрдингу өлгөнчө жук ле теерменнингу ээзи болор эдим... А эмди менде бүткүл хутор, журт!

— Сеге оны кудай берген деп мен айткан жогым ба — деп, байрамдар сайын уулына келип туратан Фортунат айдар.

Мында ок Федотьянынгу адазы, ол сагалын сыймап, оморкоп унчугар:

— Ловыгиндердингу тазылынанг. Тазы-ыл!

Мындый куучыннынгу учында Фортунат улу тынар:

— Тазыл, а ол тазылданг неме өспөс кайткан? Энци алатан уул кайда?

— Онызы андый... — деп, Ловыгин кунугар. — Мыны канайдарынгу... Кудай бербей жат. Эмезе сен, тенектер, бойлорынгу кичесибей турган болорын ба?

— Оны не деп айдар, адам... Кайным! Кичеенип ле жадыс. А неме жок... — деп, Федотья ыйламырап жат.

— Же алдырбас, балдарым! — деп, Фортунат ончо буруны бойына, бойынын угы-төзине алынып, оларды тоқынадып жат. — Бу, байла, бистердег, Пилюгиндерден болуп турган болбой. Бис бойыбыс уйан. Менен бу жагыс Сасоний. Тубек! Же өскө керек жанынан, ох, бис күлүктөр! Алдырбас, Федоня, сенин адын тегиндү эмес, кудай сени уидыбас. Балдарлу болорын.

Чындап та, кудай онын учурлу адын уйатка салбады. Же жагыс ла бир мун тогус жүс он биринчи жылдыг күзинде ончо улусты суундирип, Федотьянын ичи, обору жаандап, онон ойи једни, уул бала таап алды. Оны Артемий деп адагандар.

Ол жыл сыркыны кату жыл болгон. Теермениннн јанында деремнечекке јалчы болуп иштеерге он эки јашту Данилка деп уулчакту карган Афанасьевтер ле будун-јарым јашту Степка деп уулчакту айылду болгоны удабаган Тихомиловтор көчүп келгендер.

Карган Афанасьевке јетенинчи јаш барып јат, уйи онон сегис јашка кичинек. Оларды Федотья куштар кабырар, кичеер ишке тургускан. Куштардын көби коркыш. Олардын ортозында азыйда бу јердин улузы качан да көрбөгөн јаан, тестек, тумчугынан кызыл неме салактап калган индюк деп куштар. Тихомиловторды Федотья уйлар кабырзын деп јақыган.

Эки бе айса уч пе жылдыг бажында Данилканын энеси теермениннн көлөсөзинен антарылып өлүп калды.

— Сен оноор не чыктын, кайраным?! — деп, карган өрөкөн кичинек кыптын ичинде турган межиктин үстине көнкөрө жыгылып, онтогон. Ол уйин межиктен кодоро тартып, бойы онын ордына јадарга турган чылап, оны кучактап турды. — Кайттын? Кайттын?!

— Кайттын? Кайткан деп база? — Данилка мыжылдап ыйлады. — Сугуштын балдары талдарын алдыла жүзүп тургандар. Чортон балыктар оларды сүрүжип, бирүзин, онон экинчизин јудуп ийген... А байдын уйи энеме чурап барбай база, — «кайдаар көрүп турун, чий теертпек!» — деген. Эмди ле куштын балдарын бери чыгар деп кыйгырган. Онон казырланып, энемди буунтыдаг ийде салып ийген. Мен ончозын көргөм...

— Сен нени айдадын?! — деп, адазы тижип калган карган жүзин көдүрди. — Канайып?

— Суу оны теермениннн көлөсөзине сооргоктой тарта берген... Көлөсөгө суу экелген тоскуурдын агажы тайтак, жылбыр-кай болгон ине. Онын учун түрген агын оны көлөсөннн үстине чачып ийбей...

— Төгүн неме айтпа, чимириктү күрүм! — деп, түбек болуп бу ла өйдө кичинек кыпка кирип келген Федотья чочко чылап чынгырып ийген, — кактанчы... Олтурип ийерим!

Ол печкениг јанында јаткан уур толкушты ала койып, уул-чактыг бажын коркышту кородогон бойынча оодо чаап ийер эди, је Кузьма Тихомилов оның карызынан ала койып, капкы ошкош бек колынан агашты ушта тартып алды.

— Јуüle бердинг бе? — Ол уул толкуш агашты байагы јаткан јери јаар таштады. — Сени јаргыга берер керек...

— Јаргыга? А-а, јаргыга ба?! — уй кижн коркыштанып казырланды. — Курсактын каптары! Слерди азырап јадым... Мынан ары кедери баргыла! Сен бойынның кактанчыгла кожо база тайыл... — Ол Афанасьев јаар бурыла сокты. — Мында јыдыг да јок болзын!

— Сен алгырба... Састын јалбак курты! — деп, Кузьма база атыланып чыкты.

Мындыј карууны угала, Федотья бастыра бойы кугарып, јажыл-сары көстори көрмөстин отторыла чагылып, бастыра бойы чарчала берди. Оның арсак тиштерлү кара оозынаг кандый да бөкти ушта согуп ийген чилеп, багырып ийди.

— Сасоний! Капшай мылтык экел... Мен оның такпыжына куч берип ийейин! Мылтык!

Тургуза ла Сасоний југурип келди, је мылтык јок. Ол мында не болгону тындап угуп алала, катап куучын болбозын деп, кезе-быча айдып салды:

— Бу јердег тургуза көч, Кузьма. Сен, карганак, уйинниг сөөгин жууп салала, база тайыл... Јаргы! Мен ончога андый јаргы көргүзерим, ал-санаардан јажын-чакка чыкпас.

Мындыј јакаруны айдала, ол бала тапканынын кийинде там арыктап, сырсайып калган Федотьяны агаш ошкош ач белин кезе тудуп, кичинек кыптаг чыгарды. Је онызы курч чаканчактарыла өбөөннн ийде салып, оның колынан айрылып барарга чарчалып, эмди ачузын Сасонийге јайып, кородоп кыйгырат:

— Бокту таар! Јаманын таштап јадыг... Мени коптогону, мени электегени учун! Мен качан да таштабазым!

Өбөөннниг колынан уштылып, арык, арсак колдорула Кузьманыг кејирин үзе тартарга белеп југурип барала, тура тужуп, бастыра бойы селендеп, өштүзин кејирлебей, тыныжы буулып, коркышту шыйкынады:

— Көстөригле мени өрумдебе! Мен оморды ойо сайып саларым! Јалбак куртты эске аларыг. Афанасьевтин чимириктү немезине база једжер... Ончонды түнгей ле јок эдерим! Мен анайда шуугем...

Кузьма Тихомилов коркынчак кижн эмес болгон. Ол кыскачак, атрак сагалын тудуп көрөлб, каткырымзып, каруу берди. — Сениг шуултенге мен сорым арчийын.

Та онын сөстөрине, та каткызына Федотья чыдажып болбоды, онын кырлак соок тожинде не де бойт эдип, үзүлө берди ошкош. Ол талып, агаш чылап жыгылып, Сасонийдин колына мыч барып түшти.

Бу ла күннен ала Романовка журтта бир жанынаг Пилюгиндердин, экинчи жанынаг Афанасьевтердин ле Тихомилловтордын ортозында коркышту жаан өштөжү башталган. Ол бирде аайыбажы жок тыгып, бирде жабызап, бирде жалбырап күйүп чыгат, бирде кул алдында костый бырыксып туратан, же качан да өчпөйтөн, жаандарынан жаштарына, адаларынаг уулдарына уалып бараткан.

* * *

Адазына бежен беш жаш браадарда, Данила Афанасьев чыккан. «Карыыр чакта мыны кайткан неме деп айдар. Улустыг алдына уйатту — деп, ол өлөрдиг алдында айткан. Уйн жаан жеткерден улам жада калган кийинде ол бир ле жыл жүрген. — Ол мененг чик жок жаш ине... А мен... Сенде, Данилка, уч карындаш, бир сыйын болгон. Ончозы өлүп калгандар. Жагыс сен тирү арттыг... Улус онын учун сени кактанчы, калганчы деп адап жат... Эмди сок жагыскан артатан турун. Чын, кактанчы, калганчы, а кайда барарыг, жүрер керек... Жүрүмди кудагй берген. Ой келзе, ол жүрүмдиги айрып алар...»

Ол жада калган, ононг Кузьма Тихомиллов онын өлүмни Данилага мынайда жартаган. Уйин санап, карыгыштан ла жагына жалчыга жүрүп, уур иштер иштегенинен, аштагаанынан улам көбөркий божогон.

— Карыкчалдан кижиги өлөр бө? — деп, Данила сурады.

— Кандый кижиги, Данила? Жаан, жакшы жүректү кижиги өлөр.

Уулчак бир эмеш сананып турала, эрмектенди:

— Жаан жүрек карын да ийделү, тыг эмес пе?

Кузьма каткырып, уулчактыг семтек чачын сыймады:

— Неме ондобой жадын. Алдырбас, ончозын билер ой келер. Пыймага салган жажыл помидор чылап, кызара быжып каларын.

Олорды Пилюгинниг хуторынаг ончозын чыгара сүрүп ийерде, олор Романовкага көчүп, туку качан чачып ийген жер тураны жазап, ого кирип алгандар. Пилюгиндерди кату карузына тургуссын деп некежил, адазы волостько канча катап барып жүргенин Данилка билетен. Же ондо өрөкөн чын жаргыны таппаган. Старшина камчызыла кезедип, оны сүрүп ийген. Же адазы токынабай, уездтин төс жерине барарга шыйдырган, онон оорып, төжөккө жыгылып, өрө турбаган.

— Сен, Кузя... Уулчакты таштаба, жү? — деп, карган атанып

барар алдында айткан. — Балчара баскылап салар. Эркенек сөөгү тыгыганча эмеш болуш, көөркий.

— Оңдо кандый куучын — деп, Кузьма айткан.

— Таштабазыс. Сен карыкпа — деп, Татьяна эрикчелду жаан көстөриле оны аяктап учуккан. — Бистинг Степканын жаан аказы болуп чыдагай.

Тихомиловтордын ла Афанасьевтердин Романовкага көчүп келгенин угуп, Сасонийдин уйи Федотья аайы-бажы жок калап-танып чыкты:

— Ах, слер мында ба?! Жадар жер табылган ба! — деп, сыр-зак, арык эди-каны тыркырап, бастыра бойы селендеп, ол ыркыранат. — Бистинг жердег баргыла! Слердинг мында жыду жыдыгар да жок болзын!

— Бис жыду жытанын турган эмезис, слер бойоор эбире жерди жыдыдын жадыгар — деп, кедерлеген Кузьма каруузына айдат.

— Бистенг бе? Бистенг? — Федотья селендеди. — Бис эбире жаткан улусты азырап жадыбыс!

— Терезин сой жадаар. Слердинг теерменди суу айландырып турган эмес, улустыг каны, тери айландырып жат.

— Акыр ла болзын, көрөринг!

Федотья бастыра Романовканы жагы көчүп келген улуска удур кәдүрерге кичеенген. Оны тыгдагылап, оныла жөпсннгилеп, жөмөшкилеп турдылар. «Онызы андый ла, энебис. Кузьма жыдымар... Ийинне кийер кеби жок неме, а кылыкту-у. Эмдиги улус кудайдаг да коркыбас. Бойындыыйн алар ол...» Жөмөжип те турза, өй өскө болгон не. Эмдиги улус, азийдагы чылап, Пилюгиндердин теерменин корыбас. Тихомиловторго удур база барбас. Ого үзеери деремне Кузьманы ла Данилканы уйлар кабыртарга жалдап алган, а Татьянаны айылдынг ижин эттирерге база күүнөп айбылап тургандар. Жалакай, иштеңкей келин ончо улуска жарап жат, а кезиктери чике айдатан:

«Пилюгиндер ле Ловыгиндер — озодон бери кан сороочылар. Олордонг коркыбагар. А Федотья — казыр аннаг да ары. Ол күрүм аш теермелештинг баазын эки катапка көдурген эмей... Жапыс ла карган Афанасьевтерди ак-жарыктаг жоголткон эмес, ончо улусты уур ишле кыйнап жат».

Бойынынг ийде-күчи жетпезин сезип, теерменчининг уйи торт ло карара берген, ачунынг үстине тус урган чылап, албаты-жоннынг көзүнчө Тихомилов айткан:

— Менциг өргөмди өртөзөң до күйбес, жер тура канайып күйетен эди. А олордынг теерменин, туралары, алмарлары — ончозы кургак агаштаг тудулган. Токтобос болзо, өртөп ийерим. Ол өрттөг керек дезе теңериге де изү боло берер...

— Бу не дейдинг? Бу не-е? — деп, мындый табыш Федотья-

нын кулагына угулып келерде, ол өбөгөнненин алдына калапта-
нып чыкты. — Ыду неме кезедип жат! Једнидис! Сен неви көрүп
отуруң, өтөктү таар! Андый болзо, мен оны бойум адып сала-
рым!

— Кирелен дейдим! — деп, Сасоний оны токтоdot. — Ош-
туни тапкан эптириң... Сеге иш ас болды ба? Сен де јогынан
айса оны өлтүргилеп салар... Јуу-чак келип јады ошкош...

* * *

Оноң чындап та он төрт жылда өлүмдү јуу једип келбей
кайтты. Пилюгинин теермени сууны бууй тартканы чылап, бу
керек јүрүмнин азыйгы агынын кечире тура берди. Кемге јак-
шы, кемге јаман — бу јүрүмде ончозы булгалып, бир казанда
көчө чилеп, кайнап чыкты.

Јүрүм там эрчимдү кайнап, теерменин буунтызынын кий-
инде јаан көл тың салкында чакгындалып, јаадынан ажи-
ганы чылап, улустың көксинде канча жылдарга туулген ачу-
короны, шыразы база јаадынаг ажинып, ончо јанына чачы-
лып, јолдо туштаган буудактарды јемире тееп турды. Улустың
јүрүмнин көлөсөнн, ончо салымдарды бу кем де токтодып
болбос ийде-күч коркышту тың, калапту айландыра берди...

...Кузьма Тихомилов јууга атанар алдында Данилкага кату
ла соок айткан:

— Бистиг билениң јааны эмди сен. Татьяна сеге эне болор,
Степка ла оны чеберле, кичее. Каруны сенен сураарым.

— Кузьма таай! — деп, Данилка үндөнгөн. — Сен жаңыс ла
јанып кел!

— Келерим. Қыйалта јок келерим! — деп, ол Данилкага
эмес, а кемге де өскө кижиге кату айткан. — Сеге эмди он төрт
јаш, айдарда сен — эр киж. Пилюгиндер ле Ловыгиндерден
коркыба. — Ол оноң ары каткырымзып эрмектенген. — Олор
бойлоры кан сороочылар, бистен коркып јат. Мыны сен бек
сананып ал.

— Ундыбазым — деп, Данилка айткан.

Ол ончо улустарла кожо абрага отурып, јууга атана бер-
ген. Эки жылдың бажында база ла абралу јанып келди. Арык,
је омок, колында јыдазы јок мылтыкту, баштыгында бир канча
болчок шкирлер салып алган, онылары чек карара киртип
калган, мынаг көрзө, солдат оны жаңыс ай кичееген эмес бол-
годый. Ол сүүнгенине багырып ыйлап турган үйин ле төрт јаш-
ту уулчагын, Степканы, оноң Данилканы кучактап, сурады:

— Је, кандый јаттыгар?

— Јатпай кайда барарың... Алдырбадыс ла — деп, Татьяна
сүүнчинин јаштарын јажырып болбой унчукты.

— Быжыл кышкыда суранып базарга келишкен... Кудайдын адынан.

— Меге ончозынан көп бергендер — деп, кичинек Степа эрмектенди.

— Чын эмеш пе?! — деп, Кузьма кирбеере өзүп калган сагалду жаактары тыркыражып, көстөри чичкерип сурады.

Кузьма жууга атанган жылдын кыжын ла оны ээчий келген жайды олоп жүк арайдан өткүргендер. Данила кандый да бир карганакла кожо уйлар кабырган, же экинчи катап кыш жедип келерде, канайдар да арга жок боло берген, Пилюгиндерден өскө база кемнег иш сураарын? Пилюгиндерге бажырганча, өлзө торт. Татьянанын ол керегинде сананар да кууни жок. Ол Даниланы база бажырба деп жакыган, үч кижиге үч кеден баштыктар көктөгөн: экүзи жаан, бирузи кичинек.

Мыны ончозын угала, Кузьманын чырайы жерднй карарып, сурады:

— А онойг өскө Пилюгиндер неле де кыйнабады ба? Базынбады ба?

— Тидинип болбогондор... — деп, Татьяна каруу берди. — Улустын айтканыла болзо, биздин шырабыска, суранып басканыска, Федотья маказырап суунген, таарчылар, тербезендер түнгөй ле улустын эжиги жанында өлгүлөп калар деп айткан. Онойг башка нени де этпеген. Ого үзеери олардо баш жок. Сасоний бойы, адазы чылап ок, кыргызтарла кандый да саду өткүрүп, чөлдөрдө, сүрө ле жорыкта. А Федотьянын Артемка деп уулчагы жаантайын ла оорып жат.

— Эмди олоп биске тыгынып болбос — деп, Кузьма таарын көнкөрө тудуп, айтты. Мылтыктын жыдазын ол түнгөй ле экелген эмтир. Бөстин үзүгине ороп салган жыданы солдаттын эски сопогынын кончына жажырып койгон. Экинчи сопоктын кончына мылтыктын патрондорун уруп салган. Олоп горохтын кабыктары ошкош суйман ла сары, жагыс ла уур.

* * *

Алтайдын кырларынын эдегине жылыыйп калган Романовка деп журт он алтынчы жылдын учында ла он жетинчи жылдын башталарында кандый да болзо амыр, токыналу жаткан деп айдар керек. «Кузьма Тихомиллов качкын, ол черүден качкан! — деп, озо баштап Федотья табыштанган. — Качкындап туруп ол кара бажын кестирер. Волостьтын жаандары мыны Сасонийге айдып салган...» Ой өдүп турган, Кузьмага кем де тийбеген. Март айдын экинчи бе айса учинчи бе күнннде ол туку жуудан экелген солдат сопокторун амырайтан күннин базарында сардарга ба эмезе ашка толыырга ба волостьтын төс журтына

атаган. Же базардын ачыларын ол сакибай эртен тура соок теңериден мызылдууш ак кырулар табыш жок төгулип турар тушта, Романовкага бастыра бойы терлеген-бурлаган кижн кайкамчылу солун-табыш экелди: эмди бисте каан жок!!

— Бу сен нени теермелеп турун, тенек?! — деп, ол бйдө калын эриндерлү, семтек чачту, бала-барка жок, жажы беженге Jede берген Андрон адылган.

— Пилюгининг теермени теермелеп жат, а мен чын айдып жадым. Революция! — Ол кеденге оройло, печкенин кийинне сугуп койгон мылтыгын кодорып, онын оронтызын чечип турала, унчукты. — Акыр, бу мен кайткан кижн... Ол теермен... деп турарымда. Эх, тенек, ол керегинде сурап угар керек болгон. Сакигар!

Тихомилов ойто ло волость жаар мендеди.

Бир канча күн ол үйде жок болгон. Ол жылда калганчы, же тын эмес шуурган суре ле шуурып, куйулып турган. Бу шуурганду күндерде Романовкага кем де туураартынанг келбеген ошкош эди. Же кижн кайкаар табыштар угулып ла жат. Олорды айса чөлдөрдөн соккон салкындар экелип турган болор бо? Волостыто озогы башкартунын ордына кандый да Совет төзөлгөн. Крестьяндардын начальниктери база жок, губерниядан десе губернатор кача берген, өдүшке алган акча учун эмди калан төлөбөс, ненин учун десе уездте кандый да съезд жуулала, казнага төлөйтөн ончо каланды жоголтып салган.

Кузьма волостытын төс јеринен једин келеле, бу табыштар ончозы чын деди. Эмди јурт улустын текши јуунын јууп, ондо Романовканын крестьяндарынын Соведин төзөөр керек. Ол төзөлгөн Совет Пилюгиндердин теермезин, алмарларын, дворлорын, мал-ажын, ончо јөбжөзин текши јоннын тузазына айрып алары јанынан агылу јөп чыгарар.

Јуун мында ла, Тихомиловтын јер туразынын јанында, јуулып, өбөгөндөр үч частын туркунына куучындажып, шакпыражып, учында јурт Совет төзөөр, онын бажына Кузьма Тихомиловты тургузар деп јөп чыгарып алдылар.

Ол ло күн эниргери Романовканын эр улузы кошевка чанактарга толтырадан отурып, Пилюгининг хutory јаар мантаткандар. Баштапкы чанакта колында бешадар мылтыкту Кузьма Тихомилов отурган, божоны десе он јети јашту Данила Афанасьев тарткан. Ол чанактын үстине тизеленип туруп ала-ла, аттардын мангын түргендедип, камчызын эрчимдү айландырат. Соок өртөп салган јүзин салкын кезе согуп, кырутып, толгодып калган чачтарынын учында сыгырып турды. Кузьма бойы да өкпөорип, энчикпей кыйгырат:

— Мантат! Тыг мантат!

Федотья ончозын угуп, билип салбай база. Ол айылчыларды сакыган эмтир. Туранын эжиги кайра ачык, онын жанында жегүлү эки ат. Чанактарда туунчектер, кайырчактар, таарлар, аякказан чогуп салган эмтир.

— Эдүлөр! Сасоний једин келзе, ончоннын кејирлерине арбадан тыгып берер! Јуткула!

Ол туранын ичине беш јашту Артемканы сууртеп чыгарып келеле, чанактын усти јаар, туунчек чилеп, чачып ијди, колына божо туттуруп берди. Бойы баштапкы чанакка секирип кыйгырды:

— Артна-а! — Онон Березовка јаар мантатты.

Артемка меелейиле көзининг јажын арчып, адынын оозын силкиди.

Кузьма алмарлардын ла завозиялардын сомокторын кодоро согуп, эжиктерге өскө сомоктор илип, онын јулкуурлерин карманына салып алды. Эр улуска теерменнин көлөсөлөринде тошторды оодыгар деп јакаруу берди.

Пилюгиндердин малын јурттын эн јоктуларына үлөп бердилер, алмарларда аштан бир эмежин база үлөшкөн. Аштын артканына бир јылдын туркунына кем де тийбеген. Кузьма онын жанына каруул тургузып салган. «Ненин эдип јат! Сумелү јылан! — деп, Федотья коп јайып турды. — Бистинг ажыбысты блаап алала, көстөн кыйдырып, улуска бир ле торбышкадан береле, артканын бойы мензинип ијген. Айла каруул тургузып салган. Јыланын јыланы! Ончобысты мекелеп салды!»

Мыны уккан бир кезек улусты алангыш та кемирген учурал бар: а чын болзо, не болор? Ненинг учун дезе кижинг оңдоп болбос булгалып калган ой болгон. Бир жанына көрзө, революция болгон ошкош, Сасоний Пилюгин, Федотьянын адазы Ловыгин тиштерин көргүспей јадылар. Олор бу јуугында көрүнгөн, онон кайдаар да јылайгылап калган деген табыштар јүрөт. Экинчи жанына угуп, көрүп јүрзөт, революцияны база катап эдер керек, волостьто Совет јан та јайрадылып калган, та ого өскө улус кирип, онын учуры өскөрип калган. Арыктап, сагалдары атрайа өзүп калган Кузьма бу сурактарга база јарт каруу берип болбой јат. Јагыс ла кирлү тырмактарыла түктөлип калган јаактарын тырмап, айдып јат: Пилюгиндердинг ажын чеберлегер, алмарда аш албатынын, теермен ончо текшин јонго тегин иштеп јат, мынаг да ары андый болор, Федотья көк төгүн коп јайып јат.

— А революция? — деп, оны Андрон шылап турар. — Онын болгон бо айла јок по?

— Болгон. Јагыс ла албатынынг колынаг јанды меке-төгүн-ле уштып алгандар. Эмди оны кайра блаап алар керек.

— Канайып уштып алган? А сени албаты көстөп туткан эмес пе? Жаңгы сен бистенг уштып алган ба?

— Бисте андый, а анда, төс жерде, Петроградта, керек башка.

Романовканын улустары күске жетире, онон до ары өйлөрдө нени де ондоп болбой тургандар. Онон ойто ло Кузьма Тихомиллов волостьтын төс жерине барып, ыраак Петроградта база бир революция өткөн, ол бистин сакыган революция, эмди жаң ишмекчилердин ле крестьяндардын колында деп солун табыш экелген. Же Романовкада жүрүм азыйда канайда өткөн, анайда ла өдүп жат. Ол күскиде деремнечекти үзүгү жок ургун жааштар сабаган, оны эбире турган төгдөр чек ле тестейе көбө берген, оног улам деремнени төгдөр там кыза тудуп ийгендий көрунип турган, кышкыда жаан кар жаап, Романовканын тураларын буркулерине жетире базырып ийген, ого келген жолдорды күрттер туй алып салган.

Кыш туркунына Романовкага тоолу ла жетирулер келди: Омск городто Советтердин съезди өткөн, ондо бастыра Кунбаш Сибирьде Совет жаң тургузылганы жарлалган. Романовканын эр улузы жаңыс ла ийиндерин кызынып, кайкап турдылар, олардын жеринде туку качан Совет жаң ине. Баштапкы мартта, Евдокия-каплюжницанын байрамында, Сасонийдин адазы, карган Fortunat жада калды. Пилюгиндердин алмарында ончо ашты волостько тартып жетирер, онон ары Омскко аткараар, ондо бу ашты вагондорго коштоп, ачына-тородо жаткан Москвага ла Петроградка темир жолло аткараар деген табыш жүрди. Романовкада журтхозкоммуна төзөйтөн деген база бир табыш жайыла берди.

Калганчы табыштан өскө ончо табыштар Романовканын улузын андый ла тын чочытпады. Ол журтхозкоммуна деген кайкамчылу сан башка неме жаандарды да, жаштарды да аайы жок туймедип ийди: мынызы не атазы болды? Бу не керектү неме?

— Мынаг арыгы жүрүмге керектү! Жеңил болзын деп... — Кузьма, азыйда чылап ок, кижичына жетире ондоп болбос эдип жартады. — Биригип жер сүрерис, аш саларыс. Ончобыс бир биледий иштеерис. Башкараар кижичына тудуп аларыс.

* * *

Же ол тушта деремнеде кандый да коммуна төзөлбөгөн, — гражданский жуу башталган. Онын Романовка журтта коркышту башталганын эмдиге жетире ончо карган эмеендер, карган Андрон эске алынат. Олор бу ла жуукта Артемий Пилюгинди адыл ийген кичинек жашту өлтүрөөчинин жанында унчугышпай тургандар. Ончозы Артемийдин адазы Сасоний бойынын хуторына

кенете табару эткенинег башталган. Бу он сегизинчи жылдын кыжынын сырагай учында, чанактын калганчы жолдору урелип турар тушта, болгон. Ол күн эртен тура Романовканын эр улуды Пилюгинин алмарларынан волостько аш тартып апаргандар. Көп тоолу чанактарга ашты коштоп, эртен туранын соокторун тузаланып, атанып ийгендер. Обозты Тихомилев бойы баштаган. Оныла кожо Данилка Афанасьев ле база сегис кижибарган. Ырыс болуп, сегис жашту Стенка адазынан айрылбай, кожо жүре берген. Эниргери Сасоний бир канча атту улусла кожо учуртып келген. Оны ээчий оидор тоолу аттарга чанактар жеккен, куру таарлар салып алган, карган Ловыгин бойы теерменин жанына једе конды.

Ажы жарымдай астап калган алмарларын көрүп, Сасоний ачынганына торт ло оитоп ийди:

— Оройтып калды-ыс!

Ол бажны эки колыла кабыра тудуп, үлүш кардын үстине балбайа отура берди.

— А мен сени меңдетпеген эдим бе, аамай?! — деп, Ловыгин шыйкынады. — Мынызы да артканы жакшы!

Бир канча улус алмарлардын каруулчыгы болуп мында жаткандар. Пилюгин бир эмеш унчукпай отурала, улустарынык бирузине жакыды.

— Ашты кайдаар апарган? Каруулчыктардан сура. Онон кажызынын ла оозына менин ажымды батпаганча шаап урыгар! Оныла карылып өлгүлезин!

Бир жыл мынан кайра кекенген кекедүзүн эмди будурип баштады.

Качан Сасоний бойынын өлтүрөөчилериле Романовкага мантаткылап келерде, хутордо алмарлардын каруулчыктарын канайып кыйнагандарын, Пилюгин та кайдаг чыга конуп келгенин кем де билбес болгон. Онын бандиттери деремнинин ончо улудын мылтыктарыла кезедип, оромго чыгара сүрүп, бир жерге чога айдап келген, волостько аш тартып барган улустын үйлерин ле балдарын улустын ортозынан чыгара тартып, Пилюгининин жакарганыла Андроннын туразына сугуп тургандар.

— Сен нени эдип турун, Сасоний? Сеге мындый жанды кем берген? — деп, Андрон ого удур болгон... Же коркышту тын согуштан ол турган жеринег торт ло тоолоно берген.

— Эмди ончозы менин колымда! — деп, Сасоний камчызын жаңыйт. Эди изий берген ады жагыс жерге токтобой бийелеп, айлангыжып турды. — Жан да, жүрүм де. — Онон кемге де кыйгырды: — Тихомилевтын каты, тижн канчык кайда?!

Ле атту эки бандит Татьянаны канын тогулте камчылап, айдап клееттилер.

— Күрүмдердин үрени кайда? Күчүги? — деп, Сасоний база катап кыйгырды.

— Адазыла кожо жүре берген дежет. Бедреп чек таппадыс, жок — деп, Пилюгинин бандиттеринин бирузи айтты.

Кижин мындый коркышту немени жангыс ла туш жеринде көрөр. Азыйда мындый неме Романовкада качан бир болгон бо? Эмди мылтык-бычак жок, коркып калган улусты энгирдин чанкыр бозомо өңгөлөп келген оромго чогуу салган. Эр улус, таандар чылап, чуркурап, уй улус, уйлар чылап мөбөрөп, ыйлап турдылар.

— Ар-рай! — деп, Пилюгин алгырды, же онын уени онтогон, ыйлаган-сыктаган үндерди көмө базар аргазы жок болды. Сасоний колмылтыгын ала койды, мыны көрүп, улус эмеш тымый берерде, ол казыр ыркыранды. — Слерди ончогорды тураларга бектеп, өрттөп ийер керек. Же мен жалакай... Кем менен кандый мал алган — бери айдазын. Калганчы койго жетире! Капша-ай! Онон башка ондо немелерди өрттөп ийерим! — Ол Андроннын туразы жаар бажын кекиди. — Жарым час ой берип жадым.

Улус айылдары сайын жүгүрдилер, удабай деремненин оромы уйларла, эчкилерле толо берди. Сасонийдин уч-төрт кижизи бу мал-ашты Романовкадан айдай бердилер.

— Теерменин жанында хутордо он беш ат болгон. Олор кайда? — деп, бойындын чеденинен жеерен ат жединип клееткен Андронды көрүп ийеле, Пилюгин чурап барды. — Арткан он төрт аттар кайда?

Андрон аттын тискинин Пилюгинге таштап берди.

— Кайда... Олорды жегеле, Тихомиллов волостько аш тарта берген.

— Менин ажымды.. Менин аттарымла тартып жат.. — деп, ол оозун тыртыйтат. — Элчи-ил.

— Оттон тудуп ийейин бе, Сасоний? — деп, онын атту улустарынын бирузи энчикпей кыйгырды. — Жакару бер, өрттөп ийерис!

Тургуза өйдө бойындын учы-кыйгузы жок жагына, аргазы жок улусты кенете кучактай алган коркымчалдын жаанына сүүнүп, маказырап, ол мендебей турды. Ондый да болзо, коркышту жакаруны берерге тидинип болбоды.

— Өрттөр керек болгон — деп, Сасоний та коркышту аракыдаштан, та уйкузы жок түндерден улам тижип калган, жеерен түктөрлө өзүл калган жүзин чырчыйтып, каткырымзыды. — Же токтоп калзын, бир тушта керек болор. Ончолорун турадан божоткылап ийгер.

Качан коркышту кыйынду өлүмгө белетеп салган улусты турадан ийде салып чыгарып турар тушта, ол ойто ло бойы-

ның улу жагына, килемкей болгонына суунип, колмылтыгын ары-бери жагын эрмектеиди:

— Јарлап турум. Менин алмарларымнан алган ончо ашты... волостько тартып апарган ашты база... кускиде тартып экелди, алмарыма урараар. Аштыг калганчы чарагына јетире! Аттарды база айдап келереер. Совет жаг јастыг баштапкы чечектерине јетире турар та јок... Айса ого до јетпей антарылып калар... — Онон Татьяна јаар бурылып, өчөгөндү каткырынды: — Ийттинг базасы адазыла јүре бергени ачу... Сениле кожо өлбөйтөн эмгир.

Камчыла кандалта соктырып салган Татьяна эки колын төжине јаба тудун, Пилюгиннен ыраак јокто туура көрүп алган турды. Оның айткан сөстөрүн угуп, ол бажын өрө көдүрүп, ол јаар эмеш ле бурылды.

— Ийттинг базасы сен бойыг эмейинг — деп, ол кургак эриндерин кыймыктатты. — Менингу уулчагым кижиден бүткен.

— Ах, кандый ачу — деп, Сасоний база катап каткырды. — Је, олор экү сенен де узак јүрбес болбой, эрин ле уулын.

Онон колмылтыгын көдүрүп, адып ийди.

Мылтыктын адыжынаг Татьянанын жагында турган улус эки башка жарылып, толку чылап, јана болдылар, ол дезе јыгылбай, сок жагыскан тура калды, жагыс ла будын селни базала, Пилюгин јаар төжин бурыды.

— Јо-ок — деп, ол тыны чыгып брааткан эриндерин ачты. — Олор јүрер... узак... јүрер.

Пилюгиннин минип алган ады айланыжып турды. Романовканын үстиде тып-тымук. Жагыс ла мылтык атканынын жагылгазы төндөргө тондолып, кайда да јылыйат, онон Пилюгиннин минип алган ады ого база катап адарга бербей айланыжып, тон карды кыјырада базып турды.

Ол база катап адып ийди. Је Татьяна мында база јыгылбады, жагыс ла бастыра бойи селес эдип, оозынан чыгып келген канду көбуктер өткүрө шыйкынады:

— Экинчи катап тегин аттыг... Сен, ийт... Мени баштапкы окло өлтүрүп салдыг не...

Ак кардыг үстине көгкөрө барып түшти.

Пилюгиннин минип алган ады там карайлайт. Ол ат үстинен улуска кыйгырды:

— Ажымды ла аттарымды берлебезен — ончонды мындый өлүм сагып јат! С-сволычтар!

Омок ат оны Романовкадаг учуртып чыкты, оны ээчий онын улусы элес этилер.

* * *

Бүдүн-јарым жылдыг бажында эки јара чаап салган Сасоний Пилюгинди ээрлү атка арта салып, Березовкага экелеле, јерге

антарып ийерде, онын чупча тонуп калган сөөгн шак эдип, келип түшкен. Мыны тиле чапкан кижн Данила Афанасьев болгон.

Туку он төрт жашту тушта Данилка Афанасьев Кузьма Тихомиловко качан да Пилюгиндерден, Ловыгиндерден коркыбас болуп сөзин берген, бу сөзин ол бек туткан. Он тогус жаштуда ол неден де жалтанбайтан, көрмөстнн, эрликтнн бойынан да коркыбайтан. Ол тушта Сибирьдин элкемдериле эн ле коркышту казыр, от-калап шуурган шуурып турган ой болгон. Уйиннн коркышту өлүминнн кийиннде чай чылап карара берген Кузьма Тихомиловтын кийиннен Данила коркышту жуу-согушка кире конуп, от-калапту ла сүүнчилү жуулажып жүрген. Эмди Тихомилов онын адазы ла командири болгон. Кузьмага үлдү де, ок то тийип туратан, а Данилага омор та тидинбейтен, та једип болбойтон, та ол омордон качып билетен, ја тийбейтен.

Ол калапту жуу-согушта, качан Сасоний Пилюгин Кузьманын колын кезе чаап турар тушта, Данила кичшек те сыйрык шырка албаган. Ол бу калапту чабыштын кийиннде, күстнн кургап калган өлөгиннн үстинде сагыжы бойында јок јаткан командирииннн јанына отурып, ийиндерин бийик көдүрүп, кызынып, ыйлай берген.

Кузьма кенете билинип келеле, коркышту ачу сус-оорудаг тумантый берген көстөрилe Даниланы ајыктап айткан:

— Сен не... чимиригин агызып отурын?

— Менин колымды болзо, а? Мен сенин јанында чабышкам. А Сасоний кача берди, эдү бук.

— Кемнинн колы, нези башка. Сенин бе айса менин бе. Он колым бүдүн артканы јакшы. Улдү-кылышла, айдарда, эмди де јанырым. Оморды канайда керте чаап турганынды мен көргөм. Күлүк.

Абра келген. Бир канча партизандар Тихомиловты чебер көдүрүп, толтыра јымжак өлөг салып койгон абрага салгандар. Оны кыймыктадып ийерде, ол оору-сыска чыдашпай да турган болзо, онтобоско албаданат. Јагыс ла онын кирлү јаактары быырайа терлей берген.

Онон Данила абрала коштой базып, араай куучындап брааткан:

— Ол Сасоний деп немеге мен түней ле једерим. Түней ле ол жүрүм жүрбес, јагыс ла менен озо оны кем-кем божодып салгай. Сен учун. Татьяна јенем учун өчти аларым, көрөрин де.

Кузьма ончозын угуп та јатса, неме айдып болбой турган. Јагыс ла ончозын уктым, билдим, бүдүп јадым деп көстөрилe чинип айткан. Бу керектер он тогус јылдын күзинде болгон.

Данила Афанасьев бойынын сөзин туткан. Ол баштапкы көбүк кар жаап ла ийерде, Сасоний Пилюгин баштап турган банда-

ны истежип барган, је бандиттердинг чын башчызы Сасоний эмес, карган тулку ошкош сүмелу Ловыгин болгон. Партизандар олорды эки жыл кайыр кырландарлу Жайгы карасу деп капчалды өрө сүмеленип апарала, улдүлөрле чабып баштагандар. Жаш Данила Афанасьев Пилюгиннен сүмелу болгонун көргүскен. Ол жаан эмес отрядыла Пилюгиннинг бандазына билбес жанынаг тушташкан кижин болуп мекеленип, олордон качып, Жайгы карасуны өрө алып, оноң капчал төңдөрдүн ортозына кире конгон.

— А-а! — деп, Сасоний алгырган. — Эмди бис олорды лапша эдип чечкелей кезерис!

— Түкүр ий — деп, Ловыгин айткан. — Ондо јер тапчы, јеткер болзо, аттар калың карлу төңдөрдн өрө чыгып болбос.

— Сен нени айдадың. Удабас оны божодорым деп, энезининг сүдн эриндеринен кургабаган јыдымар мактан јат... Бу табыш эбире јерге јайылып калган. Эмди учурал болды. Кузьма Тихомиловтың бир колын үзе чапкам, эмди бу немениң эки колын кезе чабарым!

— Је, бойың көр, Сасоний... Мен, карган кижин, эди-сөөгимди мылчада эргизип алайын. Березовкага једин, сененг табыш сакырым.

— Сакы. Мен удабазым! — деп, Пилюгин айткан.

Колчактың жагы тушта сүре ле Ловыгиннинг колында болгон Березовкага партизандарды јоголтконы керегинде табыш јеткен эмес, јардынан ала јалмажына јетире јара чаап салган Сасонийдинг сөөгин јетиргендер. Оны эердинг устине арта салып койгон эмтир. Качан оны аттың устинен антара салып ийерде, корчойо тоңуп калган сөөк өтөклө кожулып, тоңуп калган кирлу пардыг устине, тоормош чылап, ток эдип келип түшкен.

Пилюгиннинг улузынаг кайыр төңдөрдүн ортозында чичкечек капчалдаг јук ле эки кижин блаап, тирү чыккан. Олор ончозын куучындаган: Данилка Афанасьев ас-мас улузын баштап, Жайгы карасуны өрө магтаткан, је оноң капчалдын учына једин барала, адынын оозын бура тартып, бойынын улузын баштап, Сасонийдинг отрядына чурап, чабыжа берген. Кайда да төңдөрдүн ортозында јажынып калган сынгар колду Тихомилов кийнистен табару эткен.

— Кудай-май! Ондо не болгон деп айдар! — Барбак сагалду өбөгөн адынын ээрин алып, куучындап турды. — Кайдаар качарың? Кају төң, каргананын бажына јетире жаап салган кар. Сасоний ле Данилканын аттары төш төшкө согулышканын көргөн өдим. Оноң артык нени де көрбөгөм.

Экинчи өбөгөн оноң кыскарта јартады.

— Ол Сасонийдинг колынаг улдузин чупча соккон. Оноң мында ок арказын төмөн јара чаап ийген.

Тиле чаап салган Сасонийдин үстинде Федотья чачтары семтейип, чырайы коркыштанып, бөрү чилеп, улып турды. Онон уйын токтодоп, турага кире жүгүрүп, алты жашту Артемийди алып чыкты.

— Кө-өр! — деп, ол уни тунгактап, ачу кыйгырды. — Ургул-жиге ундыба — бу сенин адан болор. Көр, канайып салган эмтир!

— Тенек неме болгон... онын адазы — деп, Ловыгин унчукты. — О кудайым, жаманым ташта.

Артемка энезинин улып ыйлаганын тындап, адазынын тоңул калган канду сөөгин көрүп, соокко өдүп калган тумчугыла мыжылдап, көстөрү тинилдеп турды.

* * *

Мынан арыгы Романовканын жүрүмүндө андый ла кижикайкагадый неме жок болгон. Жаңыс ла Пилюгиндердин хуторун, теерменин, алмарларын, дворлорун, улус жадар тураларын жалмай соккон өрттөн башка. Бу керек бирме төрт жылда, журтхозартельди төзөөрүнүн жарым ла жыл алдында болгон.

Ол тушта теерменди крестьяндардын бой-бойына болуш эдеринин волостной комитеди колында туткан. Кресткомнын жааны сыңар колду Кузьма Тихомилов болгон. Онын уйун Романовкада кинчектеп өлтүргенинин кийининде онын жүрүм де жүрер кууни жок болгон. Ол озо баштап партизандаган, онон эки жылдын туркунына аш жуурунын отрядынын бажында элбек жерлерди амыры жок эбирген. Бирме үч жылдын кыжында, качан ол аш, эт, чочконун жуузын, тонуруп салган сүт коштогон обоз баштап барып жадарда, кайдан да кандый да банда чыга конуп табару эткен, база ла уур шыркалаткан, бажына ок тийерде, карлу жыраалардын ортозына тоолоно берген, сүрө ле оныла кожо жүрүп турган уулчагы Степан ла Данила Афанасьев эмес болгон болзо, анда ла чарчап калар эди. Алты чанакка уур коштор салып койгон унааны ол тушта өштүгө бербей корып, волостытын төс жерине једип келгендер. Ак кыруга туттурган чанакту аттар токтой берерде көрөр болзо, чанактардын бирүзүндө де Кузьма Тихомилов жок болгон. Бир де сөс айтпай, Данила Афанасьев ле ол өйдө он эки жашту Степка Тихомилов јаны аттарга мине согуп, бандиттердин унаага табару эткен жерине учуртап баргандар. Оңдо, карга жарымдай бүркедиң салган жыраалардын ортозында, олондын адазы ла командири жарымдай меереп калган јаткан. Билинип келеле, ол айткан:

— Ловыгин деп ийт эмдиге јетире јыргап жүрү эмеш пе? Сасоний Пилюгинди божодып койгоныс, а мынызы эмдиге тоқынабай јат.

— Ол эмес болбой — деп, Данила аланзыды. — Колчак та тужында ол куйругун минни, коркып жүретен эмес беди.

— Тенек! Јаш! — деп, Тихомилов ачынды. — Бис Пилюгинге жуулашкан эмезис, а Ловыгинге жуулашканыс. Мыны мен ичибуурымла сезип тургам. Сүмелү, карган тулку ошкош. Је мен тугей ле онын изин табарым!

Сасонийдин уйининг, Федотьянын, адазын, Ловыгинди, ол до тушта, онын кийинде де тудуп болбогондор. Федотьянын некегенн аайынча онын огбонин, Сасонийди, төрөл журтында, Романовкада, жуу салгандар, а бойы гражданский жуунын кийинде Березовка деп журтта адазынын јаан туразында ары-бери барбай јада берген. Ончо шылуга айткан сөзи жагыс:

— Ол кайда, мен кайдан билетем? Слер ол төгдөрлө мантадып, үлдүлерле жагып турганчаар ол мында јаткан, кайдалык, мантатлазын, мантадыштары једер деп айткан... — Арык јаактарын төмби аккан јаштарды арчыйт. — Оног јылый калган. Эртең тура көрзөм — онын орыны туку качан сооп калган. Слерден корколо качып барды не, айса бойлорун јылу төжөктөн оны уштып апарладың не... Мени јаш баламла арттыргылап салдың?

— Сен төгүн неме айтпа, Федотья! — деп, Кузьма оны кату сөслө токтодорго ченешкен. — Көзин јажын төкпө. Кайда јажын јат? Оног башка...

— Бедрегер! — деп, Федотья алгырган. — Јагыс колду ийт, не кезедип туруң? Огбонимди өлтүрүп салган, теермендеримди айрыгылап алган. Улус конор турам да, укту-төстү малым да јок. Кудайга баш. Аттарым бар. Аш сал јадым, јалчылар тут јадым. Мыны сениң законың јарат јат, ончозын батрачкомдо бичип салган. Ончо каланды төлөп јадым. Айдарда, коркытпа.

— Је көрөрис! Оны тудуп аларыс, ол тушта чын ла чычынарың. Сурак кату болор. Бандитти јажырганың учун.

— Көрзөң оны! — Федотья эки колын мыкынданып, төжин ичкери кедейтин ийген. — Сүрүк тон кийип, кезедип туруң ба! Јажырыш учун мени шылап турган эмезинг, а јыду уйинг учун. Мениң мында не керегим бар? Оны Сасоний өлтүрген. Сасонийди сендер өлтүрдинг. Айдарда, некежер неме јок. Улус бой-бойын учына јетире кырып барадыры, о кудай, сен кайда?!

Пилюгининг азыгы хуторында өрт бойы күйген эмес. Июль айдын изү ле тынчу тунинде төгдөрдин ары јанынан кандый да улустар өгөлөп келеле, јаан бидондордо керосинди јайыла кургап калган теермендерге, алмарларга, улус јаткан узун турага карамы јок төгө чачып, оттоң тудуп ийгендер. Канча кизи болгон — кем де билбес. Кийинде онноң артык куру бидондор табылган. Қажы ла кизи эки бидонноң экелген болзо, өрт ту-

даачылардын тоозы алты-жети кижн болгодый. Өрт бир уула ончо жерлерде жалбырап, жаан кызыл жалбыш тегери өрө карайлап, кызыл канла будылган коркышту жаан мааны чылап, жайылып турган. Барак-туралар ол тушта ээн болгон. Жаңыс ла олордын бирузинде Андрон уйиле база ол теерменде иштезин деп ийген эки бойдон уул жаткандар. Ончозына кызыл жалбышка ородып ийген туранын көзөгинен калып чыгарга келишкен. Андроннын уйинин уйку аразында семтейип калган чачтары жалбырт эткен. Ол ачу-корон чангырып, чачы күйүп, жерге тоолоно берген.

Андрон ман бажына ич чамчазын ушта тартып, жалбышты өчүрерге уйинин күйүп турган бажын орой туткан. Отты ол өчүрүп ийген, же качан баш орогон чамчаны алып ийерде, онын алдынан күйүп калган чачтардын кубалы ла баштын сойыла берген терези силбектенип тушкен.

— Кайраным... Көстөрүн көрөт пө?! Көрөт пө?

Ол кирбиктери күйүп калган тижик жыкпыктарын эки-үч каттап чинген.

— Эмеш көрөт ошкош. Ох, түнгөй ле өлүм келди...

— Алдырбас, алдырбас... Кудай киленкей, айса болзо.

Ол уйин колтыктай алып, өрт жызырап күйүп, аайы жок жарылып турган жерден карануйга, кандый да болзо, эмеш серуун жерге апарган.

Өрт салаачылар теерменде жаткан улусты өлтүрзин деп жакару албаган болгодый. Олор оттон чачып ийеле, карануйдан канайда тал-табыжы жок чыккылап келген, анайда ок карануйга кайылгылап калгандар. Жаңыс ла тоозында жерде жаан сопокторынын истерин ле куру бидондор арттыргылап салган. Эрте тура хуторго мантадып келген Кузьма Тихомилев ышталып жаткан тоормоштордын учтарын аякктап, бүрүнкүйленип үндөнгөн:

— Бу Ловыгиннин ижи. Кандый жикте каргышту келескен кирип калды не, а? Көрзөн, канайып жакшылажып ырады.

— Мынызы не дегени?

— Онын кызы Федотья бир недеге мынан кайра Березовкадан жылыып калган. Уулчагыла кожо. Айлын, мал-ажын — ончозын чачып ийген! Туразы жок, туткан жөбжөзи жок ол кайда барар? Кайда, канайып жадар? Айдарда ол адазыла кожо качып барган. А онын тоноп алган жөбжөзи кө-өп.

— Чындап ла дезе-ен! — деп, Андрон кайкаган.

Теерменнин өрттөн арткан тегерик тажынын устине Кузьма унчукпай отуруп, чаазынга танкызын база унчукпай ороп, эки оронтыны эрмек жок тартып алала, белин түзөдөп, улу тынып айткан:

— Канайдар база... Романовкада колхоз эдер керек. Биринчи жадарыс. Мында колхозтын жаны теерменни тударыс.

Романовканын эр ле үй улузы жаңы жыл башталып турарда андый жаан алаңзу ла чочым жогынан артельге биригип ийгендер. Мында, байда, Кузьма Тихомиловтын жаан тоомжызы бойынын салтарын жетирген. Жаскыда ашты көп лө нак үрендеген, күскиде жакшы түжүм алган, ончо улус ашту болгон.

* * *

...Пилюгинди өлтүргени учун Мишуха Афанасьевти сегис жылга жаргылаган ла онын жажы жетпес учун ого ас жылдар берген, онойдо ок оны түрмеге ийбес, жеткерлү керектер эткен жажы жетпестерди түзөдетен иштин колониязына ийетен деген табыш бир айдын бажында угулды.

Жаргы болор тушта Катя Афанасьева ондо болбогон. Ол озо баштап барарга шыйдынып ла турган, же жаргынын күнинде санаарканын шыразына чыдашпай, ойто ло жаан оорып, өрө турбай жада берген. Жаргыда Андрон таадак ла Пилюгинди өлтүргөн күнинег ала оозына чөбчөй аракы тутпаган аксак кузнец Макеев болгон. Макеевтин айга шыдар аракы ичпегенин улус кайкажып тургандар. Олор бу ончо табышты жетирип, жаргычынын Пилюгинди ненин учун өлтүргөн деген сурагына Мишуха «Донька өлүп жаткан... А оны больницага жетирерге Пилюгин чанакту ат бербеген» деп канча катап айтканын куучындап бергендер.

— Мишенька эмди ондо не болгой не? — деп, Катя ыйламырады. — Ондо ончозы уурчылар не, олор оны үрөп салар.

Жок, ол багыпбас... Ол жаңыс жаргыда ачылган... тегин жүрүмдөезинин чик жок артык — деп, Мишуха онын кураалажы болгон чылаң, оныла кожо бүткүл жүрүм жүргөн чилеп, Андрон таадак терең сананып айтты.

— Канайып ачылган? Незиле? — деп, Катя жашталып калган көстөрүн кайкаганду көдүрди.

— Катяга айдып барыгар деген... Мен ончозына чыдажарым... Мен канайтпазым да... Оноң удабас дейт... — Макеев мында эпюксинип жөдүлдейле, көмүрдөгү ле темирдин кагынан карарып калган алаканыла оозын туй тудуп, жайканып, буттарын элий-селий базарда, полдын агаштары чыкыража берди.

Бу жөдүл ле чыкыраш Андрон таадакты база эпюксиндырып ийди ошкоч. Ол көстөрүн ары-бери буландадып, манзаарып, үч ле сөс айда салды.

— Оноң удабас, э-э...

Катянын көстөрүнүн каралары селес эдип, ол некегендү сурады:

— Нези удабас? Оноң «ээ» дегени не?

Же, же... Мишка айткан... Удабас адам жуудан жанар... Степан таай база... деген — деп, Андрон таадак ол жаар корбоско албаданып, кажы ла сости бойынан сыга базат. — Онон дейт, отурар бйим божоп, удабас чыгып келерим дейт.

— Удабас... — деп, Катя улу тынды.

— Ийе, Катерина! Жууынг божооры жууктап клеет. Бу радионы укпай турган ба айса кандый? — деп, Андрон таадак Катяны жаан учурлу ла бастыра улус билер немени канайып билбей турун дегендий учукты. — Бистинг улус туку кайдаар жүре берген, кандый грандар ажыра! Поляктардын јерине јеткен, эмди кемзининг эди мынызы...

— Румындардын — деп, кузнец јартады.

— Эйе, эйе! — Карганак ак бажын кекийт. — Бистинг орооныстын јериненг неместерди сургулеп ийген, оны истежип, өскө каандарга барган. Ой келер, ончобыс јангыс јерге жуулыжып, јакшы јадарыс деп Миша айткан.

Карганак канча ла кире бийик көдүрингилу куучындаза, Катя анча ла кире онын сөстөринде меке бары јарталып, көксинде не де үзүлип, тыны чыгып турды. Кабактарын суракту көдүрнп, ол кузнец јаар бурылды. Ол көстөрнн јажыра јер таппай, уламула чингип, онон неме болбосто эрмектенди:

— Ончозы андый, Катерина. А ой келер, Катерина... Шыралай-боролой. Мен сөзим бергем... бу каргышту бозонын аракызы јанынаг.

— Сенин сөс берижин меге не керек?

— Онызы чын. Сенин керегин јок... — Темирдин узы база ла буттарын элий-селий базат. Онон та неге учурлай, је кожуп айтты. — Мишуха ишчи болгон не. А эмди сен јангыскан, а јиир оос — төрт. — Ол толыктар сайын отурган балдар јаар бажын кекиди. — Трудкүнге нени берип јат? Нени де бербей јат...

Буттары оны көдүрнп болбой турган чылап, Катя чаңкыр будукла будып салган отургыштын кырына уур отурып, колдорын тизелерине салды. Күн ажып брааткан. Ол јабыс турган учун онын сүйүк чокторы көзнөк өткүре чалып, Катянын кугара берген кофтазын, онын арык ийиндерин јарыдып турды.

Ол мынайда узак ла кыймык јок отурды. Онын јанында карган Андрон ло аксак кузнец Макеев, эки эр кижн, база кыймык јок турдылар. Толыктар сайын тымый берген балдарда база үн јок. Олор кыймыктанбай да јадылар. Туранын ичинде ын-шын. Көзнөктинг соок шилдери өткүре чалып турган күннин тегин де өчөмнөк чокторы там өчөмнөктп, туранын ичи бөрүнкүйлей берди. Катянын бастыра кебери бу јарыкта там өскүзиреп көрүнөт.

— Слер мененг нени јажырып турыгар? — деп, ол уур өрө туруп, кенете сурады. Онын үни арайдан ла угулып јат.

— Кудай сени корыгай... Бу сен не? Не? — деп, карганак арык колдорун жагыды.

— Мен сезип жадым... База не болды? Айдыгар! — деп, Катя колдорун кезе жүдруктанып, олорго удура басты. Карганак ла кузнец тескерледилер. — Учына жетире өлтүригер... Эмди ле!

Толыкта турган Зойка коркыганынан ыйлай берди. Балдардын эг жааны, тогус жашту Захарка Тихомиллов онын жаанына базып барала, кејегезинен силке тартып ийерде, кызычак ыйын токтодып ийди.

— Эдрей бердинг бе?! — деп, кузнец токтой тужуп, кату айтты. — Балдарды тегин јерге не коркыдын турун?

— Кудай ла май... — деп, Андрон база катап айдала, экилези эчний-десчий изу мылчадан чыккандый, турадан чыга кондылар.

— Керекте-ер, — деп, турадан чыгып келеле, Макеев унчукты. — Сеге ол керегинде оны... Јуудаг жагып келер деп. Ол дезе мыны тескери ондогон ине. А райондо нени де...

— Унчука, сен јогынан күч! — деп, Андрон ачынып, онын эрмегин үзе сокты. — Андый болзо, бойы айдар керек болгон. Баштапкы кун ойынга келген кыс чылап, бойын стенеге жапшынып турдын не. Тидинбей.

Орой эгирде Романовканын оромында бир де кижн јок болды. Андрон таадак ла Макеев унчугышпай, бой-бойына көрүшпей, торт ло бштүлер чилеп, бир канча метр бастылар. Онон коркышту ачу кыйгы угуп, экилези тура түштилер:

— Эдулер! Таштабазым!

Бу Артемийдин энези, Федотья Пилюгина, кыйгырып турган эмтир. Тазап калган плющ тонду, колло түүген түк арчуулын анаар-мынаар оронып алган, ол тайагына тайанбай, оныла калпанып кейди сабап, тонуп калган јолло кичинек туура оромног жүгурип клеетти.

Југурип келеле, карган эмеен эки колыла тайагына шидееленип тайанып, ого торт ло селбектенип, табышту тынып, бойын карган көстөриле Андрон таадак ла аксак кузнец онын каргышту бштүлери чилеп, бирүзин, онон экинчизин унчукпай өртөй көрүп турды.

— Неге алгырып турун, карган көрмөс? — деп, Андрон бойы јинт кижн чилеп, укааркап айтты. — Сеге база не керек?

— А сураарга санангам... Бу не мындый, анзырап кижн өлтүргени учун јүк ле сегис јыл берген бе, а? Ого үзеери тегин кижн өлтүрген эмес, чмириктү шилемир, а колхозтын башчызын божодып салган. Качан да таштабазым! Аймакка барарым...

— Бар, бар — кузнец акту жүрегинен айткандый јөмөшти.

— Артемго јууда орден берген. Тегин берген бе?

Туура оромчыктан пиджагының эдектери жайылып, Пилюгинин тул уйн, Лидия, чыга конды, оны ээчий уулы Пашка жүгүрүп клеестти.

— Энем, же сен бойыңды не кыйнап туруң? — деп, Лидия жүгүрүп келеле, кыйгырды. — Жаналы, корон соокто не базар.

— Унчукпа, мүүзи жок төңөжин! — деп, карган эмеен арт этти. — Огбонин кыйнап өлтүргилеп салган, а ол олордын алдына бажыарга белең...

— Бажырбай жадым. Же эмди нени эдер...

— Жаанак, чындап та жаналы — деп, Пашка Федотьянын женинен тартат. — Жаанак...

Карган эмеен уулынын уулын ийде салып, казырланып, тайагын көдүрдү.

— Экиленди сабап ийерим... Куру баштарыңа тайагым жүрсүлдей бербезин!

Бу кекениш кокыр эмес болгону билди, Пашка ла Лидия жалтанып, жана болдылар. Олордын тескерлегенин көрүп, Андрон таадак каткырымзып унчукты.

— Сен уулын Сасоний ошкош, атаман турбайың.

— Эске алган туруң — деп, Федотья кыжырантыды. — Эмди өскө өй. Эмди оның уулы Артемушка калык-жон учун фронтто канын төгүп жуулашкан, жүрүмин салган. Жаан шырка алган... Канич кирези шыра өткөн, а мында Афанасьевтердин жыду күчүгү оны көмө базып салды!

— Жаана, жаана... — деп, Пашка эрмектенип, Федотьянын жаны жаар басты. Кем де көрөргө жеткелекте, карган эмеен тайагын түргөн талайып, уулчактын бажына жүрс берип ийди. Бу бирчыт кайыңнын сыныгынан эткен жооны эки өлү болгодый эски уур тайак болгон, ого үзеери карган эмееннин бойында ийде-куч база жеткилинче бар ла эмтир. Жүрс эткен согуштан Пашка жерге кыч жыгылып, ооруга чыдашпай алгырып ийди.

— Кудай, кудай! — деп, Лидия онтоп, озо баштап уулынын бажынан уча берген бөрүктү алып, ого кийдирип, жерден өрө көдүрдү. — Балам, Пашенька. Жаналы, уулым, жаналы...

Энези уулын жединип жана берди. Андрон таадак база бир де сөс айтпай, бура согуп, айлы жаар басты. Кузнец Макеев база бир эмеш буттарын элий-селий базып турала, эрмектенди:

— Үй улус сен керегинде нени айдып жат? Казыр андый болгон, андый ла бойың артып калган. Капшай өлөтөн болзон. Оноң башка уулынын балдарына кижн чилеп жүрерге бербезин. Пашка ла Сонька керегинде айдадым.

Мыны айдала, ол күзинези жаар басты.

— Чыдадарым мен олорды! — деп, оның кийинен Федотья шыйкынады. — Улус кандый эмтир... билгилеп жүрзин.

Апрель айдың башталганы, кун текши жылыдып, буркулерде арткан карлардын калганчызын кайылтып, кардын суузы олордог шоркырап агып турды. Романовканын сок жагыс оромы карара берди. Бу ойдо, качан кар кайыла бергенде, жаантайындагы чылап, мында текшилей малдын отоги жайылып калган жадат.

Воскресен кун тал-туште туралардын буркулеринен кардын суулары тамчылабай, а шаркырап агып турар тушта, орун эткеп кошевка чанакту ат конторанын туразынын жагына токтоды. Чанакта погоны жок эски офицерский шинелду, тортон жашка Jede берген, арык, сырыгы оору будумду кижиге отурды. Тышкары жылу да болзо, ол кулакту боркин туй тартынып алган.

Бу партиянын райкомынын качызы Дорофеев болгон.

Ол жодулдеп, кошевка чанактан чыгып, ошон энчейип, тайагын алды. Он торт по айса канча жашту ого таныш эмес уулчак тапту жаан чанакка суу уратан бочкочок тургузып, оны конторанын жагыла сууртеп браатты, а колында конюктуге тогус жашту кызыкчак онын кийининен жүгүрөт.

— Эй! — деп, Дорофеев оларды бойына кычырып, тайагыла жагыды.

— Сеге не? — деп, уулчак токтой тужуп, же ого жууктабай суралы.

— Бу атты малдын конюшнясына жетирер керек. Болушсан.

Уулчак мендебей, бочкочоктын таарла жаап койгон какпагына колыла тийди.

— Бисти жаанабыс сууга ийген. Корбой туруг ба?

— Же малдын конюшнясы ыраак эмес не, бу ла коштой — деп, кызыкчак унчукты. — Мен апарып салайын, ошон сеге жедеже берерим.

Кызыкчак мынайда айда салып, конюгын чанакка тургузып, контора жаар базарга ла турарда, уулчак оны кезем токтотты:

— Кайда браадын? Ого жалданган кижиге жок...

Ошон чанагын сууртеп, жүре берди.

Дорофеев оору-сыркындуге кара конторин шуурып, бир кезек ойго ачычак уулчактын ла чанакты ээчий бурулу басып брааткан кызыкчактын кийининен коруп турды. Ошон тайагына таянып, буктелбей турган он будын сууртеп, конторанын бийик эмес тепкиштерлу сенегине чыкты.

Конторада кон күндерге улай бойынын чаазындарыла уружуп, Мария-счетоводиха сок жагыскан отурган. Чынын айтса, ол андый жаан эмес те болзо, колхозтын бухгалтериясынын очо ижин будурип турган, же азыдан бери темиккени аайынча оны эмдиге жетире счетоводиха деп адап жадылар.

— Якшы, Мария, — деп, Дорофеев тың үнденди.

— Якшылар! — чырайы кызарып, Мария маңзаарып, тура жүгүрди. — А мен мында, түлей үкү чилеп, нени де укпай отуруп жадым.

Бу ижининг устине колхозтын почтальонынын ижин будурп, ол бир жыл мынан кайра почтала өбөгөннinin похороназын алган. Казнанын мындый чаазынында кандый сөстөр болотунун билип, ол конвертте бойынын өбөкөзин көрүп ле ийеле, чырайы агарып, кичинек бала чылап онтоп, санаазы энделип, агаш полго мылкыс барып түшкөн.

Онон ло бери кулагы эмеш жетире укпас болуп калган.

Дорофеев бөркинниг кулактарынын буузын чечип, оны уштып, же шинелин уштыбай, председателдин столынын жанында куру отургышка отуруп, сооксынып, ийиндерин кызынды.

— Соогор жайылып туру ба? — деп, Мария сурады.

— Ичимде кандый да көрмөс отур жат — деп, Дорофеев каруу берди. — Чек ле чыкпас.

— Больницага жадып, эмденер керек... А слер десе колхозтор сайын амыры жок жортуп жадаар.

— Жуу божозо, ол тушта жадарым. Эмди узак ой арпады — деп ол айдала, онон жолдо чанактуу улчакты ла кызычакты көзнөктөн көрүп, олор жаар бажын кекиди. — Кемнин балдары?

— Бу экү бе? — Мария көзнөктөн жол жаар карап айтты. — Бу Пилюгиндер. Сонык ла Пашка.

— А-а, же, же... — Дорофеев шинелинин топчыларын чечип, буктелбес будын чөйө салып, тизезин жыжат.

— Олор Березовканын школында. Воскресенде жангылап келген — деп, Мария айтты.

Мариянын жаактарында кызыл жылыып, ол азыйгы жараш бойы отурды.

— Афанасьева Катерина кандый жады? — деп, Дорофеев тизезин ныкырын токтодып, оны шинелинин эдегиле жабып, сурады.

— Жатпай кайда барар — деп, Мария унчукты. — Жүрүм жок немедий. А бу бир Пашка Пилюгин деп күрүм колында темирлү деремнеле телчип жүрү. Адам учун Афанасьевтерди ле Тихомилваторды ончозын божодорым деп кекенип жат. Бир каттап олордын Кольказын тын соккон. Катка эмди коркып, балдарды турадан чыгарбай жат. Кошарга барганда, олорды тыштынан бектеп салар. Ол кошарда иштеп жат.

— Керектер айса андый ба — деп, Дорофеев айтты. — Тонокчыл тоорчык табылган туру.

— Олорды карган Федотыха көкидип жат. Адаг учун бичин албайтан ба деп күнүн ле эгеп турганда. Пилюгиннин үйи

Лидия тегиндү эмес айткан: кара жаман санаанга, калак, карылып өлдин, энем, деп. А эмееп кирелү эмес, тайагын ала койып кыйгырар: тижн канчык, өгбөннменг айрылдым деп суунип туруп ба!

— Суунип? — Дорофсеев кабактарын көдүрди.

— Эмееп ол келинди анайда каарып турганын мен бойым уккам. А кем оны билер? Катъкала ол качан да жакшылашпас, жолыгышса, туура көрөр. А онойдо кем жок...

Мария нени де сананып, унчукпай отурала, айтты:

— Суун турган ба айса жок по — онызын билбесим, же жүрүмн женилгени жарт. Артемий энесиле кожо Лидиянын база шыразын берген ле. А Пилюгин курсук ийттиг бойы болгон.

Мариянын жаактары ойто ло чоокырлай кызарып, ол бойы чыкырууш отургыжына отуруп, кандый да калып кннганын устине бажын жабыс энилтти.

База бир минут унчугышпай отурдылар.

— Билбес жанынан похоронный керегинде ого кем де айтпады ба? — деп, Дорофсеев сурады.

— Жо-ок... Эмдиге жетире нени де билбес.

Катянын адазы Данила Афанасьевтин ле Степан Тихомилевтин похоронкалары ээчий-деечий бир ле неде ле озолу-сонду келгендер. Баштапкы похоронканы тидинип берип болбой; Мария оны конторанын карталып калган эски шкафынын ичинде чаазындардын ортозына суккан. Шкафта сомок жок, жүлкүүри туку качан жылыып калган, онын учун кем-кем болгобос жанынаг шкафты тимирип, бу казенный конвертти табып албазын деп, Мария коркыган. Мындый неме качан да болбогон, болбос, конторада бу сок жагыс онын шкафын кем де ачпайтан, керек десе председатель бойы да, же андый да болзо, Мария конвертти айлына апарып, бор-ботко немелер салган кайырчактын сырагай тубине сугуп салган. Бу Мишканы жаргылап турган ой, ого үзеери Катя Афанасьева тожоктон турбас оору, адазынын өлүмн керегинде укса, ол ачу-коронго чыдашпас болордон айабас. Бир неделениг конверт бажында ого почтодо база мындый ок казенный конверт берерде, ол өгбөннменг похоронный келген күнде чилеп, арай-арай ла болзо, полго күч барып түшпеген.

Деремнеге ол та качан жеткен. Сананза, коркышту-коркышту узак. Чанакта эки-уч газет ле бир конверт салган тегин ле почтовый сумка эмес, кандый да айдары жок уур кош салып койгондый, ат оны жүк ле арайдан тартып брааткан.

Мария түнде уйуктап болбогон. Эртен тура эки конвертти эски фуфайказынын ич карманына суга салып, уйлардын дворянда иштеп турган Андрон таадакка жүгүргөн.

— Көригер! — деп, ол онтоп, кызыл костордый өртөп турган конверттерди койнынан мендештү чыгарып, ого туда берген. Конверттердин бирүзи уужалып калган, экинчиси жаңы. Мария бойы дезе кажанын агаштарына жөлөнүп, өксөп ыйлап турган.

Мария ыйлаган, Андрон таадак эки конвертти ээчий-деечий ачкан. Озо баштап бир жетируни кычырган, оны ээчий экинчизин кычырган, оноң чаазындардын экинчи странцаларында өскө неме бичилген ле баштапкызында бичилгени төгүн деп айдылган чылап, оларды аңдандыра тудуп айкайла, чокчойто салып койгон саламнын оодыктарынын үстине отура берген.

— Нени эдер, канайдар? — деп, Мария өкөөп ыйлап турган. — Сен жетир... Мен апарып болбозым.

— Унчукпа, тенек — деп, Андрон айткан.

Карган өрөкөнниң кату сөстөрүн угуп, счетоводиха ыйын токтодып, жаактарын төмөн аккан жаштарла жүзин уймап, уур тынып, токтой берген. А карганак айткан:

— Барып Петрован Макеевле шуужип көрөйин. Нени айдар... А эмди тура унчукпа.

Эниргери озор Макеевле кожо район баргандар, ондо Мишканын жаргызы божогончо жүргендер. Янып келеле, озор Марияга Дорофеевтин бойына барып жүргендери керегинде, Артемий Пилюгин, онын угу-төзи керегинде куучындап бергендери айткандар. Райкомнын качызы Мишканын салымын арга-күч жеткенче јенилтерге болужарым деп айткан. Ол сөзүн бүдүргөн болгодый. Оноң башка Мишкага кижн өлтүргени учун сегис жылдан чик јок көп берер эмей. Похоронкаларды озор Дорофеевке табыштырып бергендер. Ол бу карыкчалду чаазындарды алып, эмди тура кемге де айтпагар, Романовкага бойым барып, Афанасьевага табыштырып берерим деген.

— Бойы жетирзин — деп, Мария айткан. — Ол јамылу, ол бойы билзин.

Эмди Дорофеев једип келди.

* * *

Федор Григорьевич Дорофеев партиянын райкомынын качызы болуп жарым ла жыл иштеп јат. Бу ойдин туркунына ол Романовкада эки катап болгон. Бир катап күскиде келеле, аш јуунадыжы коомой өдүл турган учун Артемий Пилюгинди коркышту тын адылган.

— Кемле оны капшай јуунадар? — деп, Пилюгин актанып турган. — Колхозто јүк ле эки кижн — аксак кузнец ле Андрон таадак. Андронго сегизен јаш јууктап келген, а кузнец аракы-зак неме...

— А сен бойын оноң артып јадын ба? — деп, Мария кене-

те ачынып сураган. Ол кем де жаар көрбөй мынайда айдала, чаазындарынан көзин албай отура берерде, Дорофеев ле Пилюгин керистерин токтодып, оноң ары нени айдар деп сакыган чылап, экилезе бир уула ол жаар бурылдылар.

— Мында иштин бажына чыкпай жара тартылып жадың. А сени эш-кереги жок неме учун көзинге сайып жадылар! — деп, Пилюгин кизиреп чыккан. Же райкомнын качызы оны кезе соккон.

— А сен жара тартылба, жазап иште. Ол једикпес сенде бар, улус айдыжып јат. Сени фронтовик деп бис байлабазыс. Мыны уидыба, Пилюгин... Карын тыг некеерис!

Экинчи катап райкомнын качызы ноябрь айдын учында, кар жаап койгон тушта, келген. Ол деремнеге таң эртен, кун чыгардан озо, сагалы карара өзүп, чырайы бурүңкүйлеп калган, экиүч айдыг туркунына аксак бүктөлбөс будына корголјын уруп салгандый, онызын уур сүүртеп, чапактаң чыккан. Бу келиште ол Пилюгинди арбабай, ончо улусты конторага јуу деп јакару берген.

Ончозы дегени јук ле одус кижн. Олор председателдинг тапчы кыбына шык толо, мында ок Пилюгиннинг үйи — Лидня. Райкомнын качызы нени айдар деп, үй улус унчугышпай сакып отургандар.

Калганчызы Катя Афанасьева кирип келеле, стенеге јөлөнип тура берген. Ол адазынын чек эскизи једип калган тужурказып кийип, оны кайыштыг үзүгиле кезе курчанып алган эмтир. Кара јикпезин бир канча јердег јамачылап салган, өдүги база јыртк. Кийген кебинде сок жагыс бүткүл, онду неме — туктег түүген арчуул, је ол канайып та ағыланбай јат, нениг учун дезе арчуулынын алдынан эбнре ак-јарыкка айдары жок карыккан ла арыган сүүнчил жок көстөр көруп турган.

Дорофеев бир ле элеске оны ајыктап көрөлө, бажын бура согуп сураган:

— Ончозы јуулган ба?

— Аргазы жок каргандар арткан, тураларында отуруп јат — деп, Пилюгин каруу берген. — Алдыратан ба?

— Јок.

— Кузнец Макеевти ойгозып болбогон. Аракыдаш учун, ийтти, јаргылаар керек! Кажы ла энгир, чочко чылап, јудунып алар.

Бу ла өйдө масканын төжиге шагкылдап согулганы конторада улуска угулган. Ончолоры көзнөк жаар баштарын бурыгандар. Ол жаар Дорофеев база көргөн.

Катянын карануй карыкчал көзинде кандый да јарык мелт эдип, ол кургап калган эриндерин тыртыттып, айткан:

— Јаргылайтаны неме бедн... Ол тушта алакандарысла јер сүрерис, сабарларысла јер тырмаарыс.

— Сен мында керекке киришпе, Афанасьева — деп, Пилюгин күрт эткен. — Эй, кем анда, кузнецти бери алдырыгар.

— Керек јок — деп, Дорофеев айдала, Катяның јанына базып барган. — Бу сен Афанасьева Катерина ба?

— Је, анаг не? — деп, Катя кыйгастанып сураган.

— Не де эмес... Мен районго өскө јердег келген кижн. Слердинг адагар керегинде көп уккам.

Дорофеев мынайда Катя Афанасьеваны баштапкы ла катап көргөн.

Качан ол Катяның јанына базып келерде, Пилюгиннинг көстөрининг каралары ары-бери жүгүрүшкен ле райкомның качызының калганчы сөстөринде председателдинг коомой јүлнлген јаактарынын алдында чырыштар тыркыража берген.

Экинчи катап келижинде Дорофеев фронттогы айалга керегинде, јенү бистинг јаныска јайылганы, Киевти ле Гомельди јайымдаганы, бистинг черү немецтерди Совет јеринег сүрүп, удабас олжочылардан оны арутап салары керегинде куучындаган, је эмди тура сүрекеј јаан ийде-күчтү, казыр фашисттерди јенип, учына јетире оодо согорго күч ле јенүлер бастыра совет албатыга, ол тоодо слердинг де деремненинг улузына јенил эмес келижип јат деп айткан...

— Је канайдар, нени эдер, менинг кару үй улустарым? — деп, Дорофеев тып-тымькта сураган, онын бу сурагынаг, «менинг кару үй улустарым» деп айтканына бир кезек улустыг көстөри јаштала берген. — Нени эдер, иштеерден өскө... Шыралай-боролой ашты жуунадып алдыгар, оны кладтап салдыгар, а аш табыштырары јанынаг калганчы јерде. Слердинг председателигер, Пилюгин, ончо улустыг ийде-күчи чыккан, аш согор, оны государствого табыштырар улус јок деп айдат.

— Андый болуп јат, иштеер улус јок — деп, Андрон таадак эрмектенген. — Айса ол төгүндеп турган ба?

— Төгүндебей јат — деп, Дорофеев јөпсинген.

— А кандый күс болды? — деп, карган карыкчалду сурайт. — Ургун јанмырлар. Улуш немени канай согорын? Сооктор баштала берерде, үй улусты жууп, эмештен согуп баштадым. Кудайга баш, бисте молотилка бар, ол иштеп јат, ойто ло кузнец Петрован, онын алтын колдоры эмес болзо не болор эдис? Ончо темирлерди јазап билер. А көлөсө айландырар кайыш чирик. Сүре ле үзүлп јат. Аш согордын ордына, оны ла шидеп божобой јадыс. Ондый да болзо, эки-үч чанакты заготпунктка јетирип турбай.

— Билерим — деп, райкомның качызы бажын кекиген.

— Оноң артык бис нени эдерис? — деп, карганак сартак эчки сагалын сартайтып сураган. — Аймактын үренчиктери кладтаарга болушты, оноң башка бис кладтаар эдис, эйе. А ноябрьдан олоң үредүге барар.

— Олорго үренерге база керек...

— Ончозына үренерге керек... Катьканың балдары, Мишуха ла Захарка, школго жүрбей жадылар — деп, таадак Андрон ачынып кыйгырып ийген.

— Нениң учун жүрбей жадылар? — деп, Дорофеев сурайла, мындый суракты сурабас керек болгон деп, мында ок шимирт сезин калган. Катя төмөн көрүп, ийиндери селеңдеже берген, а председательдинг кабинетинде отурган үй улустар керек дезе тынбай да барды ошкош.

Тышкартынан, байагызы ок чылап, масканың төжиге бир аай шыгкылдап согулганы угулат.

— Романовкада керек дезе баштапкы ла класстар жок. Школ дезе Березовкада, балдарды оноор торолоп өлзин деп ийетен бе? — деп, кандый да бир үй кижин сураган. — Ого үзеери нени кийин баратан? Печкениң үстинде, кискениң балдары чылап, жыланаш отуруп жадылар.

— Быял школго балдарын жаңыс председатель ийген — деп, кем де кожуп ийген.

— А слер ончогор — капшай иште, капшай иш табыштыр. Сеге кошевка чанакка отуруп, ары-бери мантадып, некеерге жеңил. Бис чилең жүрген болзон!

— Удабас жаңыс ла өлөрдөң башка... Деремнеде жаңыс Пилюгин артар.

Столдын учында тууразынаң тым отурган Пилюгин кыймыктанып ийди ошкош, оның алдында отургыш чыкырт эдип калды. Же ол нени де айтпады.

Дорофеев көзүнөк жаар бурылып, күзинизден угулып турган табышты жазап угарга турган чылап, узак унчукпай турган. Эмди ого сөс айдарга күч болгонун ончолоры ондоп тургандар, анчада ла Мария-счетоводиха мыны жакшы билип отурган.

— Үй улус! — деп, Мария үнн тунгаксып кыйгырган. — Ончогор неме ондобос, неме көрбөс боло берген болзогор, мен айдайын. Мен аймактын төс жеринде сүре ле болуп жадым, ондо ол Дорофеев керегинде куучындарды база уккам... Оның буды тирүге чирип жат, оны доктырлар областька барып эмдензин деп ийип жат, а ол барбай, аймакты эбирип жүрү. А не шыралап жүрген, кандый астам? А слер оны каарып жадыгар...

— Сен, Мария, мениң будымды амырына арттырып сал! — деп, райкомнын качызы көзүнөктөн бура согуп, кезем айткан. — Кемнинг де нези де оорып жат. Кажы ла кижининг бойынын

шыразы, је ончо улустың текши ачу-короны база бар... — Дороев тайагын стенеге јѳлѳп салала, кѳзѳнѳктѳн стол јаар алтаган. Пилюгин отурган јеринен турбай, ол эптѳ отурзын деп сок жаңыс бош отургышты ого јылдырып берген, је Дороев ого отурбай, оның сыртына эки колыла бек тайанып, колының сабарларының уйеделери агарганча кезе тудуп ийген. Оноң, бойына бойы айдып турган чылап, терен сананып, тоолу ла сѳс-тѳр айткан:

— Мен јууда кайучыл болгом. Немецтердин тылында да болуп туратам. Ол анзыраган эдѳлер бистин јерде нени эдип турганын слер, байла, уккан болбойгар. Је оны бойының кѳзиле кѳрѳтѳни — коркышту неме...

Дороевтин бу сѳс-тѳринде андый ла жаңы ла солуп неме јок болгон, је конторада отурган уй улус ончозы уйала берген чилеп, баштарын бѳкѳйтип, тым отура бергендер.

А кузиндеден масканың узук јок шагкылдаганы угулып јат.

— Мен слерден некеерге келбедим, улус, — деп, Дороев кошкон. — Слерден нени некеер? Слер тегин де кажыгар ла кызыл тынаар кыйылганча иштеп јадаар.. Мен сураарга келдим. Фронтко аш сѳрекей, сѳрекей керек.

Ойто ло узак ѳйгѳ контораның ичинде уур тымык тура берген. Оноң Пилюгинниң алдында отургыш база катап чыкырт эткен. Пилюгин ѳрѳ туруп, тунгак эрмектенген:

— Нѳкѳр колхозчы уй улустар... Нѳкѳр Дороев чын айдып јат. Некеерге эмес, сураарга келген. Аргазы јок айалгадаң канайып чыгарын сананып кѳрѳргѳ керек. Ончо јанынаң шуѳп кѳрѳѳ, нени сананып табарын? Колхозтың иштейтен ончо улусы слердин алдаарда, нѳкѳр Дороев. Мыны ончозын сананып баштазан, бажын айланар...

— Бажын бозоның аракызынан айлан јат, кузнецтин бажы чылап! — деген кородогон ѳн эжиктин јанынан угулган.

— Кем анда коп јайып туру? — деп, Пилюгин кыйгырган. — Сен бе, Фроська?

— Мен, мен! — кара полушубок тонының канча јерлериндеги јыртыктарынан ак тѳктери атрайыжып чыгып келген, бойы јабызак сынду, капшуун уй кижин улустың ортозыла бажып, ичкери чыга конгон. — Петроваи Макеевтин јамандап јадын... Аракыдаш учун кем оны мактайтан? А Катька чын айдып јат. Оның шылтазында бис шыра, тѳбек билбей јадыс. Салданы, тырмуушты ончозын сулап берер, лобогрейканы, ѳлѳн чабар машинаны ѳйинде јазап салар. Ол эмес болзо, ѳлѳр эдис!

— Айдарга турган болзон, шуѳп турган сурак аайынча айт — деп, Пилюгин шыйкынаган. — Аш табыштылары керегинде куучын ѳдѳп јат, кузнец керегинде эмес.

— А мен нени айттым? — деп, Фроська ого удураскан. — Максеев ичсе де, ижин эдип билер. А сен бойың...

— А мен билбес болзом — председателъге не туткулаган?

— Эр кижиде деп бодогоны! А сен жагыс ла ичери билеринг... Жагыс ла ол керекке ты!

— Оной боксозине база-а — деп, толықта турган Пилюгинниг уйи кбрр кууни жок жаман кбржиле Катя Афанасьеваны айкап айткан.

Лидияныг уйи тымыгалакта, председателдин кабинетинде ойто ло ың-шыг тура берген. Шулмус келин Фрося чоокыр платла тагып алган бажын канайып та бурулу булгап ийеле, улустыг ортозына кире конгон. Бу тымыкта кемниг де тын мыжылдап ыйлаганы угулган, оной Катя Афанасьева ийниле эжикти ийде салып, чыга жуугрен.

Дорофеев ончозын соок айкаган. Же бут бажына турган да, отурган да улус ол жаар кбрбй жат. Олордын чырайлары бурдукуй.

— Жарабай турган болзом, чыгарып салыгар — деп, Пилюгин уйин ортбй кбрп, ол ло чыкырууш столына араай отура берген. — А бу аш табыштыратан деп неме... Же, мен бойым да молотилканыг жанында турарым.

— А чындап та не турбазын? — деп, Дорофеев кандый да ачу уиденген. Оныг кбртбри чичкерип, жалтыражып, магдайын кечире бир канча чырыштар тартыла берген. — Кузнецтин ижи кбр, мен мыны ондоп жадым, же эмди ноябрь ай, жаскы ишке керекту немелерди жазаарга эмди де бй жедер. Оны нениг учун бугун аш согорына тургуспас? Бу сего эки кижиде... Ого узсери эр улус.

— Кандый да болзо, кенек-кемжик... Су-кадыгым уйан — деп, Пилюгин эрмектенин баштаган.

— А мен кенек эмезим бе? — деп, Дорофеев арт эделе, бастыра бойы селендеже берген. Же мында ок билинип, бойын тудунын ийген. Тыркырап турган колдорыла отургышты брб кбдурип, бокс жерге тургузып салган. — Жаманым таштагар...

Бу калганчы бкртбрди ол тунгак уиниле шымыранып айдала, тоолу секундарга томбн кбрбн. Оной ойто кбртбрин кбдурип, токыналу эрмектенген:

— Кемниг су-кадыгы жакшы? Андрон Игнатъевичтин болор бо? Айса бу турган келининг... Фросяныг? Анда не жажынып туруг?

— Мен бе? — деп, келин кемзинген. — Мен не жажынатам? Кижиге качарга турган бала эмезим...

— Сениг бббкбн кем?

— Устинова мен. Катькала кожо кошарда иштеп жадыс.

— Сенин су-кадыгын Пилюгиндийинен артык па?

— Та кандый? Кере тўжине өлгөнчө иштеерин, оноң билбезин, сенде тирү жер арткан ба айса жок по. Чеденнин агажынаң тудунып, басып браадарың. Тандакталып тан аткалак, а башты жастыктан көдүрер керек. А ол дезе торт ло чой ошкош, уур... А сеге, Лидка, ончо улустың көзинче айдарым, Катькага жаман санаба! — Ол Пилюгинниң уйи жаар кенете бура соккон. Мында, ок, тып-тымыкта, айда салган. — Андый болзо, сен оныг ордына мени жаман көр, жескимчилү, уйалбас кадытты...

— Ефросинья! — деп, бастыра бойы кызарып, Пилюгин кыйгырган.

— А не, болбогон эди бе?! — ол Пилюгин жаар капшай бура соккон. Оныг тегерик чырайы оноң-мынан, көк, кызыл будуктарла жабылып, кородоп ачынганынаң жүзи чөйбөйип, кандый да казыр, жараш эмес боло берген. — «Фросенька, Фросенька, мөңүндөп, алтындап ийерим» деген. Бот алтындаганың бу! — ол жыртык тонының эдектерин ача тарткан. — Слер, өгөндөр, ончогор жыду немелер. Уй кижини тудар тушта город берерге белең, а оноң деремне де бербес... А сен, партийный начальник, биллип жүр. Катька ару. Ару...

Бу сөстөрдн айдып ийеле, уй улустың каткылары ла күүлежи ортодо ол конторадаң база чыга конгон. Контораның толыгында Лидия уур тынып, ыйлап отурган, же оныг ыйың кем де укпай турган чылап, оны кем де токынатпай жат. Мындый айалгада Дорофеев энжоксынып, эдер немезин таппай, столдың жанында алаатып калган турган.

— Бот... көрдөр бө... копчының, жабарчының бойы — деп, Пилюгин гимнастерказының топчызын чечип, кимиректенген.

— Мен слердин киригерди казарга келген эмезим! — деп, Дорофеев тың үндөнгөн. — Ашты канай согор, канай табыштырар, мыны шүүп көрөр керек... А сени, Пилюгин, байла, аайлап көрөргө келижер.

Ашты согорын ла табыштырарын Дорофеев бу келиште аайлап салган. Березовкадагы МТС-тең ондо тегин турган база бир молотилка сууртеп экелгендер. Оны айландырага МТС-тең колесный трактор база келген. Жаңы кайыштар аларга Дорофеев база болушкан, жаштан ала жаанга жетире эки молотилкада эки смена иштеген. Мында Петрован Макеев, председателд Пилюгин бойы, Мария-счетоводиха, Мишуха Афанасьев... Мишухадан оогош балдар Фрося Устиновага баштадып. күнине он-он эки чанак буудайды заготпунктка жетирип тургандар. Кошарда ончо ишти Катя жаңыскан эткен. Дорофеев жаңыс ла Пилюгинниң аайына чыгарым деп айтканын будурип болбогон.

Катя Афанасьеваның билези астап та калган болзо, качан Дорофеев олардыг кичинек болчок туразына кирип келерде, Балдар тўней ле көп болды. Столдыг жанында эмди Мишка да, Дюшка да жок. Је онын бир жанында Захар ла Қолька, экинчи жанында Зойка ла Игнатий. Олор кайчыла чоокырайта тазада кайчылап салган тегерик баштарын аяктарынын үстине энчейтип, калбактары шакылдажып, кандый да суйук неме шалбып, ичин отурдылар. Керек дезе Зойканын да бажын тазада кайчылап салган. Мыны бийттебезин деп эткенин Дорофеев биллип турбай. Самын деп немени улус канчанчы жыл көрбөй јат. Агаштыг ару күлин јылу сууга чейеле, јунунарга келижин турган. Мындыг суу кара-боро өңдү болор, бойы жылбыркай јымжак, жаньс ла кандый да көбук жок, је андый да болзо, бу тегин суудан артык деп бодолып јат.

Катя бойы печке јаар көргөн столдын учында отурды. Дорофеев эжикте көрүнип келерде, ол удурла туруп чыкты. Онын арык, онкойып калган көстөрүн эбире калганчы айлардын туркунына кандый да көгөлтирим чийүлер тартыла берген. Бу шыралу көстөрдө кенете кайкаш ла чочыш көрүнип келди. Дорофеевти ээчий Андрон таадак ла кузнец Макеев киргилеп келерде, Катянын көстөри торт ло тоштый тоно берди ошкош.

— Јакшылар — деп, Дорофеев эзендешти.

— Ол бойынын үрпенеш азатпайларын азырап јат деп мен сеге айттым не — деп, Андрон таадак унукты. Ол кажы ла сөсти чум-чат жок ло сүүнчилү айдарга албаданат, Катя тургуза ла бу албаданышты сезип ийди. Онын чыткыттарында көк тамырлар там ла илеленип, кан јыңкылдада сого берди. Катя ценинг де учун агашта артын койгон аяк јунатан бөсти алып, төжине јаба тутты. Бөсти кезе тударда, агара берген сабарлары база тырлажып турды. Ол кандый айалгада болгонын балдар сезип, кирип келген улус јаар болчок баштарын бурыгылап, коркып калган көрүп отурдылар.

— Сен не, Катерина, јаандарла не јакшылашпай турун? — деп, Андрон таадак бөркин уштып, сурады.

— Ажанган, барыгар — деп, Катя балдар јаар бажын кейийт. Онызылары столдон ээчий-деечий тургулап, јыланаш буттары полдо бачылдажып, экинчи кып јаар кире бердилер. Тураны эки кып эдил бөлип салган. Баштапкы кыпта кухня, экинчизин төр кып, оны горница дежетен. Балдардын эн јааны болгон Захар ончозынын кийнинен кирип, эжикти јаап ийди.

— Је... — деп, Катерина түрген-түрген тынып, сурады. — База не боло берди. Мен сезип турум. Көндүре айдыгар... Килебегер...

Андрон таадак бойынын чагы једип калган кой терези тар-так тонын стенеде кадуга илерге албаданат, је өрөкөннин тоны та өйинег өткүрө уур, та колында ийде-күч јок, јагыс ла кадуга канайып та једип болбой турды.

— Не де болбогон — деп, Дорофеев тыг эмес учукты. — Бис бу Петрован Макеев база Андрон Игнатьевич сеге, Екатерина Даниловна, керектү јүрибис. Чечинерге јараар ба?

— Мыны не сураар?.. — Катянын көстөринде коркымчыл жылайгалак, је оны өткүрө тирү от көрүнип келди. — Кудаймай, торт ло јүрегим арай ла болзо, үзүлө бербеди ошкош. Та Мишала не болуп калды деп санандым... та база... Адабыстан канча айга самара база јок. Чечинигер, чечинигер. — Ол столдын үсти јаар колында бөсти чачып ийеле, эжиктин јанында турган Дорофеевке удур базып, онын бөркин алды.

— Быйан болзын... — Дорофеев шинелин чечип, Андрон таадактын тоныннын јанына коштой илип салды. Бу өйдө Катя аяктарды кашай јайладып, стенеде јалбак агаштын үстине салып койоло, байагы ла колында тудунып турган јайгыш бөслө агаш столдын үстин арчый сокты. Бу азыйда будып салган столдын будугы эмди арчылып, кайзырыктып калган эмтир. Дорофеев тайагы шакылдап, кухняны кечире базып барала, көзнөктин јанында турган табуреткага отурып алды. Көзнөктин ары јанында бүркүдө кар кайылып, тамчылардын суунчилиу тычылдаганы угулат. Андрон таадак ла кузнец эжиктин јанында скамейкага отура бердилер.

Катя аяк јунар бөсти јайа гудуп, силкип, аяктарды буркей чачып ийди. Онон ойто ло карганды, кузнецти, Дорофеевти чочып калган көрүшлө јулкай көрүп салды.

— Бу меге кандый андый керек?

Дорофеев буттарынын ортозында тайагына эки колын салып, көзнөктин ары јанында тыбырап турган тамчыларды көрүп, онын сурагын укпаган чылап, улу тынып айтты:

— Кажы ла кижиге, Катя, килеер куунинг келер... Је мындый өйдө канайдарын?

Бу тегин, жылу сөстөр, оны чүм јогынан Катя деп айтканы ойто ло онын өзөк-буурын өртөй согуп ийди ошкош. Онын тизелери буктелип, ол бойы столдын кырынан — бек тудунып, јанында турган табуреткага араай отура берди.

Дорофеев тышкары табыраган тамчыларды көзнөктөн көрүп те отурза, көстин кырыла Катяла не болуп турганын, онын айалгазын ајарып ийген.

— Онын учун бис сеге килеерге келген эмезис, а иште деп сураарга келдибис — деп, ол түрген айтты.

Катя кабактарын кыймыктатты.

— А мен иштебей тургам ба?

— Азыйда адагнын иштеген ижинде иште деп сураарга келгенис — деп, эжиктин жагынан Андрон таадак унчукты.

Бу сөстөрдиг учуры ого жетпеди ошкош.

— Канайыл? Акыраар... Мен нени де ондоп болбой турум. Удабас аш үрендеер керек. — Дорофеев көзүк жаар бажын кекиди. — Ол ишти кем башкараар. Ончо керектер учун кем карулу болор.

— Бу слер јууле бердеер бе! — Катя алаг кайкап, өрө турды. — ...Пилюгинин ордына мени тургузарга ба айса кандый?

— Пилюгин, Пилюгин! — деп, Андрон таадак өрө туруп кыйгырды. — Сен онын адын адаба да! Сеге айткан — адагнын ордына деп!

Јукачак эжиктин ары жагында балдардын шакпырты, онон олоордын табыжын көмө базып турган уулчактын араай айткан јакарулу уни: «Тым дейдим, учкандарды сени!» Кухияда тегин куучын өдүп турган эмес деп, балдардын эң жааны Захар билди, оогошторын токтодоп турган болгодый. Онылары эрмек јогынап јакаруны будүрүп, шык эткилеп калат.

Райкомнын качызы Дорофеев өрө туруп, эжик жаар бир канча алтам эделе, кайра бурылды.

— Сен отур, Андрон Игнатъевич. Катя, мен сени, адаг чылап, мындайда адайын, јараар ба?

Катя керек десе каруу да бербеди. Ол көстөринде айланыжып келген јаштарды јажыраарга, бажын јабыс бөкөйтүп ијди. Тескери тарайла, јиткезинен кезе тартып койгон калын чачы туура ийшине јыла берерде, онын кичине кызычактын мойны ошкош арык мойны көруни келди. Дорофеевтин кенете көксү тарыгып, ол тайагын полго тыг такылдадып, азыйда отурган јерине келди.

— Бис, Катя, мыны ончо жагынап шүүжип көргөнис — деп, Дорофеев Андрон таадак ла кузнец јаар бажын кекиди. — Уй улусла база куучындашкам. Шүүлте жагыс болды — сени колхозты колына алзын деп сураар.

— Мен слерге эр кижн бе айса не?! — деп, Катя кыйгырып ијди. — Айса Петрован болзын!

— Мен аракызак кижн, Катерина — деп, кузнец айтты.

— Таштап ијдин не. Сөзин бердин.

— Сөс ол сөс лө. Берерин бергем, а ол татап калар эмес, кайра да алзам бойымда.

— Эмесе Андрон болзын...

— Азыйда мен, Катерина, кыстардын кийнинен јүгүрүп, чеденди де ажыра калып туратам, эмди ол чеденнин төнбөжине

ычкырымла илинип каларым — деп, карганак карыкчал каткырымзып унчукты.

Төринде кыпта балдар ойто ло шакпыражып чыкты, Зойканын ыйы угулды. Жаагын төмөн тоолонуп келген жашты Катя алаканыла арчый согуп, брө туруп, эжиктин жапына басып барала, оны ача тартты.

— Же не болды?

— Јаш немелер чилеп, кызгышылап жадылар, — деген Захардын уни угулды. — Тышкары чыгатаныс дежет. Оңдо суу, чык дезен болбос...

— Барыгар — деп, Катя айтты.

Колька, Игнатий, оморды ээчий эн кичинек Зойка кухняга чыга кондылар, кийнинен Захар табылу чыкты. Ончолорынын кийимдери самтар — јамачылу штандар, чамчалар. Зойканын платезинин мыкшында јыртыгынан онын ак эди көрунип турды.

— Кудай-май, бу сен мыны качан јыртып ийген? — деп, Катя эн кичинек сыйнычагын токтодып, јыртыкты бир кезек ойгө карыкчалду ајыктап турды.

— Кать, ол бойы ла јыртыла берген — деп, Зойка кызгыды.

— Бар, канайдар сени.

Колька ла Игнатий печкенин устинен јамачылу, оноң-мынан јыртыкту пальтолорды чачкылайт, Захар дезе Андрон таадак ла кузнец туура туруп ийерде, омордын отурган скамейканын алдынан эски ботинкалар, сопоктор, калоштор чыгарды. Јаан улуска ајару этпей, таанын балдары чылап чуркуражып, балдар эски-касказын, самтар-сумтарын кийгилейт. Катя отура түжүп, Зойканын пальтозын топчылап берди. Бу пальточокты Катя эски калын байковый одеялодон бойы кезип көктөгөн. Онын учун ол терпек, эби јок болды. Зойканын будына Катя койдыг түгинен база бойы түүген чулук кийдирип, ботинкаларынын буузын тартып, тартак пальтозын кендир буула курчап берди.

Дорофеев бу кийиништи, бу шакпыртты карыкчалду көрүп турды. Андрон таадак ла Петрован Макеев балдардын шыйдыныжына ајару этпедилер, омор мыны көп катап көргөн, түрегини көрүп темигип калган.

— Турадан ырада барбас — деп, оморды сенекке божодып, Катя јакыды. — Пашка деремнеле југурип туру дешкен. Сен уктын ба, Захар?

— Уктым, уктым — деп, Захар тышкартынан унчукты. Ол ончозынан јаан да болгон болзо, түңей ле уулчак болгон ине. Көбркий озолоп чыга конбой база.

Балдардын кийнинен эжикти јаап ийеле, Катя ойто ло ка-

найып та карый бергендй, чыдал-күч жогынаг бойыныг байагы отурган јерине базып барала, уур колдорын столго салып, кбзнок јаар бурылып, отура берди. Кбзноктиг шили ажыра тамчылар мблтирт, мблтирт эдни мызылдап јадылар. Оромног балдардын шаг-манг эткен табыштары угулат, тураныг ичннде, торт јаан кижн јок болгон чылап, тып-тымык болды.

Бир час мынаг кайра деремнеге једип келеле, Дорофеев ончо улусты, Афанасьевадан бскбзин, конторага јууп нй деп Марнаны сураган, качан уй улус, Андрон таадак, кузнец јеткнлеп келерде, кандый да узун куучын баштабай, ол кыскарта айткан:

— Слердин колхозтыг председателине партианыг райкомы Афанасьева Екатеринаны кбстбп туру. Ол керегинде слер, уй улустар, нени айдарыгар?

Јарым минут кирези бйгб контораныг ичннде ын-шыг болло берген, онон кату чырайлу Василиха, оны кем де озолоп ийер деп бодогон чылап, мендегендү кыйгырын ийген:

— Бис јакшы деп айдарыс, ол ло!

Уй улус кыймыктажа, чуркуража бергендер. Олор председателге кбстбгбн кижини та јарадып турган, та јаратпай турган, ондоорго болбос, онын учун бу ла јуукта фронтто јуулажып турган уч уулынын бирузине похорона алган, јажы јаандай берген, јузун оспо оору чоокырайта јип салган, кладовщик болуп иштеп турган Легостаева јаан униле тал-табышты узе согуп ийген:

— Је, тымыгыла! — онон Дорофеев јаар бурылган. — Партиянын райкомы чын эдип јат. Лиит, бичикчи кыс. Ол канча шыра кбргбн, онын учун улустыг да куунин јакшы ондоор. Бис јбп.

— Кем-кем, айса, удурасбс айдар? — деп, Дорофеев сураган. — Пилюгина мында ба?

— Мен мында — деп, Лидия эжиктин јанынаг араай эрмектенген. — Мен база удурасбс нени де айтпазым. А менниг кайын энемнег сурабазаар торт.

— Сурабазыс — Дорофеев ого бажын быйанду кекиген. — Ондый болзо, мен эмди ле барып, Афанасьевала куучындажатам. Ол јббин берип ийзе, эртен јуун эдерис.

Уй улус учугышпай отурган, байла, райкомнын качызы база нени де айдар болор деп сакыган болгодый. Је ол јагыс ла суунчилу эмес айткан:

— Бойынын корон-шыразын Афанасьева Екатерина учына јетире ичкелек, кару уй улустар. Онын учун ого јбмбшсбгбр, јакшы болор эди. Андый болзо, ончогорго быян. Сен, Андрон Игнатьевич, сен, Макеев, артып калыгар.

Качан үй улустар тарап-таркап, контора ээнзирей берерде, ол айткан:

— Мениле кожо... Афанасьевага баралы деп, слерди сурап турум. Похоронныйларды мынаң ары жажыруга жарабас. Мен жангыскан канайып айдарым? Үчү баралы.

Эмди үчү Афанасьеваның айлында отурдылар. Колхозты башта деп айткан сөскө Катя «је» де деп айтпады, «жок» то деп айтпады. Ол көзнөктинг жанына отуруп, тачылдаган сур тамчылардан көзин албайт. Бир минут өтти, та оноң көп ой өтти, је тураның ичинде кыймыгы жок ын-шын тымык. Кажызына ла байагы куучынды ойто баштаарга күч болгон.

Балдар жангы ла чуркуражып чыга берген төриндеги кыптын эжиги ачык, эжиктин чике ле одожында саргарып калган фотографияларлу шилдеп салган жаан эмес раманы стенеге илип салган эмтир. Мыны Дорофеев ачык эжиктен көрүп ийди.

— Көрөргө жараар ба? — деп, ол сурады.

Ол нени көрөргө турганын Катя ондоп ийеле, бажын кекиди. Дорофеев өрө туруп, төриндеги кыпка кирди.

Мында ол тайагына тайанып, фотографиялардын алдында узак турды. Оноң кайра көрбөй, эрмектенди:

— Бу кижн сениң адан ба, Катя?

Катя өрө туруп, төринде кыпка кирип барды. Ол ого коштой тура берерде, Дорофеев фотографияга колын уулады.

— Эйе, адам — деп, Катя айтты.

Бу толыктары сынып, саргарып калган эски карточкалар болгон. Мында сүрүк күртүшке тон кийген, үлдү тагынган Данила Афанасьев пулеметту тачанканың жанында туруп јат. Онын бир колы үлдунин сабында, а экинчи колыла ол чоокыр пальтолу, Катянын чачы ошкош тескери тарап салган калың чачту, арык, ого кемзингендү јапшына берген кызычакты ку-чактап јат.

Экинчи карточка баштапкызынан эмеш жаан, је база ла туку качан өдүп калган јүрүм јуралган. Мында Данила Афанасьев ол ло ок кызычакла кожо, жангыс ла эмди ол кызычак эмес, узун кара јикпелү, элбек кофталу, пладын ээгинин алдынан буулап алган, коп-коо сынду јаш келин. Ол кол тырмуушка тайанып, «Фордзон» деп трактордын жанында туруп јат. Баштапкы карточкада чылап, бурулу ла кемзингендү күлүмзиренет. Онын эмеш ары жанында курчанып алган чамчалу, уужалып калган пиджакту, чаазынга ороп алган таңкызын тартып, неге де күлүмзиренип, Катянын адазы турат. Трактористтинг отургыжында кандый да уулчак отуру. Тракторды эбире сегис кирези эр ле үй улустар көстөрин тазырайта көрүп, түп-түс тургулайт.

— Бу, байла, сенин энем болбой? — деп, Дорофеев сурады.

— Эйе — деп, Катя бажын кекиди. — Мынызы качан баштапкы трактор колхозко келерде соктырткан карточка. Энем одус тогус жылда өлгөн. ...Зойканы табар тушта.

Дорофеев карточкаларды аяктап, кыймык жок туруп ла жат. Андрон таадактын үни угуларга жеткенче ол турган:

— Ол ло үлдүлө Катянын адазы Данила Артемийдин адазы, Сасоний Пилюгинди, эки жара тиле чапкан.

— Андый ба! — деп, Дорофеев бурылып, тын үндени. Андрон таадак эжиктин жанында турды.

Оног Дорофеев Катя жаар көрди, Катя кыскарта айтты:

— Андый ла болгон деп айдыжат... Адам бойы ол керегинде куучындаарын сүбөйтөн.

Катя кухня жаар турген жүре берди.

...Бир эмеш ой өткөн кийинде ончолоры ойто ло азыйгы жерлеринде отурдылар, райкомнын качызы айдып турды:

— Катя, слердин колхозыгар жаан эмес. Уч жүс гектар кыра. Жарым жүс кой, он сегис ат, одус кирези саар уйлар. Иште, Катя, кучинг жедер. А бис болужарыс. Эртең ле ончо колхозчыларды жууп, жуун эдерис.

— Слердин айтканаарла жагыс — деп, Катя азыйдагы ок чылап, удурлажып турды. — Балдарды мен кайдаар эдетем?

— Олор андый ла жаш па, Катерина? — деп, Макеев тунгак унчукты. — Эмчек туру ба? Керек дезе Зойкага быжыл беш жаш толуп жат.

— Андый. Эмбей жат, а олорды көрөтөн көс кайда?

— Көрөрис, көрөрис — деп, Андрон сагалын сартаңдатты. — Мен, менин карганагым. Василиха эжебис... Бүткүл колхоз көрөр. Сен он класс божоткон не.

— А жаанын, Захарка Тихомиловты, мен кузинзеге аларым. Оны-мыны алып та берер, тудуп та берер. А оног — колына маска. Анайда тузалу немеге үренип алар.

— Айдарда, жөптөжип алдыс па, Катя — деп, Дорофеев куучынды божодып, өрө туруп, илмекте шинелин алып, кийди.

— Бу жүүлгөн улус болбой... Жүүлгөн улус болбой — деп, Катя келген улус кийинип турганча, алаатып, улай-улай айдып турды.

— Же, эртеңге жетире жакшы болзын, Екатерина Даниловна — деп айдала, Дорофеев чыкты.

Апрель айдын жылузына илжиреп калган оромло ол өтөклө колыныжып калган шулу карды тайагыла тын уйттей сайып, чырайы бурункуй базып браатты. Ол турген базып браадарда, аксак Макеев ле карган Андрон ого жүк арайдан жеижип турдылар. Ол жагыс ла конюшнянын жанында токтоды.

- Эртеп мен, айдарда, жуунга келерим.
 — Је андый болгой... А похоронкаларды канайдатап? — деп, кузнец сурады.
 — Тидини болбодым... Тилим буктелбеди.
 — Эмди канайдар?
 — Билбезим — деп, райкомның качызы карыкчалду айтты. — Мен слерди сурап турум — эмди тура унчукпас керек.

* * *

Апрельдин ол ло сүүнчилу тамчыларынын шыңгыртын угуп, Дорофеев Романовкадан атанып ийди. Тамчылар там ла уурлап, шөлүр карга шойтылдажып, туралардын буркулери караргылап калган турат. Јастын бийик ле чанкыр тенгеризинен күн сүүнчилу чалып турды.

Ол јердег чылбыр бажы бийикте турган, је апрель айдын узун тужи учына жууктап, ап-ару кей серүүнде ле берди. Кары илјиреп калган оромло кошева чанакты ат куун-куч јок тартып браадат. Эгирдин алдындагы серуун соок өтөклө колынып калган карды кыртыштай тонгурып турды. Чанактын эрешкиндери оморды јара кезип, ачимчылу чыкырайт. Дорофеев божоны колына алып, оору будына эрикчелду көрүп, оны чирей теби, атты мегдетпей јортуп баратты. Онын, азийда ок чылап, соогы јайылып турды, ол боркинин кулактарын тужурип, эгинин алдынан буулап алды. Кошевка чанактын талдан өрүп эткен коробказынан онын эски шинели кыза тартып койгон арык ийиндери содойжып көрүнөт.

Катя Афанасьеванын туразынын јаныла өдө јортуп браадарда, анда балдардын чуркурашканы угулды, оног омор бойлоры көрүнди. Омордын эн кичинеги, саг башка тартак тонду Зойка, кайылган кардан бүткен туунти суунын јанына туруп алала, оны чырбагалла шалбып согот, а Колька ла Игнатий дезе туранын буркузинен салактап калган тоштордын эн ле јаан дегенин агашла оодо согорго секиргилеп турдылар.

— Зойка, токто! Соокко өдөринг, оног сени ле шыралар кижи јок — деп, Захар ого кыйгырат. — Игнат, Колька, көр-мөстинг балдары! Ол тош баштарыга келип түшсе... Колька!

Бу ла өйдө уур чөйбөк тош төзинен сынып, курч бажыла арай ла болзо Николайдын јардына келип түшпеди. Ол туура секирип ийген, је тош јерге келип тужеле, көп оодыктарга шыңгыражып сайала берди. Мында ок, Захардан өскөлөри, тургуза ла тоштын оодыктарын ала койгылап, кемире бердилер.

— Чач! Чач дейдим! Мен кемге айттым? Тамагыг туй тунуп оорыыр! — деп кыйгырып, Захар Зойканын колындагы тошты айрыырга албаданат. — Сөс укпас учкандар... — Ол

кызыкчактан тоштын оодыгын айрып алала, туулгек суу жаар чачып ийди. — Катя-энеде слер жогынаг да ачу-корон толтыра.

Дорофеев олордыг туразынаг ырай да берген болзо, балдардыг шанжашкан ундери ого угулып турды.

Николайдыг уни: «Эн ле тос ачу-корон — ол адамнаг туку качаппаг бери самара келбегени не. Катька тунде ыйлап жат, мен уккам».

Зойканыг уни: «Ненин учун жок? Ненин учун мындый узак жок?»

Захардыг уни: «Мен оны кайдан билетем? Не ле болуп жат. Марунька-счетоводиха оорый берзе, почто аларга барбай жат. Эмезе анда база кандый бир почтальонщик оорып калган болордог маат жок. Самара келе-ер! Ол недедеде Марунька районныг тос јерине барып, самараны экелер».

«Экелер...» Дорофеевтинг јурегин оорулу сус там ла там тыгыда кыза тудуп ийди.

...Бу ойдо Катя кознопктонг Дорофеевтинг чанагы ырап баратканын коруп турган. Ол колдорын тожине чалый тудуп алган турат. Нени де корбос косторинен санааркаш та, суумји де корунбейт. Куру косторго чанакту брааткан Дорофеев те, дерменин ары јанында тондорго чыга конгон отокширеген кара јол до, апрель айдын јылузына мылтырап јаткан тондордун каранты тоболори де корунбей турган немедий болгон.

Оног ол уур колдорын бош салып, улу тынала, бурылып, ойто ло фотографиялардыг јанына келип, адазы ла энези пулеметту тачанканын јанында соктырткан карточканы, оног оло эку ок трактордыг јанына соктырткан фотојурукты узак ајыктап турды. «Энем, энем...» — деп, Катя улу тынды. Ол энезининг канайда божогонун ундыбаган. Калганчы ла минутта палатага кирерге Катяга јоп бергендер. Кемди де ого божотпогон, а оны божоткон. Ол Катяга бу ла трактордыг јанында карточкадагы бурулу коружи ошкош корушле короло, коксине тужун брааткан униле айткан: «Катенька... канычагым менин... Сен аданды кичееп јур... Балдары база кичее. Мишка ла Кольканы, оног бу немени база... Оны Зонька деп адап салыгар. Канайып-канайып јуригер...»

«Јуригер...» Бу состорди энези кугарып калган эриндерин јук ле арайдаг кыймыктадып, унин чыгарып болбой, угуларугулбас шылырада шымыранала, тымый бергенин, оног кыйналып калган косторин араай жабып, олоорды ойто ачапанын Катя эске алды.

Эске алала, Катя база катап улу тынды.

Жирме жылда Данила Афанасьев јунушка кыркылып калган кофталу, ырткы жикпелу, кара көстү коо сынду Аришка деп кыска жолыкканы эки ле недеде өткөн кийинде айылду боло берген. Ол тушта, май айда, качан Колчактың черүлеринин артканын Байкал көлдөн ары сүрүп ийерде, Кузьма Тихомиловтың партизанский отрядын эмди-эмди ле айылдары сайын жандырап деп сурак турарда, кенете отрядты көдүрзин, Алтай жаар аткарзын деп жакару келген. Анда Совет жаңга удур кандый да түймеен күйүп чыккан. Сыңар колду Кузьма Тихомилов ло оның качан да айрылбас болушчызы Данила Афанасьев тайга-таштарла, өзөк-тууларла ак кулактардың бандазын сүрүжип турганча майдың калганчы күндери, бүткүл июнь ай өдүп калган. Бир катап ай-караңуй түнде, бандиттерди истежип, олорло жуулажып, арыган-чылаган отряд Змеиногорсктон ыраак јокто кичинек деремиеде өлгөндий бек уйуктап јадарда, Даниланың будынаң кем де силке тарткан:

— Партизан таай... Капшай ойгон!

— Кем? Не? — деп, Данила тура жүгүрип, маузерин ала койгон. Ол оромдо тал-туура тургузып койгон пулеметту тачанкада уйуктап јаткан болгон. Кырлардың үстинде таң жаңы-жаңы ла бозорып клееткен, а капчалдың түбинде деремнениң оромында — караңуй. Оның учун Данила тачанканың јанында турган кижини баштап тарый лаптап көрүп болбогон, оңон көрүп ийеле, оның төжиниң ала койып, оны јазап көрөргө, бойына жууктада тарткан, је мында ок божодып ийген. — Уй кижн бе? Не керек?

— Эйе, мен Аришка — деп, онызы бастыра бойы тыркырап, каруузына шымыранган. — Мен заимкадан жүгүрип келдим. Олор бери келип јат... Уйкуда слерди кыр саларга...

— Кем келедири? Кайдан?

— Ол туку, көр!

Оромның учынаң өңөлөп келеткен улусты ай-караңуй да болзо, Данила көрүп ийди. Нениң учун олор јойу, олор канча кижн, санаварга ой јок болгон. Уйуктаар алдында ол не-не болзо, белен болзын деп, патронду лентаны пулеметко кондырып салган. Данила пулеметты кенете эбирте согуп, кызычакка кыйгырган. «Јүр мынан ары!», — оңон оромды төмөн жызырадып ийген. Је кызычак качып барардың ордына, киске чилеп, тачанкага чыгара секирип, Даниланың јардынаң тудуп, сил-киген.

— Таай... Кайа көр!

Данила адыжын токтотпой, кылчас эдип кайа көрзө, оромның ол одош јанынаң атту улус үлдүлерин өрө көдүрип, тачан-

канын үсти жаар учуртнп клеетилер, аттардын туйгактары
жерге тийбей турган чылап, олордын тибирти угулбайт.

— Эбири-ил! Олорго удур эбирил! — деп, Аришка патронду
кайырчакты ол жанына саларга ала койып, чыгырды.

— Көзбөн мыны, жакара бергенин — деп, бу да өйдө Дани-
ла айда салып, пулемедын одоштой жанына түргөн эбире соккон.
Атту улустар корголжын жагмырга будүрилип, аттары, бойлоры
жерге жыгылылап, барчалыжып, айланыжып турган. Кезик
улус аттарынан, таарлар чылап, антарылып, тоозынду жерге
меч түшкүлөйт, кезиги кайдаар да жүгүрөт, кезиги кара жерде
кыймыгы жок артып калат. Аттардын ла улустардын сөөктөрн
удабай тапчы оромды туй буун ийген. Ийдилнп келген атту
улус олорго будүрилип, айса окторго будүрилип, аттын үстине
ат, кижинин үстине кижн жыгылып турган. Данила десе жуучыл
каны кайнап, кенете жалбырай берген кандый да туранын жал-
быжы оромды жарыдып ийерде, бу кайнап жаткан канду толку
жаар, кийин жанында не болуп турганына ажару да этпей, адып
ла, адып ла турган. Лызырап чыккан адышты ла гранаталар-
дын анда-мында жарылганын угуп, пулеметтын адыжынан
ойгонун келген партизандар эмди жагыс ла онын кийинде
эмес, же бастыра деремнеде жуулажып турганын ол билип сал-
ган. Ол күзүреде адып ла турган, а кыс десе кофтазын үлүштөп,
жардынаг аккан жылу канга ажару этпей, патронду лентаны тү-
зде тудуп ла, тудуп ла турган.

Жуу-согуш кыска, же коркышту тыг болгон. Тегери текшилей
жарыгалакта жуу божоп калган. Анда-мында адыштар токтоп,
деремненин башка-башка жерлеринде өрт күйүп, олордын сары
жалбыжы карагуй тегерини жарыдып турган. Жуу учына жеткен-
че Данила тачанкадан түшпеген, качан ол божой берерде,
жарымдай жылагаш партизандардын шакпыртына, деремненин
уй улусынын кыйгыларына ла ый-сыгыттарына ажару этпей,
Аришканын ок кырпый тийген өштин бөстин узугиле тагып,
онон сурап турган:

— Бу сен не кижн, а?

— Бу жердин, жагыс ла чыккан деремнем өскө. Мынан төр-
төн беристе ыраакта. Энем жада калган. Адам германдарла
болгон жууда өлгөн. А акамды былтыр колчактар өлтүр салган.

— Пулеметтонг адарына качан үренген?

— Мен акамла кожо отрядта болгом. Слердин ле отряд
ошкош отрядта.

— Андый ба-а!

— Андый. Колчактардын кыйынын да көргөм. Акам олорло
болгон жууда өлгөн. Ол жуу-согушта мени тирүге тудуп алган-
дар. Мылтыгынын кындактарыла соккылаган, сопокторыла

тепкилеген. Мени адып саларга санагандар, је кандый да бир азу сагалду офицер килеген: оны кажаттан чачып ийгер деген, ондо ол бойу ла олуп калар, ого тегин ле окты не чыгымдаар деп айткан. Ол жаратта олжо алдырган ончо улусты аткылап салган. Меге, айдарда, килегилейле, оноор чачкылап ийген туру. Мен олгөн улустың ортозында эңирге јетире јаткам, а карануй кире берерде, онон јылып јуре бергем.

— Јарт... — деп, Данила кезе тиштенген тиштери өткүре унчуккан.

— Озо баштап јалакай, јакшы улустың болужыла, килемјизиле јүргем. Онон эмеш ондолып келеле, бойым ишке јалдан-дым. А канай јүрер? Кара јаныс бойым. Бай өбөгөнгө партизанда јүргенимди айтпадым, айткан болзом, качан да ишке албас эди... Бүгүн эңирде бу ончо немелер ол бай өбөгөнниң займказында јуулан, — ол өлтүре аттырып, тачанканы эбири јыгылгылап калган улустар јаар бажын кекиди. — Аттардын туйгактарын јымжак немеле ороп алалы, тибирти угулбас, онон деремениң эки јанынан өңөлөп баралы, кемизи де сеспес деп, јөптөжиң турган. Бир јанынан јойу улус келер, экинчи учынан — атту улус. Олордын ончозына аттар једишпеген не. Уйуктап калган немелерди, такаалар чылап, мойындарын кезе чаап саларыс дешкен. Мен тургуза ла бери јүгүргем... Узак јүгүргем. Заимка мынан сегис беристеде туруп јат.

Аришканың шырказы јаан эмес болгон, ол оны кыйнабай турган, керек десе оның сызын кыс сеспей јат ошкош, өткөн јүрумни мендештү куучындап, ол күлүмзиренип отурган. Оның шырказын таңарга Данилага оның кофтазының кандалып калган јенин јыртарга келишкең, онон лифчигиниң буузын база. Лифчик түже берерде, оның кичинек, болчок төштөри көрүне берген. Аришка «ай» деп кыйгырып, төжин колыла јаба тудуп јажырган. «Је мыны» — деп, Данила кату айткан. Онон оның арык, сырзак ийнин, өштин таңыл тура, ол көстин кырыла кыстың төжине көрүп турган. Кыс десе кофтазының узугиле төштөрин бөктөгөн. Данила кенете эди-каны изип, јүреги тирсилдеп чыкканын сезип ийген.

Таңышты божодоло, ол тачанканың үстинде јаткан бойының сүрүк куртказын оның ийнине јаап береле, та нениң де учун айткан:

— Таң текшилей жарый берзе, лаптап көрөр керек, бис ол сени кулданган бай өгөөнди божодып койдыс па айса јок по.

— Ол бери келерге шыйдынбаган ошкош эди.

Онон олор унчугышпай отургандар. Кыс нени де сананып, кабактарын бүркүйткен. База эмеш унчукпай отурала, эрмектенген:

— Мени бойыгардыг отрядыгарга алыгар... Оноң башка мениң мында болгонымды улус көргөн, мениң ээм мени тирүге жиң салар.

— Жиң салар? Бандюктарды бери кем ийген, бис озо банштан оноң сурап көрөрис. Мындый керекти тегин арттыратан ба?

— Тунгей ле алыгар — деп, кыс айткан.

— Тихомиллов нени айдар. Ол командир — деп, Данила бүрүңкүй уичуккан. — Бистинг отрядта эмеген улус качан да болгон.

— А сен оны сура. Мен слерге казан да азарым, кийим де жунарым. Кижини нени этпес! Керек болзо, адып та ийерим. Колмылтыктаң, пулеметтон...

— Сура — деп, Данила ол жаар кабактарынын алдынаг соок көрөлө, оноң кенете там ары манзаарып, булгала берген.

Жуукта ла жаңы өлүмдү жеткер, өлүштү жуу-согуш болгон, мындый айалгада нени эдетенин Данила жакшы билетен, канайып эдерине темигин калган, ол капшуун, жалтанбас болгон, кыстыг шыркалу бштин эпчил ле турген тагып, мыны ол озо банштан база ла темиккени аайынча эткен, а эмди дезе бойын энжокоынып, нени эдерин билбей турган. Кандый да жарт эмес ниде-күч оның тилин, бастыра кыймыгын көжү эдип, көмө базып тургандый. Ол аттыг терине, тарынын ыжына, үлдүнин темир сабын тудушка шилтеңжиреп калган жаан алакандарлу колдорын жажырап жер таппай турган. Оноң жаңыс ла колдоры эмес, бастыра бойы бу жыттарла, каннын жыдыла толуп калган. Ол жаш та болзо, кижининг канын база көп лө көргөн. Мындый жыттарды сезип, бу кара көстү кызычак тумчугын туй тудардан болгой, бойын тудунып, оның жанында туруп жат...

Тачанканын жанына Кузьма Тихомиллов мантадып келеле, сыгар колыла ээрдинг кажына тайанып, жерге секирип ийген. Оның куру жеги сырас эдип, кейде жарым тегерик чийе согуп, шөллис эдип, салактай берген.

— Ол күрүмдер бистинг тозуулды канайып жоголткон? — деп, Тихомиллов жаан тынган. — Уйуктап калган ба айса кайткан?

— Эмди оны кем билер, кайткан? — деп, Данила эрмектенген. — Таң алдында мен бойым барып каруулдарды көргөм — ончозы кем жок ло болгон.

— Кем жок, кем жок... — деп, Тихомиллов күрт эткен. — А сен мында кемле кожо? Акы-ыр! Айдарда, келинчекле таң атканча ойноштогон, а?!

— Кандый келин? Кандый уй кижини? Көрбөй турун ба — кызычак. Ол бисти аргадаган. Ол мени ойгозо тарткан, оноң башка... Бойы мында шыркалаткан.

— Андый ба-а! — деп, командир катузын жымжадып ийген.

Бир неделениг бажында кыстыг ийнинде шырка ис те жок жазылып калган, эки неделениг бажында ол Афанасьевке барган. Табару эткен бандиттерди оодо согорында Аришка кандый болуш жетиргенин угала, Кузьма Тихомилов ого жангыс ла отрядта артарга жоп берген эмес, онын шырказы жазылганча оны кичееп, коруп жур деп Данилага жакарган. Ол мыны та бойынын жакшызынан, жалакайынан мынайда эткен, та оско кандый шылтак болгон. Кандый да болзо, же ол кун, качан куннин чокторы сееле берерде, бу жарыкта Аришка Данилага королб, кемзинип, томон коргонин Тихомилов коруп салган. Отрядтын командири бойынын болушчызын туура апарала, жок колынын тозин сыймап, араай эрмектенген:

— Кудай дезен, бу кыс менин Татьянама незиле де туней.

— Мен билбезим, Кузьма таай, же туней деп айтпас эдим — деп, Данила айткан.

— Тенек копти ле билетен турун! — деп, командир ачынган. — Онын шырказы канайып жазылар, акту бойыг кичееп кор.

Нени айдарыг база, Данилага командирдин жакарузын будурерге келишкен, а эки-уч куннин бажында ол командирдин жакарузы да жогынан бу керекти суунип будурерин сезип ийген. Аришка андый да жараш эмес болгон, же онын косторинде кандый да жалакай, будункей, жылу жарык бар. Бу тогулип турган жарыктан Даниланын журеги сысту ла тату согулап жат.

Бу кичинек деремнечекте Тихомиловтын отряды база беш кун турган, а алтынчы кун таг эртен тура командир оны кол мылтыктын адыжыла кодурген.

— Хоззввод мында турзын! Сен олорло кожо мында арт! — деп, ол нениг де учун турадаг чыга конуп келген Аришкага кыйгырган. — Бис удабазыс.

Адынын тискинин силке тартып, ол оромды керий элес эткен, оны ээчий арткандары мантаткан, кыс жангыс ла козинин алдыла Даниланын кара айгыры элес эткенин, Данила бажын бурылтып, нени де кыйгырарда, онын тиштери кажас эткенин коруп калган, же ол нени айтканын камык аттардын тибирти откоре угуп болбогон.

Отряд капшай келбеген, жүк ле эртезинде эниргери келген.

Тоозын-тобракка туттурган, кан-шыркага бастырган, аттары арыган партизандар деремнеге ээчий-деечий чубажып киргендер. Бир кезек аттарды минген улус жок. Олордын олгон ээлерин ээрлерге арта салала, экелип жаткандар.

— А Данила кайда? Кудай-май, Афанасьев Данила тиру бе?! — деп, Аришка атту улустардын ортозында жууле бергендий жүгурип турган. Ого кем де каруу бербеген, жангыс ла барбак сагалду партизан айткан:

— Суун, эм тура тирү.

Абрага коштой базып клесткен Даниланы ол көрүп ийген. Ол адын јединип алган, чырайы бурункүйлеп калган келип јаткан. Абрада көзин јумуп алган бөрки јок Тихомилов јаткан.

— Данилушка! — кыс телеганын јанына јүгүрүп келген. Је Афанасьевке јууктарынан жалтанып, көзинин јажын јуда салып, јүк арайдан айткан: — А, Тихомилов таай... Ол өлгөн бб? Өлгөн бб?

Тихомилов көзин ачып күлүмзиренген:

— Тирү мен. Мени көрмөс тб өлтүрүп болбос. Тирү-ү! Будымнын чоғ эдинең ок өткөн. Не де эмес... Бир неделениң бажында јүгүрүп јүрөрим.

Бурункүй эгирге јетире Данила Афанасьев командирдин шырказын јунган, тапган, уйуктаарга јаттырган. Онон отрядты амырадары јанынан, эртен улустын сөбгөн јууры јанынан сурактарды аайлаган, тунинг тозуулдарын ла каруулдарын тургускан... Туку тун ортозы өдө берерде бу күндерде Аришка јаткан карган эмегенин болчок туразына ол арыган-чылаган, аштаган-суузаган јеткен.

Онын үлдүзинин учы кирнестеге кылырт ла эдип тийерде, эжикти Аришка ача соккон.

— Сен уйуктабаан туруң не. Базып браадала көрзөм, көзпөктө от куйерде...

— Кандый уйку! Кандый мында уйку! — деп, Аришка өкпө-рип айткан. — От.

— Је мен јүк ле сени көрүп саларга... Барадым, кайда-кайда эмеш туујырып ийерге.

— База не! Ол орынга барып јат. Бу күндерде айылдың ээзи эмеш алмарда уйуктап турган. Аштап турган болбойың, а? Менде каша ла сүт бар.

— Каша? Мен чындап та торо...

Ол унчукпай ажанган, кыс дезе столдың бир учында база табыш јок, тым, уулдан көзин албай отурган. Онын көстөринен кандый да јылу, јалакай, энениң эркезиндий, жарык јайылып турган. Бу жарыктаң Данила јаантайып кемзинип туратан, је бүгүн ол нени де сеспеген, нени де көрбөгөн.

Ажанып алала, ол чыдалы јок өрө турган. Аришка дезе орын јаар јүгүрүп, јуурканды туура тартып, јастыкты силкип, јазап ийген. Данила орынга такталанып отуруп, кирлү сопокторын уштып, јыду оромыштарын чечип, будыла орынның алды јаар ийдиң ийген.

— Берн бер, мен јунуп, арчып салайын.

— Сен менин уйим бе?

— Уйиң эмес, је анан не? Мындый ишти этпегем бе? Гим-

настеркаңды ла штаныңды база бери бер. Эмди ле печкеге от саларым, эртен турага јетире кургап калар. Кийимин терге чирип брааткан. Уштын, мен чыга берейин.

Ариша эжиктең сурт чыга конордо, Данила эмеш сананып отурала, тыш кийимин уштып, отургыштын үстине чачып ийеле, бөстөрдиг өндөринен көктөгөн јуурканның алдына кире берген.

Бир эмеш өйдин бажында эжик чыкырт эдип, Аришка кирген, оноң ол штанды ла гимнастерканы алала, илип салган лампаның јанына базып келеле, отты өчүре үрүп ийген.

— Амыра... — деп, ол карануйдан айдала, ары баскан.

— Ариш... бир эмеш мениле кожо отурзан.

Ол эжиктин јанына токтой тужуп, ондо бир эмеш турала, базыды орынның јанына јууктап, оноң тымый берген. Данила көзин бек јумуп, оны ачарынан коркып јаткан.

— Ол өлүмдү чабышты сананарга да коркышту — деп, ол көстөрин ачпай айткан. — Бандиттер башкун түнде Петрушиха деп журтка табару эдип, ондогы улусты өлтүрип баштаган. Кече таң эртен тура оноң бир өбөгөн маңтадып келеле, болуш сураган. Тихомилов отрядты көдүргенин бойың көргөн. Бандюктарды бис журттан түрген чыгара сүргенис, тал-ортозын кертте чапканыс, арткандары кырларда јажына берген. Ондо коноло, эртезинде төрт нөкөристин сөбгин јууп салала, бери уулаңып, кайра атанып ийгенис. Оноң кандый да бир онкок терен өзөккө киреле јорторыста, тирү арткан бандюктар кайдан да болуш алып, бистинг үстибиске чурап келгендер. Мында... ончозы чакпынду сууда чылап, төрт ло кайнай берген.

— Мен билерим... улус айдышкан — деп, Аришка шымыраңган. Оның шымыраңы чек ле јуук, сыраңай ла кулактын јанында угулган. Оның изү тыныжын јүзинде сезип ийеле, Данила кайкап, көстөрин ачкан... Бозом карануйда Аришка орынның јанында тизеленип алган турганын, оноң тескери јылмарада тарап алган чачы айдын өчөмик јарыгына мызылдап јарыганын ол көрүп ийген. — Сен канайып... Сен канайып тирү арткан! — деп, ол мыжылдап ыйлап ийеле, оның төжине бойының уур ла изү бажын салган.

— Артып калдым... — Ол оның бажына алаканын салала, араай сыймаган. — Кузьма таай база ла шыркалаткан. Оның шыркалары ас болгон чылап... Оның үстинде кандый да каргыш бар болбой! Оның ордына мени шыркалаган болзо!

— Қудай! Нени айдадың! Билин — кыс оноң төжинен бажын кенете көдүрген. — База нени айдадың? Нени... бойыңа күнзейдин?!

Бир эмеш өйгө унчугышпай отурган, оноң Данила кезем улу

тынала, үлүштөлө берген кирбиктерин алаканыла арчый согул, айткан:

— Ого ичим ачийт, Ариш...

— Кемнинг ичи ачыбас? Меге база...

— Сенинг шырканг кандый?

— Жазылып калган! Тудуп көр... — ол онын колын ала кой-ып, бойынын ийинине салган. — Жаңыс ла сорбы артып калган.

Онын эди изү болгон, жукак сыйса өткүрө кандый да сорбы сезилбей турган, айса болзо онын үлдүлөрдүн саптарын ла мылтыктардын кындактарын тудушка шилтенжиреп калган сабарлары нени де сеспей жат, ого үзөөри онын алакандарын кыстын изү эди өртөп жат. Тыркырап турган колыла ол кыстын мойнын, житкезин сыймап, онын бажын бойына бөккөйтө тартып баштаган. Аришка мойношпогон, ол озо баштап онын күйүп турган жаагынан окшогон, ошон эриндерин таап алган.

Онон Данила онын жүзине кандый да изү тамчылар тамып турганын сезип ийген. Онын бажын бойынын төжине там ла там тыгыда жаба кучактап, ол шымыранган:

— Менинг кичинекей тенекежим. Менин койныма кир... Кайшай кел! Эртеп тура мен бис айылду болуп калдыбыс деп жарлап ийерим. Же айса сен жөн эмес пе?

Же кыс албаданып, онын кучагынан бажын айрып, көдүргөн. Тизезинен ол өрө турбаган, жаңыс ла онын алаканын житкезинен туура алып, оны эки колыла тудуп, ол шилтенжиреп катуланып калган алаканга үлүш жүзүн жажырып, шымыранган:

— Мен баштапкы күннен ала жөн, Данилушка. Тойдог озо жарабас, кичкек. Мен не, мал ба... сен база...

Ол өрө туруп, отургышта жаткан гимнастерканы ла штанды алып, бу кирлү кийимдерди арык төжине жаба тудуп, манзаарып, кандый да кичинекей баланын үниндий ару сүүнчи толуп калган унине айткан:

— Сен мени алзан... мен сеге ырызым бадышпай балдар чыгарып берерим. Кудайым менин!

Мынайда айдала, ол турадан чыга конгон.

Ол тун ол уйуктаган та жок — мыны Данила Афанасьев бойы да билбес. А эртеп тура ол отрядтын командирине келеле, айткан:

— Мен кичи алар деп шуундим, Кузьма таай. Аришканы.

Кузьма Тихомлов орында кийинне чоокыр кыпту жастыктар салып, ологорго жөлөнүп, калын шаадын кружкадан чай ичип отурган. Онын таңылу буды жуурканнын үстинде жаткан.

Командир бойынын уулы ошкош болушчызынын ару гимнастерказын, онын килейте арчыйла, төгөтлө сүркүштеп салган сопокторун аяктап, изү чайды үрүп, бай-баш жок айткан:

— А мен сеге нени айткан эдим, аамай? Будымнын шырказы жазылып, базып баштазам, партизанский той эдерис. Бир недедег мен бодозом.

— Бир недедег шырка жазылар ба?

— Же! — деп, Тихомилов кыйгырган. — Мыны незин удадар?!

Той ол ло Даниланын конгон турада бир күн энирде болгон. Петрушиханын жанында өткөн калаптуу жуу-согуштын кийинде бандиттер керегинде табыштар угулбай турган. Улус кожондогон, бийелеген, командир тойго тайактуу да болзо, бойы базып жеткен, столдо ол ырысту ла сүүнчилу отурган, оноң сүре ле нени де ырысту сананып, Данилага шымыранып турган: «Энди көрүп туруң ба, ол менин Татьянама кандый түңгей? Мен тургуза ла сезип ийгем. А кылык-жаңы кандый, а?» — «Түңгей, түңгей» — деп, Данила жөпсинип, бажын кекиген, же Тихомиловтын өлтүрткен үйи ле Аришканын ортозында кандый түңгей барын чек ле табып болбой турган. Ого Аришканын ару кууни, кемзинчегин, чындык ла жалакай көстөри жарап жат. Ол онын эркелу жылузын сезип, жерге буттары чек ле тийбей, кайдаар да жегил ле сүүнчилу учуп брааткан.

Той болгонунаң эки бе айса үч пе күн өткөн согында, Алтайда Совет жанга удур түймеенин от-жалбыжы жабызаган деп жетируу келген, а удабай Тихомиловтын отрядын Зменногорскко келзин деп жакару жеткен, оноң оларды волостько апарала, айылдары сайын жандырып ийген.

Кузьма Тихомилов волостьто иштеп арткан, Данила Афанасьев десе жинт үйиле кожо Романовкага жанып келген, ой жедерде Аришка ого кыс бала таап берген. «Ырысту чыгарарым» — деп, бир тушта Аришка айткан эди. Онын айтканыла ла болгон. Ол ичте балазын сүрекей ырысту алып жүрген. Жаңыс ла бала чыгарары ого айдары жок уур болгон. Ол бойынын кичинек туразында, орында, шыралап ла ийде-чагы чек чыгып калган жадала, бурулу үйиле жүк арайдан айткан:

— Байла, колчактар ол тушта мени кемжиктире соккон болгодый. Бала чыгарардан озо, мен, кудайга баш, жаман нени де сеспегем... Жакшы жүргем. Урелгедий ле неме жок болгодый эди. Сен менин жаманым ташта.

— Бу нени айдадың! — деп, Данила унчуккан. — Мында сенин кандый буруун бар?

— Бар эмей база, арай ла болзо, өлүп калбадым. Жаш бала ла жаңыскан не болор эдинг?

— Же ончозы кудайга баш!

— Жо-ок, Данилушка, ончозы эмес, — шыралап калган көстөрине жаштар толо берген. — Сезип турум, мынын кийинде бала табып болбозым.

— Оноң не — деп, ол үйин токынаткан. — Бир кызычак бар, ол до болор.

— Болор эмес — деп, Аришка јѳсинбей турган. — Мен үй киж инем... Мен сеге балдар чыгарып берер болгом. — Оноң ол бала чылап ыйлаган. — Ајса мен сени тоғундеп салган турум не...

Бу куучыла Аришка ого бойып база бир јаынаг көргүскен. Данила оны азыйда да коркышту тыг сууген, а эмди оны торт ло колдоң салбай эркеледер, кичеер боло берген. Јаңмыр, балкаш болзо, эмезе эгирде иштег јанып клеетсе, ол үйин ээриниң алын кажына отургызып, Романовканы өткүре јортуп баратканын көрүп, өбѳгөндѳр кайкажып туратаи. А ол кызычак өшикош кичинек ле коп-коо бойы өбѳгөнниң мойнынаг кучактап, ого јапшынып, оңчо улустыг көзинче ырысту барып јадаган... Озо баштап кайкажатаи, оноң үренгилей берген.

* * *

Кузьма Тихомилов јирме тогус јылда, декабрь айдыг он экинчи кунинде, јук ле төртѳн јаштуда јада калган. Ол от-каланту јуу-соғуштарда өткѳн, улду-кылыштан једишкен шыркарданг өлүп болбой бир ай шыралаган, а тоолу күн божоордон озо ол бойына Данила Афанасьевти ле узун сынду, бек, он тогус јашка једе берген уулын, Степканы, алдырала, сѳѳгимди бир тушта Сасоний Пилюгин өлтүрген үйимниң сѳѳгиниң јанына салыгар деп сураган, оноң, уур тынып, ологро айткан:

— Слер эку мениң балдарым. Сен, Данила, эмди эр киж и, а Степка јажы једип те келген болзо, оның кийиншег кѳс керек. Бир тушта мен сени чыдаткан эдим, эмди сен Степканы таштаба, кичеер. Школды божодорго болуш, калганчы јыл арткан ине.

— Кандый куучын, Кузьма таай!

— А сен, Степан, оны адагды уккандый ук... А сени колхозтыг председателине тутсын деп, мен улуска айдарым, Данила. Уредуунг сениң бийик эмес, је мен бойым да тыг бичикчи эмезим. Кычырып-бичип билериг, ол до болор. Сен чыдым-чыйрак, алдырбае, алып чыгарыг. Үйинди эмдиге ле колында алып јүрүг бе?

— Алып та јүрбей — деп, Данила кемзинген. — Ол торт ло куштыг јуынды.

Кузьма Тихомилов өлгѳн кийинде, улус Данила Афанасьевти Романовкадагы колхозтыг председателине тудуп алган. Степан кыштыг учын ла јасты школдо үренип, Березевкада өткүрген, а школды божодып, Романовкага јанып келеле, Афанасьевтердиң айлына јадарынаг, олог канайып та турумкай сѳстѳзѳ, јаза мойноп ийген.

— Сеге кем аш-курсак азар, кем кийим-тудум јунар? Јаңыс-кан не болорын? — деп, Арна сураган.

— Адаг сени эмди тура бистинг айылда јатсын деп јакыды не — деп, Данила канча-канча катап айткан.

Узун, шыйдам ошкош койрок Степан каруу беретен:

— Адам мени јаантайын ла кичинек деп бодойтон. А менин бажым туранын бел агажына тийип туру не. Кийим јунарга, казан азарга менде кол јок по?

Березовкадаг јанып келеле, Степан элдег ле озо, адазынын сөбгине барып, онын тобрагын түзедип јазаган, јаңы крест тургускан, эбуре агаш чеденле чедендеп салган.

Ак-јарыктаг ырап, атанып јадала, Кузьма Тихомилов дерем-недег көрүнип јадар эки төгнниг ортозында кладбищени эбуре агаштар отургыс деп, Данила Афанасьевти јакыган. «Алан-ачык јер, улуска јадарга да эби јок. Сен оны эбуре теректер отургыс, ол өзүңкей агаш» — деп, ол айткан. Данила онын сурагын бүдүрип салган, ол сөбктөрдү эбуре бу ла јаста јүстөң көп јаш терегештер отургысқан. Олор оңчозы өзүп чыккан. Јаңыс ла бир канчазы салкыннаг бөкөйгөн. Степан Тихомилов олордын кажызынын ла јанына бек казык кадап, олорды ого јаба тангып салган.

Бу иштерди бождоып салала, ол узак өйгө ээн турган туразын јазап баштаган — печкенин жарыктарын той балкашла шыбай тарткан, тураны череттеген, бир кезек јерде полды јаңыдаг салган, ставняларды будыган.

— Јаш көбркиге тураңды јазап турган болбойын? — деп, эмеендер соныркайтан. — Кижү аларга турган ба?

— Кижү алатанында не бар, эмеендер, — деп, ол ижин токтотпой коқырлайтан. — Канайып балдарлу болотонына кем-кем үреткен болзо.

Тураңды јазажарга болужайын деп Данила ого база айткан, је ол база ла мойноп ийген. Туразын јазап алала, Афанасьевке келип, уйлар кабыратан ишке суранган.

— Оноң каруулу ишке барбазын ба? — деп, Афанасьев айткан. — Аш согор идирген ле алмарлар тудар керек.

— Колхозто күдүчиден каруулу иш бар ба? Канайда кабырарын, анча кире сүт аларын. А сүттин планы ас эмес...

Онын бу сөстөринде эмеш те коқыр јок болгон, мыны шууп көрөлө, Степан чын айдып јат деп, Данила сананган.

Эки күнниг бажында ол колхозтын бар-јок мал-ажын колына алган. Колхоз аргазы јок кичинек, малы да аргазы јок ас, ондор тоолу уйлар, койлор, бозулар, бастыразы јүстөң ле ажыра тын неме. Је јүзүн-башка малды јазап кабырар керек. Қырлан, капчал төндөрдө бөрүлердин уйалары да бар, бу төндөр-

лү жерлерге Алтайдыг кырларынан айулар да келип туратан. Пастухка ат берген, мылтык берген. Эмди кажы ла кун таң эртен тура, күн чыгардаг туку качан озо, Тихомилов бич камчызын жарсылдадып, колхозтыг малын одорлорго айдап жат.

Бир бе айса эки бе неделениг бажында Жайгы карасу жаар жилектеп жүрген уй улус кайкамчылу солун эжелген: уйлар, койлор кабыру жоктог кобы, колоско сайын отоп жүрү, Степка дезе күнниг изузинег агаштын көлөткөзине жажынып алала, чурана ойноп отуры, а онын жапында кандый да уйады жок, жылан ошкоч ээлгир кыс ийиктелип бийелеп туру.

Романовкала жайыла берген бу табыштарды Степан төгүн деп айтпаган, чын деп мактанбаган, жагыс ла жажытту күлүмзиренип турган, а качан эр улус мыны жартап бер деп көндүрө сураганда, ол азийгыда чылап ок, кокырлу айдатан:

— Чурана да керегинде, кыс та керегинде эмесендер бойлоры танкан. Артканы ошозы чын.

— Немезиниң артканы?

— Уйлар кобы-жик сайын отоп жүрү дегени. Айса олор кайдан отойтон?

А бойы сүмелү күлүмзиренип, көстөринег көк одычактар торт ло төгүлип турган. Онын мындый күлүмжизи улусты там ары кайкадатып, учы-учында керек дезе Данила Афанасьев бойы сураган:

— Бу сен албатыны не түймедип турун?

— Канайып?

— Сен керегинде куучындар жүрүп жат. Кандый да бийечи кыс керегинде база.

— Оо, мен чуранала ойнозом, койлор кожондожып баштаар, уйлар камаринскийди бийелеер, а жер күнгүрөп жадар.

— Бу сен кандый кей-кебизин кижн, Степан.

— Же-е! — онын көстөрине каткылар жылыып, соогы тартыла беретен. — Айса койлор арыган болор бо? Эмезе уйлардыг сүди астаган?

Коомой деп айдарга жарабас: мал тойынып жат, койлор килеб семирген, уйлардын сүди көптөгөн, бозулар жоондогон.

— Мен, Данила таай, чуранала ойноп билбезим. Уренип алза жакшы ла болбой кайтсын...

Ол тушта председателге ол мынайда айткан, а кыш келерде, эки ай жагы жылдан озо, качан председатель Михаил деп уулынын чыккан күнни байрамдап турарда, Степан онын туразына тонынын эдеги тестейип калган кирип келген. Онон полубубок тонын уштып чачарда, онын алдында жалтыраган тарылгаларлу трехрядка дейтен чурана болгонын улус көрүп ийген.

Столдо отурган улус кайкажың, тымый бергендер, а Степка көстөри жалтырап, бозогонын жанында скамейкага отуруп, тизезине салган.

— Же кандый эмтир, угыгар...

Оноң ол ло жайгыдагы айдыжып турган камаринскийди жаңырада ойной берген. Ол жакшы ойногон, чурана кожондоп, жайнап, сүүнип, тарылгалары жылтырап, тызырап турган. Афанасьевтердин айылчылары бир эмеш ойго айылдын эезин, онын үй кижизин, олордын сүүмјизин ундыгылап, Степан Тихомиловты кайкап калган көрүп отургандар. Афанасьевтердин он жашту кызычагы Катя, печкенин үстинен бажын салактадып, көстөри тазырайып, чураначыны аяктаган.

Оноң эмеендер ле өбөгөндөр тура жүгүргилеп, туранын полнын агаштарын ээй тепкилеп, частушкаларын кожондогылап, сүүнчилү бийелей бергендер. Степка амыры жоктон ойноп-ойноп турган, кем де оны кучактап турган, кем де аракы экелип берген. Ол аракыны ичип, ашты амзап ийеле, ойто ло ойногон. Эбире чур-чуманак.

— Романовкада эмди бойының чураначызы бар!

— Эмди музыкалу жүрерис, музыкалу өлбөрис.

— Јилекчи эмеендер, айдарда, ол тушта чын айткан!

— Чурана бар, ол бийечи кыс база табылар...

Качан Степан узак ойношко чылайла, ончо улусла кожо столго отуларда, председатель унчуккан:

— Ойноп билбезим деген јогың ба, а?

— Чын, анайда айткам, үренип алган кижидедим не. Ол тушта мен жүк ле оны-мыны чынгыртып тургам. Чурана ла бойы ойноп үренетен бичик садып алала, оноң көрүп үренгем.

— Сүмелү.

— Сүмелү кижиде өскө кижинин кожогына өткөбөргө кичеенип јат, Данила таай. А мен бойымнын кожогым кожондоп јадым — деп, Степан удурда айткан.

— Је! Сенин кожогың ол башка кандый кожон? Чынын айтса, мен мыны канайып та ондоп болбой турум...

— Санааркаба, Данила таай. Кижинин жаңары...

Оноң ол печкенин үстинен бажын салактадып алган Катяга көзиле сүмелү имдеген, онызы мыны көрүп ийеле, салкын согуп ийгендий, карангуй дөбөн сурт эдип калган. Степан ойто ло чураназын туткан.

Он жылдыг туркунына Афанасьевтердин билезинде кожолта јок болгон. Ујинин су-кадыгы кандыйын билип, Данила мындык айалгага сүүнип жүрген, је Арина унчукпастан уур санааркаган. Је оноң шылтакту боло бергенин сезип ийеле, ол сагыжы јенгиллип ыйлаган.

— Мынызы жакшы, Аришка... Жаңыс ла сеге бала чыгарарга жарабас. Катьканы табар тужында арайдан ла калдын. База катап ченежерге жарабас.

— Мен ченежерге эмес, чыгарарга турум — деп, ол кедер-леп айткан, өбөгөнүнүн жөбине кирбеген. Же экудин улу суум-жизине, ол тың шыралабай, алдындагызына көрө, жакшы жеңилген. Колчактардын согужынан кемжиккен жер, байла, жазылган, мынан ары ол салтарын жетирбес деп экилези сананган. Ырызына сүүнүн, олор жетинчи теңериге чыга бергедий жүрген. База беш жылдын бажында Колька чыккан. Ойто ло ончозы андый-мындый да болзо, жеңил өткөн. А Зойканы чыгарар тушта жеткер жеде конуп келген. Он тогус жылда колчактарга оңы жок соктырганы онын тынына жетпей кайтты. Бу жеткер жирме жылдын бажында, качан жүрүм танылбас болуп жаранып келерде, ак-жарыкта сүүнүн, жырган, иштеп жүрөр өй келерде, жедип келгени кандый ачу. Одус тогус жылда Романовканын жаан эмес колхозы аргалу-чакту жүрүмге жедине берген өй болгон. Жаан журттардан берн электричество, радио тартылбаган да болзо, же кажы ла күн эңирде кичинеке деремиде кожондор жыгырап туратан. Көп улушта патефондор болгон, туку качан айылду-журтту болуп калган Степан Тихомиловтон өскө, жаңы чураначылар өзүп келген. Же эг ле жаан жедим — колхозчылардын сүсектерине аш толтыра, кажы ла айылда саар уй, бир канча кой, айгырлу-тижилү эки чочко бар болгонуна деп айдар керек. Кас, сугуш, такаа кергинде куучын да жок. Олорды канча кире тудар арган бар, анча кире тут. Ол тушта эт, түк, сүт, жымыртка айынча журтхозналог жеңил эмес те болгон болзо, же түней ле аш-кур-сак жеткиличе артатан. Же үйи жада калган кийнинде Данила Афанасьевке ак-жарык өчө берген.

Арина жада калар жыл, ол божордон бир ай озо, Степан Тихомиловтын үйи үчинчи бала тапкан, онын ады — Донька. Степан үйүн Березовка деп журттап экелген, ол бу ок журтта бир өйдө школды божоткон. Үйинин ады Ксения. Бу бийик, коо сынду, Степан Тихомиловтын бойы ошкош, ачык-жарык, жалакай кылыкту келин болгон. Ого үзеери ырыс болуп, бу сүрекей суттенир көөркий болуптыр. Онын сүди бойынын да кызычагына, Даниланын өскүс Зойка да деп кызычагына, жедип турган. Катя күнинде бир канча катап Зойканы Тихомиловторго апарып туратан, а эңирде Ксения сүдин кружкага саап беретен, Катя оны бутылкага урала, түнде сыйнычагын умчылайтан.

— Сен менин Катька-Катенькам, сен жогынан мен не болор эдим? — деп, адазы айдып туратан. Үйи жада калган кийнинде көп неделелердин туркунына каа-жаада онын сок жаңыс айда-тан сөстөрү бу болгон. Кере ле тужине унчукпай отурап, ижин

тын кичебес, тўниле уйуктабас. Катя кажы ла катап, баланы чуулаарга тўнде туруп, лампыны жарыдып ийеле, адазы орында потолокко карыкчалду көрүп алган уйуктабай јатканын көрүп туратан.

— Је, бу сен не, ада? — деп, ол жаңыс катап орынның јанына келген эмес. — Балдарды чыдадып салар деп, энем биске иженип, ак-жарыктаң ыраган. Бис аштаган-суузаган, јылаңаш јүрген эмезис. Алдырбас, ада... Сен уйукта.

Ол нени де айтпай, жаңыс ла кызының колын быйанду сыймап салатан.

Степан Тихомилов артельдин бастыра малы учун каруулу болгон, а јайгыда колхозтын ончо керектерин бойына алынган. Бир тушта Данила Афанасьев Степанын адазының, Кузьма Тихомиловтын, чындык болушчызы болгон, эмди Степан дезе туку качаннан бери Даниланын чындык болушчызы болуп јат. Өлөн ижи бойының ойинде бүткен, оной арыш чабар ой јеткен, арбаны, суланы, буудайды база кладтап алган...

...Сентябрь айдын күнинде, качан јерге соок көлөткө түже берерде, Данила Афанасьев ле Степан Тихомилов ыраак кыралардан абралу јанып клееткендер. Колхозтын председатели ол ло учукпас, бүрүңкүй бойы болгон. Ол кичинеке те суунчи јогынан крестьян кижинин јажына эдип келген ижи — ажын, өлөнни јуунадып салган јалаңдарды, узун, кара көлөткөлөрн чөйлип калган обоолорды, аштын кладтарын, элбеде сүрүп салган кыраны көрүп клееткен.

— Кыйналарга болор не, Данила таай. Андый болгондо, канайдарын эмди — деп, Степан араай эрмектенген. — Кандый да уур салым келише, јүрүм түңей ле божобос.

— Эйс, болор, мени билбей туру дейзин бе... Мен оны, Степан, санаам чыкканча сүүгем. А эмди меге не арткан?

— Не арткан... — деп, оны ээчий айдала, Степан кабактарын кыймыктаткан. — Сеге ол ас сүүмји арттырган эмес. Бастыра јажына једер. Балдарынды көр! Жаңыс Катеринан — алтындый.

— Катька... Ол, Степушка, кандый да алтыннан баалу. Ол энези ошкош јалакай. Быјыл ол школго барбаска сананган, Зойканы кем көрбөр? — деп айткан. А калганчы, онынчы, класс ине. Бу сен јүүлип турун ба дегем. Андрониха јаанакты да айбылап ийбей.

— Аткарганын јакшы, чын эттин. Уредүзинин учына јетсин.

Туку качан кургап, какшап калган өлөннин үстиле барган көрүнөр-көрүнбөс јол бийик эмес кара ла карыкчал төңдөрдиг ортозыла тыйрындап барып јаткан. Бу төңдөр жаңыс ла јаскыда јажыл өлөңлө јабылатан, июль айдын тал-ортозына јетире

мал эмештен де болзо, ондо одорлойтон, онон тегин де ас-мас
өзүм күйге күйүл, ташту жер боро кубалла жабыла беретен, жа-
гыс ла ачу маргаанын желмер баштары жайканыжатап, олордын
ортозыла оок келескендер мантажатап.

Онон жолычак деремне дөбөн барган жаттыра тужутке чыга ко-
нуп, сөөктөр салар жердин жаныла барган.

— Токтот — деп, председатель айткан.

Степан аттын оозун тартып ийген. Данила абрадан тужуп,
агаштар койу өзүп калган кладбишеле базып, уйинин сөөгинин
жанына барган. Кичинек төгичектин устинен жай туркунына
бийик эмес ачу баргаа өзүп калган эмитр. Чеденди эбире анда-
мында жаап жалбрактарлу уак база чыгып калган. Данила ачу
баргааны жулуп, уактын кургак комыргайларын сындырып
салган.

Степан база мынайда ок адазынын ла энезинин сөөктөринин
устинде төгичектерди арутап койгон, онон ол председателдин
жанына базып келген. Онызы байагы ла жеринде, жагыс ла ада-
энезинин сөөктөри жаар бурылып алган турган. Олор экунин
сөөктөри жергелей салылган, төгичектер туку качап жылыйып
калган, жагыс ла түп-түс жерде жагмырдык суузына ла кунинин
изуэине караргылап калган жаап эмес эки крест бой-бойына энги-
лижип калган туруп жаткан. Быыл жаскыда, Аришканын сөөгин
олорго коштой жууп тура, Данила ада-энезинин сөөктөринин
устинде чирип калган кресттерди түздөп салган, эмди олор ой-
то ло жантигылап калган эмитр.

— Торт ло бой-бойына тарттыргылап турган неме ошкош —
деп, Данила эрмектенген.

Жабыста Романовка жаткан, мынап ол торт ло алаканда жат-
кандый, кажы ла тура иле көрунин турган. Көп улус туралары-
нын печкелерине отты салып ийген болгодый. Салкыны жок,
тымык энгир, туралардын трубаларынан чыккан ыш сап өрө
бийикке чоргып, анда, учы-кыйузы жок күски тенгериде кайылып
турган.

— Менин ада-энем жипт улус эмес болгон, Степан, — Дани-
ла кресттер жаар бажын кекиген. — Жагыс ла бойынын өлүми-
ле өлбөгөндөр. Менин энемди Федотья Пилюгина өлтүргөн. Су-
гуштын балазы учун. Билерин бе?

— Улустап ол керегинде нени де уккам.

— Олор Пилюгинде жалчылар болуп жүргөн. Бис экунин
ада-энелерис. Бир катап менин энемди Федотья теерменнин
буунты суузына ийде салып ийген. Энем сугуштын азатпайын
көрбөй калган не. А онызын чортон балык жуда салып ийген.
Энемди суу агызып келеле, теерменнин көлөсөзине чачкан, кө-
лөсөдөгү ол ташту сууга барып түшкөн. Мен мыны ончозун бой-

ым көргөм, бойымнын көзимле... Мындый ачу-коронног улам адам удабай јада калган.

Данила Афанасьев сөөктөрдиг јанында бөрүк јок база бир-эки минут унчукпай турган, онын колында тоозынду фуражка-зы чойдый уур болгон чылап, оны јерге эгилте тарткан. Оног ол эриндерин ачып, ачу күлүмзиренип айткан:

— Акыр, мен мыны не эске алындым... А-а, ол Федотья Пилюгинанын уулы, Артемка, меге самара бичиген.

— Самара?! — деп, Степан кайкаган. — А бу неден улам?

— Романовкага суранып јат. Билезиле кожо.

— Андый ба-а! — деп, Степан соок унчуккан.

— Олор кайда да тундук талада, Норильсктин јанында, јаткан ошкош эди.

— Олор оноор канай барган?

— Федотьянын адазы, карган Ловыгин, оморды оноор апарган. Карган ийт чын эткен, онон башка оморды туней ле тундукке айдай берер эди. Ол дезе бойы. Анда ол өлгөн. Артемка айылду-јуртту. Адам-энем учун мен каруулу эмезим дейт, бой-бойлоры-наг өч алышкан, а мында мениг не буруум бар? Балдарымда не кинчек бар? Мен эки балалу.

— А Федотья бойы? Тирү бе?

— Тирү деп бичип јат, айдарда, бастыразы беш кизи. Эмди мынын аайына чыгар керек.

Данила фуражказын мендебей кийип, абра јаар баскан. Је атанардан озо, экилези бу абранын тоозынду јолында база бир эмеш буттары элий-селлий базып, унчугышпай тургандар.

— Айса болзо, нениг де јартына чыкпас керек, Данила таай? — деп, Степан эрмектенген. — Олор биске не керек?

— Мениг де јүрегим мыны јаратпай јат. Је экинчи јанынан көрзөн — бис сугуштын балазы учун өч алышкан эмезис не.

— Онын да учун! — деп, Степан тыг унденген. — Кандый коркышту өштөжү болгон.

— Болгон — деп, Афанасьев бажын кекиген. — Артемий суракты чын тургузып јат, балдарда кандый буру, кинчек бар?

— Балдар балдарла — деп, Степан јопсинген. — А Федотья эмеген өлөрдиг өлгөнчө өштөжөр.

— Је ой ончо улусты токынадып јат — деп, председатель сөөктөр јаар бажын кекиген. — Онын эмди канча кире јүрери арткан?

Је Данила Афанасьев јастырган. Ловыгиннин кызы, Сасоний Пилюгининин уйи, Артемийдин энези, Федотья эмеген эбире өштөжүни ле өлүмди көптөдип узак јүрген.

Колхозтың председатели эдип тудуп саларда, Катя Афанасьева бойынның арга-күчи жогын, чек алаатый бергенин жакшы сезип турды. Азыйда ол эт ле деген немени эдип жүретен — идиргенде вейлка толгойтон, өлбөг чабатап, кой кабыратан. А эмди балдарга бор-ботко аштан азып берсе, кирлү, черетте-бегени удап калган конторага барып жат. Же ондо нени эдер — билбес. Чотобот Мария унчукпай чоттыг тегериктерин торсылдадып ла жат. Бу соок тегеликтердин тыны жок табыжы онын жүрегин анчада ла кыза тудуп турды. Мынан улам ол чыдажып болбой ыйлап, койлордыг кошарына барып, ондо энирге жетире иштенип жүрет.

— Мыны үзүги жок не торсылдададың! — деп, ол үчинчи бе айса төрттинчи бе күн эртен тура кыйгырып ийген. — Нени чоттон жадың?

— А сен, тenek, не огырып ыйлап турун? — деп, Мария удур сурады.

Мариянын кату үни оны ачындырган эмес, карын ондо найылык ла карузыган куун барын ол сезип ийди. Оног эжиктин жаагына жөбөнип алала, ол там тыгыда ийлай берди.

— Олор мениле нени эдип салдылар?! Нени эдип салдылар? Менег кандый председатель болотон?

— Кандый. Андый ла председатель.

— Же нени де эдер керек ине. А мен неден баштаарын билбей жадым. — Оног ло баштаар — деп, Мария ачынганду кыскарта айтты. — Озо баштап контораны череттеп алаак. Мында Пилюгининиң жыды да жок болзын. А оног башка бу конторага кирип келзең, онын сазу жыды кижининг тумчугына согор!

— Чын ла дезег — деп, Катя сүүнди. — А жагыс ла койлорды мен кайдаар эдейин?

— Өскө кижп тургузып сал. Эмди сен оны бойың не эдетег? Сенде эмди өскө иш, өскө керектер болор.

— А кемди ол ишке ийер?

— Кемди, кемди... А ол туку Лидия Пилюгинаны не ийбес?

— Сен нени айдадың? — деп, Катя акту жүрегинег чочыды.

— Ол тушта олор мен керегинде нени сананар?

— Кемдер олор?

— Же Федотья эмее де болзо.

— А Федотья сеге не керек! Сен ол жаар көрбө. Сен эмди бу бистин шыралу колхоз учун каруулу. Мен бодозом, Лидия коомой келин эмес. Жагыс ла шилееп калган. Мен эмди ле оны барып айдып ийейин.

— Акыр, акыр... — Катя онын кийиненг кыйгырды. Же онызы та укпаган, та оныла база катап сөс блаашпаска сананган.

Лидия удабай, жарым частын бажында, једип келди. Ол тапчы, эки ле көзнөктү кыпка кирип келеле, мында качан да болбогон чылап, өбөгөннинг азыйгы кабинетин ајыктап көрөлө, сурады:

— Је, не болды?

— Менин ордыма эмди койдын фермазында иште деп сени сураарга турум, Лидия.

Бу сөстөрдү айдала, ол баштапкы сөстөрдү айтпас керек болгонун билип ийди, ол сөстөр Пилюгиннинг үйинин ичин тырмай сокты ошкош, ненин учун дезе онын узун ла јараш кирбиктери тыркыража берген.

— Јоп — деп, ол айтты. — Эмди ле барайын ба?

— Эйе, эмди ле бар. Олор торолоп калган болбой. Јамынчы да салам болзо, тўжүрүп бер.

— Је, јакшы — деп, Лидия айдала, чыга берди.

А Катя ла чотобот келин керекти баштап ийдилер. Мария жүгүрүп барала, айлынан бир канча болчок кайнатпаган черет ле кулузын жышкыштар экелди. Мынайып турганча Катя суу тажыл салды. Черетти олор эски јаан көнөккө кайнадып, столды ла отургыштарды тышкары чыгарып, туку јуудан озо бйдөн берн таңкынын ыжына саргарып калган стенелерди ле потолокты јунуп баштадылар. Ајас ла јылу күн болгон, ачык көзнөктөрдөн апрель айдын ару, јенил кейи согуп, мында ок череттеп койгон стенелерди кургадып турган. Туранын ичи јаранып, јарып, керек дезе потологы да бийиктей берди ошкош. Катянын да санаа-күүни эмеш јарый берди. Ол биринчи черетешти божодып, кийимине черет чачылып калган бойы кабинеттин ичин ајыктап көрөлө, кайкады:

— Көрсөң дө, а?

— А сен не деп сананган эдинг — деп, Мария күлүмзиренди. — Эмди экинчи катап череттеп ийерис, көзнөктөрдү, полды кырып туруп јунарыс — өргөбөң бойы боло берер! Кудайга баш, эмди таңкыла кем де ыштабас. А оноң канай-кунай полды, көзнөктин рамаларын будып аларыс...

— Эйе, ончозын јазап аларыс — деп, Катя баладый сүүнди. — Адам јанып келзе, бойынын кабинетин таныбас... — Оноң карыга берди. — Јаңыс ла оноң учинчи ай самара келбей јат.

— Је... Сакыыр керек — деп, Мария Катяга удур көрүп болбой, төмөн көрүп унчукты.

— Сакыыр... Мен сакып јадым, анан башка канайып јүрер.

Катя жышкышту агажын туура чачып ијеле, чыкту стенеге јөлөнүп, ойто ло ыйлай берди.

— База ла багыра бердинг бе, тенек... — Мария онын јанына

базып барала, оны стенедег туура тартып, эби жок кучактап, бойына жаба тутты. — Же, же, болор. Алдырбас. Канайдарыг база? Жагыс ла сакыыр керек...

Мария мыны ончозын булгалып, албаданып, тили ээлбей тургандый айдып турды. Катя онын черетке уймалып калган ийинине бажын салып ыйлайт, Мария тыркырап турган колыла онын арык жардын сыймап турды. Онон кенете ачынып, оны бойынан туура ийдип, соок ло жакарганду айтты:

— Ышкышты ал!

Мындый сакыбаган кубулыштаг Катя чочып, ыйып токтодып, Мария жаар кайкаганду көрдү.

— Суулантыба мында. Сенин колыга бүдүн колхоз бүдүм-жиле берилген, а сен дезе...

Катя чыкту кирбиктерин типилдеди, оны череттү сабарларыла жыжа сокты.

— Эмди кемде ачу-корон жок? — деп, чотобот келин арбанат. — Менин де өгөөним жууда өлди, өскө до улустыйы жанбады. Кажыбыста ла ачу-корон талайдын суузындый терен, ого кирзеи тумчугыга једе берер. Ол жаныс сенде эмес.

Мария бу сөстөрдү кату ла кезем айдып, Катяны карамы жоктог сөстөрлө чыбыктап турды. А ол дезе ээн ле көгдөй кабишеттин тал-ортозында бастыра бойы черет болуп калган турды. Көзидөктөрдөг апрель айдыг жылу күнн чалып та турган болзо, ол сооксынып тургандый, кырыгылайт. А көзидөктин ары жанында бу жастыг жылузына суунип, боро-кушкаштар торт ло эзире бергендий чуркуражып турдылар. Олор жажына улустыг суумжизинде де, түбегинде де коштой жүрүп жадылар. Же Катянын кулагына куштардын үни угулбай, кандый ла шыгыраган табыш угулып турды.

— Сен меге не алгырып турун? — деп, ол өөркөп сурады.

— Мен алгыр турган эмезим, мен айдып турум, — деп, Мария көндөкчө черетке жышкышты кыжырантып сукты, онон стенин бир канча катап жыжа согуп ийеле, ойто ло Катяга бурылды: — Мынаг да ары ачу-корон астабас, иженбе! А жүрүмди канайып та болзо, жүрер керек. Айдарда, Катюша, тишти кезе тиштенн алып жүрер керек. Ыйлайтаны, кыгзыйтаны — ол күч неме эмес, темилип калган неме. А улус тегиндү эмес айдып жат: энирге јетире кыгзыырыг, а энирде јудар да немег жок болор.

Мария ойто ло череттеп баштады, Катя дезе көзидөктин жанына базып барала, төгдөрдиг төстөринде төбөлөрим карарып калган курт карларды јашталып калган көстөрине көрүп турды. Кар эмди кайылып, там ла там төмөндөп, каранты јерлер күнге түрген жылып јат. Кары јангы кайылган јер үлүш, је

ден сананарга жетпей, ол Федотьянын кыркырууш үни болгони танып ийди. Ол эки колыла тайагына тайанып, онын алдында чоркойып калган турды. Калың арчуулынын алдынаг кичинек бажын кезе тартып алган плат көрүнөт. Ол платтын алдынаг буурыл чачынын учы чыгып келген эмтир. Карган эмегинин көстөри сары отло күйүп, улуш жыптыктары тыркыражып турды. — Быяр тижн ийт! Уйаны тутпай жадып, жымыртка салып турун ба?

Бу сөстөрдүн учурын жетире оңдон болбой, Катя онон сурады:

— Сеге не керек?

— Лидканы койдын өтөгине ийдин бе, жыду тагма. Тургуза ла Лидканы, өскө кижн табылбаган... Афанасьевтердин кылык-жагын көргүзн турганын! Ол тайагын көдүрүп, сиркирен турды. — Ол кылыгыңды жобожыдар болбойс...

— Кемле сен меге кекенин турун? — деп, Катя кабагын түүди.

— Артемушканын балдары өзүн келер... Ол тушта көрөринг.

Карган эмеген тайагын ойто ло шулу карга кадай сайын, ого эки колыла тайанып, түрген ле уур тынып, Катяны сары көстөриле торт ло өртөн турды. Катя бир эмен бйдин туркунына, бурулу болгон чылап, онын алдында база учукпай турат. Ле онын бажында чек өскө санаалар. Ненин де учун шак ла бу өйдө байа Мариянын эгирге жетире кыгзыган, эгирде жиир ажын чек жок болор деп айткан сөстөри бажында айланыжа берди. Жагыс ла эмди бу сөстөрдүн жаан ла ярт учуры оны кенете кайкатты. «Онызы чын, удабас аш үрендеер керек, а алмарда үрен аш жок болгодый?! — деген чочыдулу санаа мезин друмден ийди. — Мен кандый да председатель эмезим, мени жаңду ла отургызып салгандар, же жуунда ончо уй улус мен учун ундерин бергенде, меге айса нени де эдер керек! А онон башка, чындап та, адам жанып келзе мактабас, а Степанын көзине де көрөргө уйатту болор...» Ол соок, кургак көстөрин Федотьяга көдүрди.

— Онын балдары чыдап келер, онызы ярт... А сен, карган эмен, жүс жашка жетсен де жүүлгенин чыкпаган.

Карган Федотья оозын ачарга ла жүрерде, Катя оны озолоп, уйн бийиктеди ийди:

— Мени коркыдарга болор! Жан ары.

Онон бура согуп, база берди. Ле ол эмди айлы жаар барбай, уйлардын двори жаар басты. Федотья ол ло жеринде, деремненин сок жагыс оромунда, коркойып калган турганын, сары көстөриле онын кийининег кезе көргөнни, Катя төнди өрө чыгып, кайа көрбөй, же сыртыла сезип баратты.

Качан Катя койлордын кошарына једип барарда, Лидия анда болды, ол кураандарды энелеринен айрып, койлор тунде үркийле, кураандарын базып салбазын деп мындый ок кошардын ичинде бблинти чеденге кийдирип турды. Кураандарды жаантайын мынайда айрып туратандар, Лидия ол ло ок ишти бүдүрип јат. Бөрүлер тунде улай ла кошардан ыраак јокто айланыжып тургандар. Катя базып келерде, Лидия курагандар кийдирген бблинтинин эжигин бөктөп турды.

Онон омор бблинтиде кураандар чуркуражып мааражып, чеденге түртип тургандарын ајыктап, унчугышпай турдылар. Кураандар көп эмес болгон, одуска ла јуук — колхозтын жылына алган јаш малы бу ла, је омордын да бир канчазы јастын јажыл өлөгине јетпес, өлгүлөп калар, ненин учун дезе энелери арык, сүт јок. Мыны Катя да, Лидия да јакшы билер.

— Былардын эн јудектерин уйдын судиле умчылаза кайдар, Катерина — деп, Лидия унчукты.

— Бозуларга да сүт јетпей јат — деп, Катя каруузына айтты.

Бир тушта Лидия, байла, јараш та, чыйрак-чыдым да келин болгон ошкош. Эмди де ол бойын түс, омок тудуп јат. Јаан чанкыр көстөринде кандый да јажытту јарык бар. Ол јук ле күлүмзиренип ийзе, ол јылу, јалакай јарык эбире урула бергедий. Јагыс ла Лидия качан да күлүмзиренбейтен. Романовкага келген күннен ада онын чырайы бир де катап күлүмјиле јарыганы Катянын санаазына кирбейт. Ол эриндерин кып тартынып алган јүрер, чек ле оозын јажын-чакка ачпаска тургандый, онон улам оозынын учынан ээги јаар карыкчалду чийүлөр тартылып калган. Калганчы бүдүн-јарым айдын туркунына олар там тереңжий берди ошкош. Тоолу күндөр мынан кайра, Дорофеевтин кууниле колхозчылардын текши јууны Катяны председателге көстөп турар тушта, эн ле учында келген улустардын бирузи Лидия болгон. Онын арыган ла шилкейе берген чырайы азыйдагызынан өбркөгөндү болгон. Ол сырангай ла эжиктин јанына туруп алган. Дорофеев куучын айдып турганча, Андрон таадак бөркин колында ууштай тудуп, оныла јанып, эрмектенгенче, Катянын јагыс ла сананып турганы: Мишуха онын өбөгөнин ненин учун берданкадан өлтүргенин Лидия билер бе айса билбес пе? Өлтүриштин шылтагын деремнеде кем де, качан да чыгара айтпай турган. Катя озо баштап күзинзеде болгон керекти улус билип ийер болор деп өлө бергедий коркыган. Качан Мишаны јаргылап саларда, ол бу керекти онын учун өч алып эткенин улус канайып билбейтен деп ондогон. Мыны билип ийеле, ол бойын бойы керектебей

барган. Качан Катя Пилюгиниле кожо жүрүп турган деп коп жайылып турар тушта, ол чын ла көк төгүн коп болгон, а эмди нени айдарын. Эл-аргазын таппай, түбекке туй бастырып, канайын та санаазы айлана берген тушта ол бойын жамаи уятка салдырган. Эмди, кайдалык, Пилюгин ле онын ортозында не болгонун ончо улус билгей, ол тоодо Лидка база. Миша бойын карамдабаган, онын уйады учун эмди ол катунын јеринде жүрүп јат. Андый да болзо, јуун өдүп турганча, онын ончо күүнүн көмө базып, сок жагыс санаа меезин өрүмдөп турган: «Лидия билер бе айса јок по? Билер бе айса јок по?» «Је, уй улустар, айдарда, не учукпай отурыгар? — деген Дорофеевтин унн шыг эткен табыш өткүрө кайдан да ыраактап угулган. — Эр улус, Андрон Игнатьевич ле иккөр Макаев Петрован бойлорынын сөзин айдып салды...» Катя билинин келзе, кузнец Макаев сөзин айдып салган эмтир. Је ол оны укпаган да, көрбөгөн дө. Ол кайда? А, ол туку көзнөктин бозогозында отуры. Лидка бажын булгап сокты, ол эмди ле кыйгырып ийер: бош, балыр жүрүмдү немени ненин учун биске председатель эдип тургузып јат! Мынайын айтса — ол чын айдар эди, ончо улуска угуза јарлап ийзе, карын јакшы, менег ненин председатели болотон... Је Пилюгина нени де айтпаган. «Куучынды мыны не көп айдар? Эбире шүүп көрзө — онон өскө кижн јок — Василиха эмегинин тунгак унн ол тушта Катяга угулган. — Баштапкызында, ол бичккчи — онызы јарт, экинчизинде, бис ончобыс оны кайкап турадыс, бу шыралу көөркийде канча кире ийдекүч бар! Онын күчн эмди јук ле колхозко једер». — «Айдарда, јарадын тураар ба?» — деп, Дорофеев сураган. «Бис онын сөзин угарыс» — деп, кем де эрмектенген. Уй улус мыны јарадып, күүлеже берген. Лидия Пилюгина удур база нени де айтпаган, качан ончо улус Катя учун колын көдүрерде, Лидия база көдүргөн...

Катя ла Лидия бөлинтинин јанына бир эмеш турала, кошардан чыгып, койдын чеденинин јанында тура туштилер. Бу јайгыда койлор конотон чеден, а кышқыда ээн турар, эмди онын ичинде кар учына јетире кайылбаган да эмтир.

Апрельдин узун күни төнгөрдүн калјан баштары ажыра ырап браатты, ол калјандар эмди кара, онон јылу буулар јайылбай јат. Тенери там ла карара көгөрип, өчөмпктелип, јабызап турды. Төнгөрдүн ортозында, онкок јерде јаткан, Романовкада бүрүнкүйлеп, бир кезек туралардын көзнөктөринде от көрүнди. Деремнечекте бир де кижн көрүнбей јат, бу одычактар эмес болзо, онон аштаган уйлардын мөбрөжи эмес болзо, мында жүрүм бар деп, туураартынан келген кижн сананбас та эди.

Катя ла Лидия чеденниг јанында база бир эмеш ойгō ужуркежип калган турдылар, эмди ле эки башка база берер керек, је кажызы ла бой-бойына нени-нени айдар керек болгонун сезип јат, јангыс ла нени айдарын кажызы ла билбес.

Учы-учында Катя улу тынып, эрмектенди:

— Мени јангы ла сениг кайын эненг... быјарлап талады. Сени бери фермага ийгем учун.

— Мен кōргōм — деп, Лидия унчукты.

— Оштōп ѓтōк арчыырга ѓнѓтийин ийген дейт... Јыду неме дейт.

— Онын оозынан јаантайын ла ол јыду неме тōгулип јат — деп, Лидия бурунгуйленип унчукты.

Бу сѓстѓрдинг кийининде олар экунинг ортозында не де кайылып баштады, оларды эки башка бѓлип турган бѓлнитѓ јоголо до бербеген болзо, јукара берди ошкош.

— Мен кōрзѓм, сеге база ондо... олардо тату эмес. — Катя ондо «Федотьяла кожо» деп айдарга турала, «олордо» деп тѓзедип ийди, нениг учун десе ол јангыс ла Федотья керегинде эмес, је ѓлуп калган Пилюгин керегинде база айдарга сананган.

— Ол керегинде незин айдар — деп, Лидия карыкчалду унчукты. Оног унчукпай турала, ыйламзырап кошты. — Кем-кем билген болзо... Билген болзо, Катерина...

Нени билген болзо — учына јетире айтпады, је Катяга тѓнгей ле јарт болгон.

— Ол мени торт ло ѓлтѓре кемирѓп барадыры: Афанасьевтинг эдѓзи ѓгѓѓнигди ѓлтѓрип салганына сѓунип турган дейт.

Лидия уур сабарларыла ѓлѓштеле берген јѓзин арчыды. Оног база бир эмеш унчугышпай турдылар.

Оног Катя тыны јок ѓниле унчукты:

— Сен мени темир айруушла јѓрта сайып ийеринг деп бодогом.

— Оны, кѓрумди, сайар керек болгон — деп, Лидия айдала, Катя јаар бурылып, ого кѓстѓрин кѓдѓрди. — Озо баштап мен сеге тегин јерге јаман санангам, ол јаманымды таштап сал. Эмди сеге чек ѓскѓ неме айдайын — сен бойынды мыныла кыйнаба. Ол јогынан да сенде шыра, ачу-корон кејиринге једип калган. А менде не... Меге јангыс ла балдарым ачу.

Катянын кабактары тыртас эдип, ол туура кѓрди. А Лидия ѓнин ачынганду тынгыдып ийди:

— ѓскѓстер учун ачу эмес... А Федотья Пашканы оозынан јескимчилѓ ѓѓстѓр тѓгѓрине ѓреткени ачу. Кичинек, а кородоп ачынза, торт ло сарас ошкош. Сонька кичинек те болзо, канайып та онын сѓзине кирбей јат. Је тѓнгей ле карган шилемир баланы шилтеп, онын ару кѓѓнин ѓлтѓр салар.

— Онызы андый, Лидия... Сен мыны ончозын канайып та токтоткон болзоң.

Пилюгина жаңыс ла бажын жайкады:

— Э-э, мени токтотпой туру дейдинг бе? Не де болбой жат. Байла, аргам жок... Же болды, калыраш жеткен. Јаналы.

* * *

Туразына јууктап келеделе, Катя бойында сананды: бүгүнгү күнде озо баштап счетоводиха Марунька, оноң Лидия бойлорын ого ол чек билбес јанынан көргүстилер. Айла калганчы өйлөрдө кижилер ондоп болбос сан башка немелер болуп жат. Ол кем болгон? Кем де болбогон. Оноң кенете оны ого јер үстинде энг ле коркышту кижининг, Пилюгининг, ордына тургузып салгандар. Же эмди Пилюгин жок. Жаңыс ла онын јалакай, элтен јүректү карындажы Мишуха катунын, кыйыннын јерине јүрүп калды. Кандый баалу төлү төлөдөргө келишкен. А јебрен Федотья дезе кекенип јат, ончо төлү төлөлбөгөн деп айдып јат. Артемушканын балдары өзүп келер дейт... Онызы чын, не ле болордоң айабас, коркышту јеткер де өчтү келер. Бойыннын уулчагы Пашка керегинде Лидия тегиндү айткан эмес: кичинек, а улуска казыр, јоонмойын ошкош ачынчак. Ак-јарыкта жаңыс-кан јүрөргө кандый күч, о кудаи! Миша эмди та качан кайра јанар, канча жыл өдөр. Же карын јуу-чак божоп браады ошкош, удабас адазы ла Степан жаңгылап келер, јүрүмди озор ойто ло озогы ордына кийдирип апарар, ол тушта кандый да Пашка Пилюгин, ол Федотья деп јебрен эмесен айса өскөзи нени эдер? Счетоводиха чын айткан, ого јетире тишти кезе тиштенип алып јүрөп керек...

Лзыйдагы чылап ок, балдар оны аштаган көстөри јалтыражып, токыналу, тым уткыдылар, је темиккенип аайынча озор картошкони кайнадала, тургузып койгон эмтир. Ончозы кожо ажанар, ээжи андый болгон. Картошко сообозын деп, Захар көбшти бөстинг јыртык эскизиле озор салган эмтир.

— Не мындый уза-ак? — деп, Зойка чыңырды. — Аштап турум.

— Сен чым! — деп, Захар адылып, көбшти орогон бөсти туура алды. Јаш немелер чилеп. Катя-энеде эмди керектер ас па!

Катя чечинип, Зойканын бажын сыймады.

— Слер ажаныгар. Менин ажанар кууним жок.

— Канайып кууним жок? — деп, Захар кайкады.

— Чын айдадым. Арыганым коркыш. Менин улуумди база јигер. — Теп-тең үлежип алыгар.

Катя јыртык јуурканын алдына кирип, бажы айланып

турганын сезип, Захардын унин угун жатты: «Эмди Катя-энеде керектер ас па!» Жүреги, бастыра бойы, сыстап турды. Бажында жаңыс ла санаа: мыны балдар да билип жат, а мен... Кудай дезен, неден де баштаар керек не? А бу Маруныкка деп тенеке неме контора череттесер деп талкан. Контора база канайда беретен эди. Эмеендер эмди та нени ле айдышпай...

Кандый да уур ла узак ургүлөш, а уйку дезе жок, мынайып карамтыгып жадарда, Катянын санаазына кандый да бойбойынан колбу жок шүүлтелер айланыжып, кирип-чыгып турды. Эртең үрөн аш уратан очо сүсектерди көрөр керек деп ол сананып калды... Балдар чек торологон, картошко до ас арткан... О кудай, адамнан ла Степанның качан самаралар келер?... Аш үрөндөсөрдөн озо адам жаантайын ла МТС барып туратан эди. Барып көрзөм кандый болгой не? А ого не барар, анда нени айдар? Мынан да ары ачу-корон болор, неге де иженбе деп Маруныкка айткан. Онызы не дегени болотон? Оноң көстөрүн жажырып турган... Жуунун кийинде кузнец Петрован жылайып калды, көскө дө көрүнбей жат. Ол не? Жок, күзиндеде маска шыңкылдап ла жат. Кемнег де төлүгө картошко сураар керек. Балдарга күнине ого жүк бир стаканнан сүтти кайдан алар... «Уйаңды тутпай жадып, жымыртка салып жадын». Жыланның бойы, Лидка оныла канайып жадат не?.. Степан жуудан жанып келзе... Пилюгинде нени эткенин ого канайып жарттаар? Кудайым мениң, ол ондоор бо?! Эр улус мындый немени качан да ондобой жат... Эмтээстен барып угар керек, бистинг жалаңда кандый тракторлор болор? Канча? Мыны, байла, туку качан Пилюгин тушта МТС ле колхозтын ортозында жөптөп салган болбой, ончозын угар керек. Кандый бир уй кижини уйлар кабырзын деп айдып салар керек. Белетенип алзын... Ого оок то болзо, болушчыны кайдан табар? Айсак Захарканы ийер бе? Ол тушта балдарла кожо кем артар? Степан ондобозо, кайдалык. Ондый болзо, кайдалык... Эмди канча кураан өлгөй не? Ого жүк тал-ортозы да болзо, артса кайдат. Төңдөрдүн кары капшай кайылатан болзо. Мал көк өлөңгө, балдар маңырга једижер эди...

Бу санаалар кайдаар да уурлай берген меениң түби јаар чөңүп, оноң ойто ло терен суунын түбинен кайкалап чыккан јенилчек такпайлар чылап, кайкалап чыгып турды, ол санаалар меениң ичинде өңзүрө айланып, бойынын казыр керектерин эдип салала, туманду сууга чөңгөн таштар чылап, чөңүп турды.

Бирде-бирде санаа уурлап, Катяны уйку көмө базып, кату чын жүрүмнөң тоолу да частарга болзо, айрып, ырадып турды.

Эртезинде эртен тура Катя канайып та жеңилип, жаңгырып калган уйкудан турды. Сананза, онын кийин жагында кандый учу-кыйузу жок кара көл-жалаң, бу жалаңла ол удур соккон казыр жоткон салкынга сабадып, канча катап жыгылып, оной ойто өрбө туруп, калганчы күчи чыгып баратканын сезип, качан ол аар-чагы чыгып, жыгылып калза, балдарла не болор деп сананып бараткан. Эмди ол жалаң кийин жагында артып калгандый, жаңыс да эмди жагы жүрүмнөң оны бөлип турган көскө көрүнбөс чийүүнү ажыра базары артты. Оны ажыра базарга ондо ас-мас ийде-күч артып калганы кайкамчыл, же ол бу калганчы жалтанбас алтамды эдип ийерин, ол алтамды эдери коркышту болгонун кенете жарт сезип ийди. Бир жагынан коркымчылу да болзо, экинчи жагынан эдер күүнү келип жат. Адазы да Степан фронттоң жаңгылап келзе, мактазын деген күүнү келди. Же эмди Степан...

Катя тактага отуруп, колдорун тизелерине салды. Туранын ичинде карагуй болгон, печкеде кайың одун тызырап күйүп, таң адар алдында там карагуйлай берген, көзнөктүн шилдеринде оттың кызыл жаркындары бийелешип турган.

Печкеде эки көбш тургузып салган — бирүзүндө чай эдетен суу, экинчисинде картошкочон, бир ууш тарааннан, бир тилим чочконун жуузынан кандый да жарма аайлу кайнадым. Көбшөтөр көбрөп кайнап та чыкса, ол киймык жок тым отурды. Уйкудан турардагы жеңил күүнү санаага качан да болбогондуй жылыып калды. Эмди онын бажында база бир санаа амыр бербей айланып жат: же, Степан ондобо, оной не! Оной не болор? Учына жетире шүүн көрзө, ол онын нези? Уйи де эмес, болжошкони да эмес, а тегин ле...

Петрован Макеевтин масказы күзүндө таңкылдай берерде, ол билинип келди. Районноң ол жада калган Доньканы экелген күннөң бери, канча неделелердин туркунына Петрован эруул жүргенин Катя эске алынып, бойында сананды: ол жакшы, жалакай көбөркий, жаңыскан жүрүм ого канайып тату болзын, шак онын учун ол бу бозонун каргышту аракызын туткан ине. Калак, база ла ичип баштагай деген санаа мезинде элес эдип калды. Дорофеевле, Андрон таадакла кожо келерде, Макеев акыр нени айткан эди? Ичпезим деген сөс, ол ойгө берилген сөс, ол татап калатан эди бе база... Ойто баштаза, оны бу керектен туураладып, блүмнөң аргадаар керек...

Катя өрбө туруп, печкеде кайнап турган көбшти чыгарып, аякка изү суудан урала, карара кадып калган калашты туска түртүрүп, ажана берди. Кече эңирде балдар онын улузи картошкони жип те салза, же бир тилим калашка тийбейтир, ол

столдың үстінде ол ло кадып калган бойы жатты. Балдар ол калаштың тилимин иириге куунзегендерин, Захар десе оларды адылганын, Катя санаазында журап отурды: «Чек ле уйаттарын жылытып салдың ба? А Катя-эне не болотон? Бойлорыңдыын жигилеп алдың, эмди болор». Бу сөстөрди ол кече энирде үзүктелип турган санаалар өткүре уйку аразында уккан болгодый. Катя мыны эске алынып, көксине жылу толкулар толо бергенин эмди сезип отурды.

Калаштын жемтигин иип, изу суудан ичип алала, адып келеткен танның жарыгында орын-төжөгүн жууп, туранын ичин жалмап, печкенин ичинде жетире күйбеген одынды чыгара тартып, печкенин трубазын жарымдай жабып, балдардын курсагы изу турзын деп, көбшөрдн печкенин оозына тургузып салды. Мыны ончозын ол темиккени аайынча түрген ле табыш жок эдип турды. Печкенин үстінде балдар баштарын бой-бойларына түртүрүп, таң алдынын тату уйкузыла уйуктап жаттылар. Анда жылу, онын учун балдар кеден жамынчыны туура чачып ийген эмтир, онызы балдардын будында жатты. Катя кеденди чебер алып, балдарды оныла араай жабып салала, эскизи једип калган арчуулын жамынып, тышкары чыкты.

Күнчыгышта тенери чанкырайып келген, је трубалардан ыштар чөйлип те турган болзо, көзнөктөрдө оттор күйбей јат. Керосин жок болгонунаг улам ончо уй улустар, Катя чылап, карануйда печкенин одынның жаркынында айылдың эртен турадагы ижиі бүдүрүп үренип калган. Бу таң эртен өйдө бастыра Романовкада колхозтын кузинзезинин сок јангыс көзнөгөжи саргылтым отло бүрүнкүиде јарып, төжиге масканын тонкылдап согулганы угулып, јангы кун келгенин јарлап јат.

Апрель айдың серуун кейин јуда тартынып, эски кыскачак тонын бек кымынып, Катя ол сары одычак јаар басты.

Кузинзеге там ла там жууктаган сайын, Катянын кууни булгалып, көкси тарыгып баштады. Февраль айдың соок күнннде, чек жуукта ла јангы, бу ок јолло санаазы эдреп јүгүргенин, уур эжикти кайра ача тартканын, ого удур а эртен турадан ала калагы Петрован Макеевин көстөри кайкаганду көргөнин, Артемий Пилюгиннин көстөринин каразы оны өрүмдей сайганын Катя эске алынды: «Чанакту ат бер! Шилемир — деп, ол онту кептү сураган. — А сен, Петрован мынаг ары бар...» — «А бу мен кайдаар баратам? — Макеев сураган. Председатель ле кузнец верстактын јанында аракы ичип отурган эмтир. Јүзүн-базын темирлерди туура жылдырып, аруталган јерге жетире ичилбеген бир шил аракы тургузып салган, темирдин кагынаг ла комурден јалтырап турган агаштын үстінде јарым теертпек калаш ла эки согоно јаткан. Пилюгиннин көстөринин агы ка-

жас эдин, ол Катянын кулагын тундура айткан: «Кайдаар, кайдаар... Лиир неме жок, көрбөй туруң ба. Бистин айылга жүгүр, мени ийген деп, Лидкага айт...» Ол айса болзо тың эмес айткан, же онын сөстөри кулакка торт ло жыгкылдап турган. Ненин учун десе ого бу унинен онын маказыраганы угулган, көстөринен ачына жаркын көрүнгөн. Макеев ол тушта нени де укпаган, нени де көрбөгөн, эзирик бойы нени де сеспеген, же Катя мыны качан да уидыбас. Ол тушта председателди бедиреп жүгүргенинен ала узак-узак ой өткөндий, Долька десе тумчаланып калгандый билдирген. Ол жууле берген көстөриле кузнецинин ичин айкап, кузнецтин уйуктап турган топчанынын үстүндө, эски-каскынын ортозында сумка жатканын көрүп ийеле, оны ала койып, кузнецке туттурган: «Ме... Бар!» — «Же бу сен бисле кожо аракы ичеге турган ба?» — деп, Макеев көстөри жаандада көргөн. «Жүр ары-ы, аамай! — деп, Катя чыгырала, оны ийде салып баштаган. Онын ийде салыжынаг кузнец тескерлеп, кайкап, чөйө айткан: «Керекте-ер!» — ол манг бажына кадудан бөркүн ле тонын ала койып, эжиктег чыккан...

Бу ончозы Катянын санаазында элестелип, ол көксинде жескимчил толуп келеткенин сезип, жана болорго сананала, тура тушти. Онон төмөн көрүп, түргөн эки-уч алтам эдип, кузнецинин уур эжигин ача тартты.

Петрован Макеев темир тырмууштын тиштерин сулап турды. Катяны көрүп ийеле, ол бажын көдурди.

— А-а... Жакшы кондын ба, председатель — деп, ол бажын кекин ийеле, агарганча кызыдын койгон темирдин кезинтизин кыскашла кыстай тудуп, төжиге салып, уур маскала токтокой берди.

Ол жеңил ле сүүничилү иштеген, уур маска онын колында ойноп, төжиге жеңил түжүп турган. Ары-бери ангаандырып, согуп турган темирдин кезинтизи кажы ла согуштан кебер алынып, онын учы курчый берген.

Кезинтинин ончо жапынаг сулап соголо, кузнец оны агаш кадкада сууга чачып ийерде, суу шыркырап, онон ак буу чоргып чыкты.

Верстактын үстүнө кыскашты салып койоло, кирлү бөстин өөниле колын арчып, кузнец Катяга бурылды.

— Керектер мындый, Катерина... Сеге ончозын эдип берерим. Тырмууштарды да, салдаларды да жазап саларым! Онон атка жегетен тырмууштарды ла өскө бор-ботко немелерди белетеп койорым. Ончозы белен болор.

— Чын ба?! — деп, Катя кичү баладый сүүнди. Ол кирип барала, кузнецке нени айдарын, кузнецке ол не келгенин жетире оңдоп болбой, эжиктин жагына жөлөнп алала, турган.

— Күзинзе жанынаң сен санааркаба. Мыны мен сеге айдып турум.

— Быйан болзын, Петрован! — деп, Катя өкпөбрп айтты.

— Быйанды оны, удабас аш үрендеер керек.

Оноң ары бой-бойына бир де сөс айдышпадылар. Катя бу секундта кышкыда Пилюгин ле онын ортодо не болгонун санаанбай, болгобос жанынаң топчан орын жаар көрүп ийди. Макеев база билбес жанынаң ол жаар көрди. Бу көрушти Катя сылт эдип тудуп, чырай-бажы оттый кызара күйүп, төмөн көрөлө, турган жеринег кыймык эдип болбой, тоңо берди. Кузнец база манзаарып, жөдүлдеп ийди. Бир будына аксан эдип базып, ол көрүкке бурылып, учи кызарып калган темирдинг үзүгин кыскашла чыгарып келеле, оны ойто отко сугуп, көрүктинг кабынын буузынаң ала койып, оны силке тартып, көрүкти үрдүрп баштады.

Катя көнкөрө көрүп алган байагы ла жеринде туруп жатты. Макеев ол жаар көрбөй, көрүктинг кайын агаштан эткен сабынаң тудуп, оны ачынганду жайкап турды.

Арт-учында Катя мойнын кыжырт эткенче эжик жаар кыйа тудуп, шыралаганду онтоп ийеле, жыгылып брааткан чылап таралжып, күзинзеден чыга конды.

* * *

Пилюгиннең тапкан Фроська деп кызычак чыкканынаң ала көп жылдар өткөн кийинде, Катя бойынын председатель болуп баштапкы айларда иштегенин эске аларга албаданатан, же качан да ончозын эске алып болбойтон. Санаада жүк ле апрельдинг эрте тагында, эртен тураның бүрүңкүйн кайылып турарда, күзинзеден карануйга чыга конгоны, түнде тонуп калган кардын үстиле кыжырада кайдаар да жүгүргени артып калган. А оноң май айдын жарык, жылу күни, жажарып калган төңдөр, онын жалбандарында отоп жүрген колхозтын малы, сүрүштин терегин кемјип турарда, антара сүрерде карарып жаткан жердинг жыды, «Сей бойың да ийде-күчти табатан туруң, Екатерина Даниловна. Фронтто сениң адан өлгөн. Степан Тихомилов база өлгөн» — деген Дорофеевтинг коркышту кату ла казыр сөстөри база артып калган.

Апрель айдын эртен туразынын карануй чанкыр тегеризинин ле май айдын жылу, айас күннинг ортозында санаадан арчылып калган карануй үзүк бар. Жаңыс ла жарты жок журуктар элбендежип жат. Ол Катя ба айса кем, үрен аш уратан алмардын ичинде турган, мында толыктар сайын тоолу ла чокчомол буудайлар жаткан, Легостаиха дейтен кладовщик Легостаева Евдокия бүрүңкүй эрмектенген: «Кажы ла жыл бисте

Үрен аш жок. Ончозун фронтко берип жадыс. Кажы ла жыл үрен ашты биске район берип жат. Сен барып, районног сура...» Ол, Катя, Дорофеевтинг жаап кабинетинде отуру. Райкомнын качызы эски шинелин кымынып айдат: «Фронтко... Пилюгиннен бугун сурап уккап кижини, ненин учун үрен аш жок! Капайдар база, нени де санап табар керек... Күч жеткенче кыра ижинде бис сеге болужарыс. Сеге, жагы ла ченемели жок председателге, анылу аяру эт деп, мен МТС-тинг директоруна айткам. Сен бойун да МТС-ке барып келзег артык болбос»; оного ол, Катя, райондо «Заготзернонын» конторазынын кийинде үрен ашту таарларды бойы бескелеп, кладовница Легостанхала, Андрон таадакла кожо абраларга коштоп жат...

Оног санаазына кезикте өскө немелер кирип келер — куннин жылужы кырларда карды там ла астада кайылтканы сайын жуукта жагы черетеп алган конторазына үй улусты жагыс катап жууган эмес, кемге де уйлар кабыртар керек, кемди де прицепчик болзын деп, кыра ижине аткара керек, сеялкага турар, уйлар саар улус база керек. Мындый жуундар узак, талтабышту, керек десе ыйлу да болотон. Жарыжып жат, мойножып жат, кажы ла үй кижиде бойыншылтагы. Айылда балдарды кемге арттырар, жагыс уйын кем саап берер... МТС-те Катя база көп катап болгон. Онын сынар колду директорун Гайдуковты бирде жер курган барадыры, оны капшай сүригер, бирде үзүгү жок сынып турган тракторлорды капшай жаап беригер деп көп катап жайнаарга келишкен. Колхозко эки трактор бергендер, онылары сүре ле элий-селлий үрелип турар, эмезе эки-лези бир уула тура да берер. Ол бойы жагыс катап эмес прицепке де отурган, сеялкага да турган, ачу тагнан ала орой эгирге жетире жалаанда жүрөтөн, оок балдарды азыйдагы ок чылап, Захаркага арттырып салатап...

Же бу керектер туку качап өдүп калгандый, ой десе онын чокым кеберин арчып салгандый, улус Катяга калын туман өткүрө көрүнип тургандый. Бу айда эткен ончо керектерди Дорофеевтинг коркышту жетирүзи көмө базырып ийген, айдын-куннин жаркыны ого өчө берген, тынарга кей жетпей барган...

Ол күн аш үрендесери божогон, трактор сеялканы калганчы гектар жердин үстиле сууртеп турган. Эртең тура Катя Пилюгиндердин азийгы хуторына барып жүргөн, анда күскиде үрендеген арышты көргөн. Качан да Кузьма Тихомиллов куйуп калган теерменин ордина жагы теермен тударга сананган, же колхозты төзөгөннин экинчи жазында кардын суузы сүрекей жаан ла кирү болгон, ол буунтынны ыра жип ийген. Ол ойык ырыкты жазаар ийде-күч колхозто база жок болгон, келер жылдарда жастардын кирү суулары жер буунтынны жемпре агыза берген.

Күскиде үрендеген арыш кандый өзүп келгенин Катя аяк-тап көрдү. Ол жакшы, текшилей, тең өзүп келген эмтир. Жаттыра тушкен эки төгнүн ортозында ашту жалаң жарык ла сүүнчилү кунинин алдында жап-жайыл жалтырап жатты.

Катя бек солдатский сопокту, эки неделе мынан кайра калып чанкыр бөстөн көктөгөн жаңы жикпелү болгон. Он метр мындый бөсти ле сопокторды ого Дорофеевтин телефон ажыра жакарузы айынча көндүрө ле райпотребсоюзтын складанаг бергендер. Ол тушта Катя райкомго үрен аштын айына чыгарга келген, Дорофеев десе онын эски, тамандары кодорылып бараткан ботинкаларына, канча жерден жамап салган жикпезине көрөлө, бир ле сөс айтпай телефоннын трубкасын алып, потребкооперациянын председателин алдырган. «Жок, жок! — деп, Катя куучын ол керегинде болуп турганын билип ийеле, коркып кыйгырган. — Менде акча жок. Оны мен неле садып алатам? Керек жок». — «Же, алдырбас, бу райкомнын чодыла — деп, Дорофеев айткан. — Жаңыс ла анда чаазыга кол салып кой. Оноң башка жаскы балкашта нени кийетен, удабас жаскы кыра ижине». Ол ло бөстөн Катерина үч уулчакка чамчалар көктөгөн, Зойкага кофта ла жикпе эдин берген, бөстөн өөн дө артаган. Войында эмеш-эмеш те болзо өндү кофта да жок болгон, же ол озо баштап балдарды кийимдеерге сананган, балдар жаңы кийимдерди кийгилеп, сүүнгендерине көстөри жалтыражып турганын Катя эмди эрикчелдү күлүмзиренип эске алды.

Жуу-согушта окторго кестирген, кертирген, бойы оору Дорофеев онын жүрүмүндө кичи кайкаар жаан кубулта эткени керегинде Катя база сананды. Айылда да эмди ончо керектер, эмеш те болзо, ондоло берди ошкош. Жаантайын ла торо балдар, азылда чылап, тың кыңзышпай жадылар. Катя-эне эмди председатель болгондо, чимирикти көп агыспас керек, а онын ордына айылда бор-ботко ишти бүдүрерге ого болужуп турар керек, эмди ондо чек бош жок деп. Захар балдарды үредип айдар. Дорофеев ого сүрекей тың болужып жат, бойы күстин кырулары тудуп ийген күнкузуктын комыргайы чылап, карарып ла кургап барадыры. Көбөркий, байла, узак жүрбес. Кудайым менин, жүрум ненин үчүн казыр ла жастыралу болуп жат! Дорофеев жинт те болзо, фронтто алган шыркаларынаг улам кыйналып оорып, күйүп калар. Ол узак жүретен болзо, улуска канча кирези жакшызын жетирбес эди. А карган ла ак-жарыкты көрбөс, казыр Федотья Пилюгина узак жүрөп, оны оорудан болгой, көрмөс тө албас. Карган эмесинин Катяны көрбөр күни жок болгону торт ло өйинег өлүп барадыры. Ол оны көрүп ле ийзе, Макеевтин көрүгүндө жаткан темирдин сыныгы чылап, кызып чыгар. Бүгүн эрген тура, ол конюшня жаар барадарда, Федотья кайдан да

чыга конуп, онын жолун туй алып, талтайа туруп, бастыра демеге угуза кыйгырып ийген. «Улуу куйрукту жыду неме! Жапы сопокторды кайдаг тапкаг, көрзөг, айла, кееркеде кийинип алганын, жикпези база жагы. Чимириктүлерине база жагы чамчалар көктөп берген... Артемушка фронтовик болгон, сен онын ылтагыла турбазын, же ол районног качан да мындый жагы немелер экелбеген. Мыны сеге кем берди? Айса анда кемле де илинишкег бе, күрсүкчил тижн канчык...» — «Уичукпа сен, карган кадыт!» — деп, Катя жамандашка чыдажып болбой, эмеен кижининг унле ачу кыйгырып ийген, а Федотья жүк ле мыны сакыган болгодый, ол байагызынан ачу ла өткүн чангырат: «А-а, мениг оозымды туй тудуп па, айдарда чын айткан эмтирим! Күрсуктеп жүгүрерине темилип калган, Артемушканыг алдына, уйалбас кадыт, бойын албаданып жаткаг! Мыны жагыс ла жүүлгек Лидка билбей жат...»

Федотьянын ачу-корон кыйгызын Лидия да, ыраак жокто болгон эмеендер де, коюшнянынг жанында нени де эдип турган Андрон таадак та ончозы уккандар. Катя арай ла болзо онын пладынын алдынан чыгып келген ак чачынан ала койып, жыга тартып, жерге сүүртеп ийбеген. Ол канайып тудунганын бойы да билбес, же тиштерин оорыганча кезе тиштенип, онын жаныла өдө берген. Оног жеерен атты абрага жегип турала, Андрон таадак эрмектенген: «Түлентизи түжүп калган жылан ошкош шилемир бойынынг коронына канайып тумчаланбайт не. А сен, Катерина, бойыгды кыйнаба. Түкүр ий». — «Же болды, сен мени токынатпа, кичү бала эмезим! Бирүзи килеген турар, экинчизи килеген турар!» — деп, Катя ачынганду казыр айдала, аттын божозын онын колынан ушта согуп, атты камчылап ийген.

Оног ол кыйналып жүрди. Өрөкөнди не өөркөттим болбогой. Оңдо кандый буру, ол мыны жалакай жүрегинен айткан ине.

Тенериден күн изү чалып турды, төндөрдиг кажуларында өркөлөр шартылдажып мантажат. Бу каршулу кыркындар мында сүрекей көп, озор колхозтынг ажын урег жат. Ашты жип, күске жетире торт ло тулкурайа семиргилеп калар. Ару ла соок карасулар агып турган ойдык, кобы-жик жерлерде оок агаштар ла талдар жап-жажыл бүрлери жайылып, балбайжып, күннин чогына жалтыражып, кобыларга түжүп келген жажыл булуттардый көрунет. Жырааларда жүзүн-базын куштар тойлорын ойноп, уяларын тартып, биллибес чуркуражып турдылар. Улустынг ортозында не де болуп турган болзо, ар-бүткен бойынынг үргүлжн эбирлижин эбирин жат, күннинг чогы жылыткан жерде тирү жулуктар жылыжып, өлөндөрдиг, агаштардынг тазылдарын азырап, жерде жаткан урендерде кайкамчылу ийде-күчти ойгозып, озорго өрө өзүп чыгарга, жагы жүрүм көрөргө болужып жат.

Jeерен ат божолорды сеспей, базып ла барадыры, јымжак јажыл ѓлѓндѓр ѓзѓп келген јолдо аттыг туйгактары да, абраныг кѓлѓсѓлѓри де типилдегени угулбай јат.

Сеялка сѓуртеп алып, јангы тырмаган јерле јылгажактап јѓрген сок јангыс тракторлу кырага једип барала. Катя ойто ло Федотьяныг јескимчилѓ ѓнип эске алынды: «Артемушканыг алдына тѓжѓк болуп јаткан!» Онон ол до темиге берген оору сѓс јѓрегин ѓткѓре ѓгзѓре кадады: ол ѓй кижѓ эмес чилеп, эдектинг кири бир айдаг артык келбей јат. Бу не болгон, кайткан? Јангыс ла бу кыйын, кинчек јетпей турган туру! Кудайга баш, эмди тура андый-мындыј не де сезилбей јат, је онызы канайда ѓдѓп турган, кем билер оны, ондый неме алып јѓрген эмес, а сурап угайын дезен — уйатту. Озо баштап кѓѓнин булгалып, кускун келип турар, белиг сыркырап оорыыр, онон чырайын карарып баштаар деп эмеендер айдыжат. Је кезикте кандый да темдек јок болор, јангыс ла кенете јѓрегининг алдында тынду неме сертес этсе, сезип ийеринг деп айдышканын Катя база уккан. Кажы ла кѓн бѓдѓрип турган шакпыртту ижи ол улу чочыдуны ла ширтилдешти кѓмѓ дѓ базып турган болзо, је тѓгей ле чочыду, коркымчил там ла там ѓзѓп, ол бойын бойы лапту тындап, кускѓнин оодыгынан јѓзин сѓре ле узак ајыктап турар болды. Јок, јѓзининг терези ол ло бойы, јангыс ла соокко, салкынга катуланып калган. Јаскары Романовканыг ончо ѓй улустарынын чырайлары мындыј боло беретен эмей. ѓдѓ беретен болзо кайдат, бу коркышту тѓбек ого тийбей ѓдѓ беретен болзо, онон башка јангыс ла буунып ѓлѓри артар...

Је бу онын јѓрегин кемирѓп турган оору-сыстардыг бирѓзи болгон, ого коштой јѓректѓ чек ойѓ јип бараткан кыйынду оору база бар. «Адазынан да, Степаннан да самаралар јок. Бу оны сѓрекеј кинчектеп јат. Самаралар да, Романовканыг ѓй улустары фронттог алып турган казенный конверттердеги коркышту јетирулер де јок. Бу кайткан, олорло не болгон? Катя бойы самараларды сѓре ле бичѓп турган, апрель айда, онон майдыг башталарында олор ѓкѓге ѓкилезине ѓки самарадан ийген, олор кайра келбеген, айдарда, онын бичигендерин олор алган. Айса ол јердег самаралар кайра келбейтен болор бо? Катянын бажы айланып јат. Је ол јангыс ла тиштерин кезе тиштенип, унчукпай јѓрет. Тижинди кезе тиштен, унчукпа деп, счетоводиха Марунька айдып берген. Онон јенил болбос, је онон ѓскѓ канайдарын?

Кыраныг јаказына једип келеле, Катя абралу адын арттырып салды, онон Романовканы бѓктѓп турган јажыл тѓндѓрди ајыктап, јангы ла ѓрендеп салган кырала бир канча алтамдар этти. Анда, тѓндѓрдин јалбандарында, колхозтыг уйлары, койлоры отогылап јѓрдилер. Олорды эмди јастан бери Лидия Пи-

люгинна кабырып жат. Кудайга баш, Лидия кичеенкей уй кижн болуптыр, ого үзеери ол Федотьядаг жажырып, уйынын суднинен фермага экелин, оныла торо кураандарды азырап, көк өлгөн өскөнчө, койлор сүттенгенче ончолорун аргадап алган эмтир. Бозулар да жасты өдүп чыккан, олардын эки-жагызы ла өлгөн. Эмди олар жаттыра жалбанда текшилеп ойноп турдылар. Аш урендеш божоды, эмди бир эмеш тыштанып алаала, өлгөн ижине белетенер керек, кышта малга жеткедий азырал өлгөн белетеп алазабыс, колхозто мал да ижи жаранып өзөрдөг айабас. Кудай болужып, аштын тужуми жакшы болзо, аш жуунадар өйдө айкун жакшы турза, жуудаг жанып келген адазын да, Степанды да уткыярга уятту болбос эди. Ончо эр улустаг олар эку ле артты... Олор тирү, тирү, оной башка бу тог ло не болуп барды.. Адама Мишуха керегинде бичибегеним жакшы... Мында не болгонун ол билбесе торт, ого үзеери мыны ончозын самарада канайып жартаарын?

Мындый санааларды сананып, Катя пиджагынын карманынаг байа Мариядаг алган тегин ле школдын үренчигининг линейказын чыгарып, жерге тизеленип отурып, кунинг чогына жылып калган жерди чебер эжин, орочоктын түбинде күрен буудайлар жалтырт эткенче казып ийди. Линейкала орочоктын терегинг кемжи көрзө, үрен жакшы көмүлген эмтир. Катя кыралу жалагыныг сырагай учы жаар көрди, ондо сүрген жердинг кырында күчи ас, көлөсөлү трактор үрбеден жүрди. Баштанкы тарый көрзөң, кей-кебизни бүдүмдү кызычак трактордынг темир отургыжына отурып, рульды толгон жат. Онын ады база Катя, а өбөкөзи Гайдукова. Апрель айда, качан Катя Афанасьева МТС-тинг сыгар колду директорынынг солярка ла сүркүш шингип калган кабинетинг эжиктеп турарда, ол айткан: «Je мен сеге трактористтердинг энг жакшызын берерим деп айттым не. Бойымнынг кызымды сениг колхозынга ийерим. Сен оны кейсалкын ла ийде-күчи жок неме деп добоо...» Катя Гайдукова жаантайын ла каткырып жүрер, арык, жуунак кызычак болгон. Онын ла каткырбас немези жок. Кем-кем эби жок неме эдип ийзе, айса жаныла кандый бир агычак өдө мантаза, айса бойы канайып-канайып жастыра неме эдип ийзе — талганча ла каткырар. Je бойынынг ижин быжу, жакшы, једиклес жок эдер, онынг эткенин шингеп көрбөзө дө кем жок, Je Катя жажыла оныла жажыт, айса оной до кичинек кызычакка быйанду болгонун оной ары там быжулап ийерге, онынг ижин бойы шингеп көрди.

Кичинек орочокты түзеде көмүп турала, Катя тоңди өрө тыйрындап чөйилген орык јолло райкомнынг абралу ады келеткенин, ондо эки кижн — Дорофеев ле МТС-тинг директоры Гайдуков отургаандарын көрүп ийди.

Катя бойынын абразына једип турганча, онын јанына олордын абразы једип келди. Дорофеев божоны тескери тартып, јакшылашты, Гайдуков јаланды ајктап сурады:

— Божодып јадаар ба?

Бу ла ойдо трактордын тиркирежи токтой берди. Ол сеялканы кыраныг јаказына чыгара тартып салган эмтир. Јазыла сеялкада иштеген кладовщица Легостаиха бажынаг пладын чечип, онын тоозынын кактап турганын Катя көрүп ийди.

— Јагы ла божодып ийдилер!

— Березовканын колхозында эмдиге јетире божодып болбогондор. — Гайдуков трактор јаар бажын кекип, кошты: — Акыр, Катьканы эмди оноор ийер туру.

— А мен, Логовей Ильич, слерди сураарга санангам... Аш јуунадар тушта Катеринаны биске ийигер. Олөг чабышта база.

— Көрсөг оны, сенин трактористкаг, айдарда, ого јараган туру — деп эрмектенип, Дорофеев абрадаг тушти. — Јаскы ишти божотконынгла уткып турум. Сенин јүрүмнигде баштапкы јаскы кыра ижин, Екатерина Даниловна.

Күн изү. МТС-тинг директоры кара сыйсадаг көктөгөн кыйа өмүрлү чамчалу. Райкомнын качызынын арык ийиндерин мындыг јылу да болзо, калыг сукнодон эткен пиджак кып тартып салган. Калыг боро шинель, ого үзеери ол мойнына јетире туй топчылап койгон гимнастерка чамча кийип алган.

— Баштапкы, је кудайга баш, калганчызы болгой — деп, Катя эрмектенди.

Райкомнын качызы ого јеерензимек кабактарынын алдынаг онкойо берген көстөриле јаратпаганду көрди. Катя кошты:

— Бистинг улус границаныг тууразы төрт јус беристе болгодый јерге чыгып барды деген јетирү туку качан болгон. Олор немецтерди оног ары суруп јадылар. Күс кирезинде, айса болзо, јуу божоп калар... адам јанып келер...

Мыны айдып тура, Дорофеевтинг кабактары селес эдип калганын, ол араай төмөн көргөнин, көстөрин арып калган јыкпыктарыла јабып ийгенин, МТС-тинг директоры дезе јабыс энчейип, ненин де учун абрада јаткан кеден јамынчы чекпендерди ары-бери андандырып турганын Катя көрүп ийди.

— Јанып келбес — деген Дорофеевтинг араай уни угулды. Баштапкы секундтарда ол райкомнын качызынын айткан сөстөрин, ол сөстөрдиг учурын чек ондоп болбоды. А Дорофеев, көстөрининг јыкпыктарын араай түжүргени чилеп олорды ойто албаданып араай көдүрүп, килегендү шыра-сыс толуп калган көстөриле ого бурулу көрди. Онын көстөринде кыйналганду оору Катянын јүрегине толо урулып, кулактарында, бажынын мезинде шынырап, јыгкылдап согула берди.

Ого шыгыраган куулаш откүре онын уни жүк ле арайдаг утулып турды. Же райкомнын качызынын сөстөрн соок, курч бычактый оны откүре сайды:

— Сен бойыгда ийде-күч табатан туруч, Екатерина Даниловна. Фронтто сенинг адан өлгөн. Степан Тихомилев база өлгөн...

МТС-тинг директоры Гайдуков кара арказы чоркойып, абрадаг та нени де бедрегенче, Дорофеев койнына колын сугуп, пиджагынын алдында гимнастерказынын төш карманынаг кандый да чаазындар чыгарып келерде, озор тал-ортодон буктеп койгон эки конверт болгонын Катя көрүп ийди. Дорофеев эмди ле ол конверттерди туттуруп берер деп коркып, ол алакадарыла бөктөнүп, тескерлеп, тунгак үнденди:

— Слер не?! Ары эдигер...

— Озор туку качан келген, жагыс ла сего тидинип айдар кичи чыкпаган.

Дорофеевтинг бу карам-кайралы жок сөстөрннен ого конверттер сунуп турган онын арык, коркышту колынаг, коруланар арга бедрен турган чылап, ол бир жаны дөбөн, оног экинчи жаны дөбөн нени де эдер аргазы жок көрүшле көрди. Онг жанында ого ол ло жажыл төгдөр, озордын жалбагдарында жапыла отоп жүрген уйлар ла койлор көрүнди. Сол жанынаг ого аш үрендеп салган жалагды кечире трактористка Катя ла кладовщица Легостанха ошкон улустар чын ла ого болужарга келип жаттылар. Же озор ненинг учун сүрекей араай келип жат! Чек ле нени де билбес немелер чилеп, токыналу нени де куучындажып баскылайт, тракторист кыс дезе колында пладыла жагып, сүүнчилу каткырып келедет...

Катя база катан сагыжы жылына берген көстөриле Дорофеевке элес көрди. Ол эмди ого конверттерди берип туру ба анса жок по — Катя Афанасьева көрбөди. Онын чырайы да көрүнбөй жат. Дорофеевти ле Гайдуковты кандый да калыг боро туман курчап ийгендий. А оног ары, сырагай ла бийикте, андый ок калыг булуттын ары жанында тегерик ак күн көрүнди. Ол кенете жууктап, айы-бажы жок турген жаандап, жалдап ийгендий изу жалбышла туй сокты. Ол кубалдай өртөл ийгендий изу дең коруланып, Катя сагыжы чыга берген униле бастыра жалагга ачу кыйгырды: «Жо-ок!» — оног бура согуп, жууктап клееткен уй улустарга удур жүгүрди. Же чыдалы жүк ле тоолу алтамдар эдерге жетти, ол тизелери буктелип, жагы ла буудайдын уур чарактарыла үрендеп салган кырага, изу күн жылыдып салган жерге, көңкөрө барып түшти.

Бир канча күндөрдүн туркунына ол айлында көксү көндөй, куру, тыны чыгып калган нени де ичпей, нени де жибей, керек десе ыйлабай да, жүк ле пладынын учула көзүнө толуп келген жаштарды арчып, потолокко көрүп алган унчукпай жаткан.

Баштапкы күн балдар, ийттин күчүктөрү чилеп, кыңзыжып ыйлашкан, ончозунан тыг Захар ыйлап турган. Ол Тихомиловтордун эң ле жааны, Степан жууга атанар тушта ол алты жашту болгон, айдарда жагыс ла ол адазын эзеп жүргөн болор деп. Катя кайкабай да, нени де керектебей сананган. Же Захар оогошторун адылып турган: «Тым, чимирик-чилекейин арчыгыла! Слер жогунан да Катя-энеге уур...»

Эмеш-эмештен балдар токунап, толыктар сайын чычкандар чылап, тымыгылай берген, онон ойто ло бойынын керектерин эдин баштаган. Эртең тура нени-нени чайнагылап алала, тышкары баргылайтан. Көзүнөктүн ары жанында олардын чичкечек үндөрүн угуп, Катя кезикте сананып калатан: «Олорды, акыр, айылдан ыраак барбагар деп айдар керек. Калак, Пашка Пилюгин оларды жыга чаап салбазын. Айса ол Березовкадагы школдон эмдиге жетире келбеген бе?» Же качан балдар жангылап келгенде, оларго нени де айтпайтан.

Бир канча катап Маруныкка-счетоводиха, Андрон таадак, онын оорынкай карган эмегени Андрониха келип жүргөндөр, олар не де жанынаг блашту куучындажып, үйдө кандый да иштер эткилеп тургандар, же Катя оларго кичинек те ажару этпеген, стени жаар бурылып, ол нени де керектебей жаткан, тура да өрт тө башталган болзо, ол өрө турбас эди. Бу тура күйер бе айса күйбес пе, эртең күн тийер бе айса тийбес пе — нези башка. Эмди ого туней ле жүрүм не керек.

Бир катап темиге берген ол ло эдреп тууураган айалгандан билинип келсе, айылда кузнец Макеевтин үнү угулды:

— Бу такаанын эдинен лапшалу мун кайнадала, суйугун онын оозына тиштери де өткүрө болзо, ур. Мында ачыткы эдерге жеткедий кулур база бар.

«Ол бери не келген? — деп, Макеев керегинде Катя кайкап сананды. — Кандый да такаа, кандый да кулур...»

Же угуза нени де айтпады.

База бир катап эниргери Маруныкка онын жардынан силкип айтты:

— Мен сего нени экелдим, бери көр. Сенин Мишуханнан самара.

Бу катунын жеринде жүргөн карындажынан келген баштапкы ла самара болгон, Катя кыймыктанып, жапшыныжып калган нзу эриндерин ачты:

— Мишенькадаг ба?! Андый болзо, је сен кычыр...

Жалакай күүн-санаалу Миша көбөркий ончозына эзен жетирип, су-кадык, эзен-амыр жүригер бе деп сурап турды. Оок балдар кандый, олордыг бажына канайып чыгып, чыдадып турун, анчада ла анылу аяруны Игнатийге эт деп бичийт, ненинг учун десе ол «тенок алмыс агаштарга чыгарын, оныг будактарында селбектенип жайканын сүүп жат, мынайып ол менинг көзимче канча катап агаштаг жыгылган». Түрмеде эмес, колонияда жүрүм, бисте каруулду айдаш жок, бош жүрүп жадыбыс деп, самаранын ортозында жетирип турды. Иштеп турган жерибис жылу. Таңкы эдер фабрикага керектү жаан картон кайырчактарды мастерскойдо желимдеп эдип турубыс. Ол кайырчактарда таңкыны фронттогы солдаттарга аткарып жадылар. «Же энг ле тдс учурулу неме не, Катя, билеринг бе?.. Келер жылаа мен школдо уренерим — деп, Мишуха бойынын сүүмүзизиле улежет. — Колониянын начальниги жакшы кижиге, Катя. Ол мени бойына алдырып алала, ненинг учун мени жаргылаганын ончозын сурап уккан...»

— Ка, бери берет — деп, Катя жаткан жеринде сертес эдип, самараны Маруныканын колынан ушта тартып алала, оной ары бойында кычыра берди: «...мен, Катя, Пилюгини керегинде мени де жажырбай ончозын куучындап бергем, сен менин жама-нымды ташта... Бистинг Донька канайып шыралап өлгөн керегинде айткам. Ол, начальник кижиге, Пилюгинди өлтүргеним учун мени база не мактазын, а меге не керек. Мен де ого тыг ачынбадым, ол жагыс ла Андрон таадактыг бажы ошкочо ак бажын жайкайла, мастерскойдыг заведующийи сени мактап туру, мынаг ары мынайып жакшы иштезеге, келер жылаа сени школго ийерим деген, оной башка бу не, жинт уул, а жүк ле төрт группа божоткон деп айткан...»

Самаранын учында Михаил мен керегинде кыйналба деп сурап турды, «колонияда, Катя, кандый ла шпана бар, же мен олорто жуукташпай жадым». Калганчызында ол адазынан, Степан Тихомиловтон самаралар келип туру ба, олор кандый жуулажын жадылар, олорто база эзен жетир, «мен ангырап бскон эмезим, а Артемий Пилюгинди, фашистни чилеп, карамы жок эки де катап өлтүрер эдим деп айтканымды олорто жартап бер» — деп бичийт.

Катя кычырат, көстөрининг жаштары калын, тержек чаазынга тамчылап, оны өткүрө үлүштейт. Оной ол бу үлүш самараны, эдининг жылузыла кургадып аларга турган чылап, койнына сугуп алды, оной ойто ло стене жаар бурылып, эртен турага жетире кыймыгы жок жатты.

Эртен тура, жер эс-бос жарып ла келерде, турага база ла

Андрон таадак кирип келди. Таг алдында шык уйуктап калган балдарды уйкузынаг ойгозып ийер болорым деп жалтанбай, таадак улүш сопокторыла полго күчүлдеде базып турды. Тун ортодон ала жагмыр жааган, таг атканча кукурт кузуреген эмтир, а Катя уур тууырап жадала, мыны ончозын укпаган. Је Андрон таадактынг тирсилдеде басканынаг, онынг ачынчылу кимиренип арбанганынаг Катя ойгонын келеле, орыннаг буттарын салактада отуруп алала, өрөкөн от саларга улүш жарчаадаг такпайлар жарып турганын унчукпай көрүп отурды.

Чек арыктап, чачтары семтейип калган бойы бажын жарык көзнөк жаар бурыды. Анда, көзнөктинг ары жанында тыг эмес жылу жааш тыбырап жаап турды. Көзнөктөг көрүнип турган ээр ошкош эки төгнниг ортозында ак туман толуп калган эмтир. Ол арт ажудаг деремне жаар ташту јол чөйлип тушкен, эмди бу јолло колхозтынг малы одорго чыгып, араайын чубажып бараттылар. Уйлар, бозулар, койлор, кураандар там ла ырагылап, бу сүт ошкош ак туманда сомы жылыып, јоголып турдылар.

— Огдөйип келдинг бе, је, карын, кудайга баш — деп, карганак айтты. — Оног башка, бир өрт өчкөлөктө, экинчизи күйүп те чыгардаг айбабас.

— Мынызы не? База не-не боло берген бе? — деп, Катя бойынынг унинг таныбай сурады.

— Кече Федотья Лидканы тайагыла сабайла, туразына кийдиреле, бөктөп салган. Олорго мал кабырып барган учун бу ла турагда өртөп саларым деп алгырган. Кече малды одорго кузнец Петрован апарган, бүгүн ол ишке мен бойымнынг јөбимле чотобот Маруньканы ийдим, тал-туштинг кийинде, аттарымды аайлап салала, оны бойым барып солыырым. Ого почта аларга район барарга керек. Ах, танмазы, күйбей турганын...

Мыны ончозын куучындап, карганак печкенинг жанында корчондоп, айланыжып, сартак сагалду бажын печкеге арай ла болзо суга салбай, отты үрүп, тунуп калган труба дөөн барбай турган ышты јудунып, тумчаланып, бажын печкенинг оозынаг туура эдип, јөдүлдей берди.

— Учкандарды сени, эртен тура от камызарга бир жарчаа күн эртеден экелип салза кайдар. Мен сеге нени айттым, сен уктын ба? Колхозто керектер кандый эмтир?

— Уктым. Мен эмди ле... Лидиянынг аайына чыгарым...

— Је, андый болзо, мен конюшняма јүгүредим. А жаашты көрзөң, Катерина! Жылу үреннинг үстине жаап јат! Улустынг шыразын көрүп, кудай килеген туру...

Качан ол чай ичип, ак калаш јип отуларда, балдар уйкудан тургалак ой болгон. Бу калашты, байла, Марунька, айса болзо,

Андрон таадактын карган эмеени эмесе бу бйлөрдө үйге база кирип туратан тестек Василиха жегейек ол кузнец Макеев эжелген кулурдан быжырган болбой кайтсын. Эмди онын жүрүмүндө база бир коркыштуу ла кыйа болбос неме болуп калды, мындай неме, байла, үргүлжиге болуп жат, жүрүмнөң турган тоозы жок эбирилиштердин бирүзи эбирилип, учтары биригип тура берди, эбирилген тегерикте эмди колымда төрт балдарлуу сок жагыскаан артып калдым деп, ол чайды ичип, токыналу сананып отурды. Менен өскө бу балдар кемге де кереги жок, эмди мен жогынан олоор өлүп калар...

Катя мынайып сананса да, кайда да, мезининг түбинде — адамды ла Степанды жууда өлтүргилеп салган, а мен бу канайып калшай токынай бердим деген санаа амыр бербей турды... Олоор өскө жерде жажып-чакка артып калдылар. Романовканын үстүндө бүгүнгү чилеп жаңмырлар жаар, тумандар айланар, шуургаңдар шуурар, улус озодон бери үрөңгөн үргүлжү ижин эдер, жаңгыс ла олоор экү мыны ончозын көрбөс, бу жүрүмдү жүрбөс... Андый болгондо, бу менниг тамагымнаг чайнам курсак канайып ажат не?!

Мынайып сананып ийерде, онын төбөзүнө кандый да изү толку урулып, бажы айланып, же оноң мында ок өдө берди. «Канча күндөргө курсак жибегем, мынызы тородоң улам болор» — деп, Катя бойында шүүди. Чынын айтса, адазынан ла Степандыг самара келер болор деп, бойын бойы ижендирип, төгүндөп жүргөн керегинде, качан Михаилди жаргылап турар тушта Андрон таадак ла кузнец оноң кандый да коркыштуу немени жабыргылап тургаңдарын сезип те турза, оны билбечен болуп албаданганы керегинде, мындай жеткер болуп калганын ичинде каранга сезип жүргөн керегинде база сананды. Ол та неге иженген, Эмди бойынын бу кедер, турумкай ижемжизи учун баалуу баа төлөп жат. Дорофеев ого конверттерди суна тудуп берерде ле, онын бортык ижемжизи оодылып, чачыла берген. Же эмди ого адазынын ла Степандыг жууда өлгөнүлө колбой өкпө-жүрөгүн өртөгөн оору-сыс туку качан өдүп, мындай жылытууларга ол шайыгып калгандый болды. Ол токынап калган эмес, же онын көкөсүндө не де жок, көңдөй, куру...

Морковьтон аскаан чайды ичип, Катя бойында кандый да буру барын сезип отурды. Ол куру айагын тургузып салала, кабагын тууип сананды: буруум неде, кемнин алдында?

Качан ол төжөктө чоокыр-тескир, мылырт **жадар** тушта, ого сүрө ле Дорофеевтин оору-сысту чырайы, онын каргыштуу конверттер сунган арык колдору көрүнүп, каргыштуу үнү угулуп туратан: «Олоор туку качан келген, же оны сеге тидинип айдар кижиге чыкпаган». — «Каргыштуу, каргыштуу шилемир! —

деп, ол тиштери өткүрө онтоп, райкомнын качызынын чырайын, онын оккойп калган көстөрүн көрөр күүнү жок болгонуна чыдашпай, стене жаар бурылып, ончозун ундыырга жада береттен. — Ол чаазындарды бойында жажына туткан болзо кайдар...»

Ол эмди өрө туруп, толык жаар басты, анда жылдыргыш кайырчактуу стол турган. Качан ый-сыгытка, калак-коронго санаазы чоокырлана берген Катяны айлына экелип, орынга салып турарда, ол балдардын ыйын Андрониха эмеенин калагы өткүрө Дорофеевтин: «Бу похоронка-жетирүүлөрдү бир-бирүгөр алыгар, оной ого берип ийеригер. Балдарга пенсия аларга. Бу жаан учурлу документ» деген үнүн, оной кузнец Макеевтин «Ол туку столдын кайырчагына салып койыгар» деп айтканын кенете эске алынды.

Конверттер чындап та столдын кайырчагында жадыры. Катя олорго, изу косторго тийгендий, колына алып, олордын келген кунин почтанын штемпель печединен көрүп, кайкап мылырт этти: бу похоронкалар Мишуханы жаргылап турар кунде келген эмтир. Ол тушта ачу-корон түбектин үстине база шыралу түбек келип түшкөн болзо, ол чыдажып болбос эди. Айдарда, Дорофеев ончозун чын эткен эмтир, ол оны өнөтийин колхозтын бажына тургускан болуптыр. Эмди кемде ачу-корон, түбек-шыра жок, ол ончозында жеткилинче бар, онын учун сеге ачуунун үстине амыры жок иш берип жадыбыс, ак-жарыкта жүрөр керек, улус керегинде сананар керек, а бойыннын ачу-коронунды, шыранды эмеш туураладып сал деп ол сананган болбой кайтсын...

Мындый санаалар онын бажында ээчий-деччий айланыжып, олордын кажызы ла жүрүмнүн азыйда ол билбейтен жаанын жагыдан көргүзүп, ончозун ырада ла тереңжиде билерге болужып турды. Онын санаазын кенете кандый да от ич жаанын жарыдып ийгендий, ол бу каргыштуу конверттерди колында кезе ууштап, көзүнөктүн жаанына отура берди: эмди тура улустар керегинде ол кичеенип турган эмес, улус оны кичееп, ол керегинде санааркап жат. Бүдүн-жарым айдын туркунына ол база нени эткен, жаан ла болзо, аш үрендеер жаскы кыра ижинде бир эмеш калбангады не база! Ол ло Дорофеев, Андрон таадак, Василиха жеңей, чотобот Маруныка, керек десе Лидия Пилюгина ого, Катяга, не аайлу болушкан, оны кичееген... Бу жалакай, жакшы улус эмес болзо, онын жардына келип түшкөн ачу-коронды, аар-түбекти жагыска канайып ол көдүрөр эди!

Ол көзүнөктүн жаанында кыймык жок отурды. Түнде баштап жааган жааш токтоп баратты, жагыс ла туранын бүркүзүнүн жаан тамчылар бычылдажып түжет, жылу туман сан өрө чор-

мыкынына жөмөнүп, ол эжик жаар ууланды. Анда, эжиктин жаанында колжунгуш ла тас туруп жат.

— Катя-эней? — деген Захардын уни онын кулагына ыраактаг угулды. — Кайттыг? База ла оорый бердин бе?

Кем де коркыганду чыгырып ыйлады, мынызы Николай ба айса Зойка ба — Катя аайлаштырып болбоды. Ол өзөк-бууры өнгүрөп, кузуп турды...

Ойто канайып төжөккө барганын Катя билбес. Онын магдайына кем де үлүш бөс салып турарда, ол билинип келди. Билинип ле келерде, ойто ло коркышту сееениш меезин өрүмдеп ийди: «Онын да учун бир айга эдектин кири болбогон эмтир. Каргышту Пилюгин... Эмди буунып өлөр! Балдар тышкары чыга ла берзе, бууга секирип ийер! Кайда да мында буу болгон...»

Бу санаалар онын меезинде ойто ло өнгүрө жынкылдап согулып, кууни булгагып, база ла кускузы келди. Колында соок суулу кружка тудунып алган орыннын жаанында турган алты жашту Игнатий эмес болзо, ол ойто ло кузуп баштаардаг айабас эди. Ол суулу кружканы ичкери сунуп, жайнап турды:

— Катя-эней, же ичсен... Сууны ичсен, бир де ууртамды болзо...

Ол кружканы алала, ичип ийди. Суу соок эмтир, оны ичип ийерде, тургуза ла жеңил боло берди. Онын магдайына соок бөстү Зойка салган эмтир. Николай ла Захар онын жаанында мыжылдажып, ыйлажып турдылар. Эки кичинек немелер — Зойка ла Игнатий ого болужып жадылар, а жаандары нени эдерин билбей, ыйлажып турдылар деп, Катя мыны кайкап темдектеди. Оног карыкчалду сананды: «Жаандары... Олор канча жашка жаан?..»

Ол көстөрүн жумуп, бойун токынадып жатты. Кууни булгалары өдүп, же бажы узак айланып турды. Балдар каа-жаада мыжылдажып ыйлажып, орыннын жаанын ырабай турдылар. «Көбөркийлерим... Менин кару көбөркийлерим» — деп, Катя сананды. Жабылып калган кирбиктеринин ортозынан көзинин жагы сызылып агат, ол көстөрүн ачпай, жаштарды сабарларыла араай арчып жатты.

* * *

Качан ончозы өдө берерде, Катя орыннан өрө туруп, балдарга айтты:

— Быйан болзын, жакшы эркелерим. Бу ла коомой табыштардан, похоронкалардан улам бажым айланып, кускум келди ошкош. Анда бар-жок немеден ажанып алала, тышкары барыгар. Мен мында бор-ботко немени жуунадып ийеле, ишке барарым.

Балдар турадан чыга конуп, жүргүлей берерде, Катя ойто ло көзпөктөг ором жаар узак көрө берди. Туман туку качан кайы-

лып калган эмтир, төңдөрдүн төбөлөрүн жастың жаркынду күни жаркынду жарыдып турды. Түндеги жаңмыр тегин де жаранып жаткан жаскы жерди там жарандырып, төңдөрдүн жаңы өлбөгүн там жажартып, туралардын эски бүркүлөрүн арутай жүнүп, эбире ончо немелерди сүүнчилү, байрамду эдип салган эмтир.

Жаңыс ла Катяныг көксинде ай-караңууй, онын ару куунин, ал-санаазын оодып, бузуп салгандар. «Эмди не болор? Нени эдер? Удабас ичим жаандап, ончозы билдире берер...» — деп санаарда, бу санаадан кууни караңуулап, тынарга да күч боло берди. Ол алаканыла эки башка ачылар көзүнөкти ача согуп, ару серуун кейди ачаптанып тынып турды.

Кайда да жуугында, толыктын ары жанында, балдардын үндери угулат. Катя көзүнөктин бозогозы ажыра эңилип, кыйгырды:

— Эй, кем анда? Игнатий, Зойка?

Же толыктын ары жанынан Николай ла Захар чыга кондылар. Олордын көзүнөктерин чочыганду жалтыражып турды:

— Не болды, Катя? Не керек?

— Јүгүрүп барып... Андрониха эмеенди айдып келигер.

Бу сөстөрдү айдып турганча, толыктын ары жанынан база экузи чыга конуп, жол кечире турган Андрон таадактын туразы жаар төртүлөзү элес эттилер. Ончолорына жүгүрбөс керек болгон деп, Катя бойында сананды. Туш улус ажару эдер ине. Учүгер бурылып, кайра жаныгар деп кыйгырып ийерге турала, же унчукпады, ачык көзүнөкти жабып, татап калган күрчегин жылдырып ийди.

Качан аар-күчи жок карган Андрониха эмеен једип келерде, Катя бойынын орынында корчойып, эжик жаар куру көстөриле көрүп алган јатты. Жаңыс ла ол нени де көрбөй, нени де укпай тургандый, эмееннин кирип келгенине кичинек те ажару этпеди.

Эмеен оныла јакшылајала, комнатанын ичин эбире ајыктап, конверттерлу похоронкалар полдо јаткандарын көрүп ијеле, олорды полдон көдүрүп, толыкта турган столдын үстине салып койды, бойы орыннын жанына табуретканы жылдырып, үйе-сөөктөри кыјыражып, ого араай отура берди.

— Бойыга база килеген болзоң, Катерина — деп, эмеен шапшык көксиле араай улу тынды. — Эмди оны канайдар... Карыкта, карыкта да — түңгөй ле.

Катя бажын бир јаны жаар јайкап, онон экинчи јаны жаар јайкап, көңкөрө јадып, жукачак јастыкты јундарына јетире ойо тиштеп, тунгак улыј берди.

— О кудай сени дезег... Бу кайттың?! Сен угуп туруң ба, Катерина? — деп, Андрониха эмеен арга-сүме жок онтоп, отургыштан өрө туруп, алаатып, турган јерине айланыжып, онон

ойто отура берди. — Сен, Катерина, кату санан дейдим... Каргышту жуу-чак оморды кара жерге комуп салды, канайдарын база... тенери каандыгында кооркийлер жургей...

— Кара жерге! — Катя жастыктаг улш ле тижип калган жузин кодуурди. — Мен база ого жадаын деп! Ого...

— База нени айдады?! — деп, Андрониха эмеен ачынып кыйгырды.

— Жаанак! Удабас мениг ичим чербейе берер не!

Оног ойто ло жастыкка жузин жажырып, оксоп ыйлай берди.

Катянын калганчы состооринен карган эмеен торт ло талымзырай берди ошкош. Бир канча ойго унчукпай отурды. Бирде сынын корчойтып, бирде ойто тузедип, отургышта канайып та кыйбындап, кургап калган эриндерин кыймыктадып, же бир де сос айтпады.

Оног тыркырап турган колын кодуурип, жузин жастыкка жажырып алган Катяны крестеди.

— Жаанак, жаанак — деп, Катя тунгак онтоды. — Меге болушсан!

— Же мыны, кооркийим... Канайып болужайын?

— Канайып, канайып! — деп, Катя кыжырантып, оро огндойип, орынга отурып алды. — Мыны канайып эдип туратан эдигер, мен оны кайдаг билейин? Куруми кан болуп тогуле берзин, кандый бир корон бер, ичип ийейин. Эмезе алып, кырып сал...

— Неме дейзин! Тенек... — деп, карганак база ла ачынганду кыйгырды. — Мындый керек учун эмди турмеле кыйнап жат. Меге туней ле, кайда да олзом, башказы жок, же сени база турмелеп салар. А сеге шыра-кинчек ас келишти бе?

Тышкары жастыг кунн там ла жылып, жаранып, жаан эмес эки кознок откуре тураныг ичине чалып, онын изу сары чокторы Катянын орыннан салактадып алган буттарын жылыдып турды.

Катя база катап тыг эмес оксоп, жуурканныг учыла козинниг жаштарынын артканын арчып ийди.

— Жажытту этсен, жаанак, — деп, ол ойто ло жалынганду ла жайнаганду сурады. — Кем де билбес не.

— Эйе, андый болбой кайтсын, ол олгонниг ортозында ийне бе айса не? Федотья ончозынан озо жетирер.

База эмеш унчукпай отурала, Катя карыкчалду унчукты:

— Мынайып кыйналып, ого жук Доньканы аргадап алган болзом кайдат: Эмди мен нени эдейин? Канайып журейин?

— Сок жангыс эп-арга, больницага барып, алдырзан кайдар.

— Канайып?

— Бала табарга жарабас улуска эдип жат... Су-кадыгы коомой болзо. Анайда ас болуп жат па? Мындый учуралда баланы энделтип ийерге закон жопти берип жат.

— Менин су-кадыгым жақшы.

— Же кандый ла болуп жат... Ол жамылуны суразан кайдар, Доросеевти чи.

— Жо-ок. — Катя бажын жайкады. — Бу уйадымла ого бар-базым. Жок.

— Андый болзо буктел, көпкөрө барып түшпегенчен — деп, Андрониха эмесен кату айтты.

— Жаанак! — деп, Катя өбркөгөндү унчукты. — Ого жүк сен мени оңдоорун деп бодогом. Килееринг деп...

— А мында нени оңдойтон? Сен кей-кебизин бала, мыны көдуре деремне билер. Ол ло обы-жибинг табылбай, кейленип жү-гурип турала, Артемкага ичингди чербейттирип алган. Сенег жескимчилу неме бастыра Романовкада жок. Онын учун эмди кыйнал, шырала.

Андрониха эмесен бу сөстөрдү айдып турарда, Катянын көс-төришинг чокторы жалтырап, там ла там жаандап турды. Же качап карган эмесен бу сөстөргө чек өскө учур берип турганы сезилер-де, онын көстөринен быйанду жаштар төгүлүп, өзөк-буурында ачу-короңды жеңилтип ийди. Ол ичкери эгчес эдип, орышпаг эки тизелине жыгылды.

— Нениг учун, кандый кинчегим учун, мени мындый шыра, тубак базырды? Кайттым, кайттым! — ол тын кыйгырып, Андрониха эмесенин арык тизелерине жүзин жажырды, онызы десе жеңил, курган калган колыла онын бажын, арык мойнын, коркойип калган арказын сыймап отурды...

...Оног Катя тыны чыгып, тымып, ойто ло орынында отурды, а карган Андрониха өбркөн араай куучындайт:

— Мындый шыра, кинчек үстиме не урулды дейдинг бе? Мен айдайын, а сен шууп көр... Сен эмди тура жүрүмди жүк ле күскү-дег чилеп көрүп жадын. Эбире болуп турган ончо немелер сеге оног көрүнип жат. А шил күскүниң ары жанында, онын туураларында не бар? Сен Федотьяны жүк ле кара санаалу, казыр эмесен деп билеринг, а жаш тушта ол кандый болгон? О-хо-хо, кудай аргада!.. Улустын канын каргышту кадыт база ичкен ле эди база, оног эмдиге жетире калаңы жүрүп жат... Сен онын адазын Ловыгинди де, өгөөнин Сасоний Пилюгинди де, билбезинг... Ады да онын андый... сороочы Сосоний, улустын канын соргон ло эмей. Олордың, олордың канынаг, Артемий буткен... Акыр бу мыны мен не айдып отурум? Э-э, чындап, мында Романовкада, андый бир уйа улус болгон. Экинчи уйа улус слер — Афанасьевтер ле Тихомиловтор. Жаанакды да, таадаңды да сен база билбезинг, сен ак-жарыкка чыгардаг озо олорды Пилюгиндер божодып салган. Оног бу түймеендү жылдарда, Сасоний Пилюгин Степан Тихомиловтын энезин — Татьянаны, мылтыктаг адып

блтурген. Оноң сениң адан Сасонийди үлдүлө эки башка тиле чапкан... Ончозын учына јетире куучындап та болбозың...

— Мен неин де уккам — деп, Катя унчукты. — Јаңыс ла ас уккам, адам мыны куучындаарын сүүбейтен.

— Слердин ле олордын уялалар туку-у качаннаң бери өштө-жин јат, ончозы эбире кандалып калган. А јурум... ол теермен-ниң таштары ошкош неме не, балам. Көп немени теермелеп салган. Ловыгин де болгон, Сасоний де болгон. Кузьма Тихомилов ло оның үйн де болгон, эмди олор јок. Тихомиловтордын уйазынаң жаңыс Степка арткан. Афанасьевтерден — сениң адаң Данила зрткан. Олордын уйазынаң Артемий ле Федотья арткандар. Тазылдардаң жаңы айрылар өскөн чилеп, кажызы-наң ла бала-барка өзүп барбай база, а ой, суучак чылап, агып ла јат, барып ла јат. Артемий Пилюгин ле оның энеси Федотья керегинде узак өйгө табыш болгөн. Олор кайда да тундүк-тин карларында јаткан дежет. Оноң бир јыл ба айса бүдүн-ја-рым јыл ба јуудан озо бери келдилер не. Сен мыны, байла, ун-дыбаан болбойың?

— Эйе... Олор кышкыда келген. Мен ол тушта онычы класс-та үренгем — деп, Катя айтты.

— Чын... Тен түлкүжердий јалтанчак, јокту ла јалынчак кел-гилеген эмей, сениң адангың ла Степка Тихомиловтын алдына куйруктарыла јер јалмап турбай. А өзөк-буурында озогы ла кара санаалары, казыр кылыктары. Олор оны кубалдын алдында изүү костордый јажырып јурбей. Оноң бир јылдын бажында... Сте-панның үйн, Ксения, јада калганы санаага кирет пе айла јок по? А?

— Угар кейден өлди не.

— Угар кейден, угар кейден — деп, карганак карыкчалду каткырымзып, эки катап бажын кекиди.

— Айса неден? Ончо улус онойдо айдышкан. Бойлоры көр-гилеген...

— Мен база бойым көргөм. Ол күн эртен тура Ксения бойы-ның орынында көгөрип калган јаткан. Турада угарлу кей, тос-куурда толо суудый болгон, печкениң трубазын шык эттире бөк-төп салган... А кем бөктөгөн?

— Ксения бойы бөктөгөн дежетени санаама кирет.

— Бойы... — деп, карганак јөпсинбей, бурт этти.

Төртөн бир јылдын сыранай башталарында Степан Тихоми-ловтын үйн јада калган. Бу өйдө Степан Алтайдын тайгаларын-да колхозчылардын бригадазын баштап, артельге агаш белетеп турган. Јанварь айдын соок күндеринде ол үч үй кижиле кожо фермага өлгөн тартып турала, соокко өткөн, оноң кенете оорып, јада берген, эртезинде эди изип, санаазы энделип, эдрей бер-

ген. Бала-барказы ыйлашкан-сыктайкан, Катя Захарканы айлына кондырарга апарган. Эки кичүүсүн — Игнатийди ле Доньканы Андрониха эмеен айлына алып барган. Ол жылдарда омокседен ле кашуун Василиха эмеен Тихомиловтордын айлынын ижин айлап-баштап, уйун саап, сүтти шүүп, печкеге оттон салып койоло, жана берген...

Оног эртен тура божоп калган Ксенияны көрүп, улус шымыражып баштаган. Василиха мендеп, печкенинги трубазын бөктөп койгон, оног улам Тихомиловтын уйи угар кейдег өлгөн. Мыны угала, Василиха багырып ийбей база. Трубаны жаппагам, жаным ла изү косторды чога тартала, айлымда керектерим эдерге жүгүрө бергем. Ого сереенгедий шылтак жок болгон, байла, Ксения билинип келеле, эмеен улустынги турада тунде жылу ла болзын деп кичеенетен жагжыгып калган жагы аайынча, өрбө туруп, печкеге једин, трубаны бойы туй бөктөп ийген болбой кайтсын дешкен.

— Бойы... — деп, Андрониха эмеен карыкчалду учукты. — А мен ол күн энирде Федотьянын тазырак көстөрүн көргөм.

Катя шыралап калган көстөриле ого суракту көрдү. Андрониха эмеенинги жүзинде ончо чырыштар бир уула кыймыктажа берди ошкош.

— Керек мындый болгон... — Донька ла Игнашканы айлым јаар апарып јадала, мен та иенинги де учун Пилюгиндердин туразы јаар кылчас эткем. Олордын туразы Тихомиловтордын туразыла коштой туруп јат. Бүрүнкүй кирип келеткен, Пилюгиндер лампазынын одын куйдүрүп ийген. Көзнөктинг шилдерининги алды јаны тогуш, кырутын калган, үсти јаны ару, ол ару јердег Федотьянын жүзи көрүнгөн... Сен бүдеринги айла бүтпезинги, керек анда эмес, је ол кадыттын бөрүниги көстөрү ошкош көстөрү меге эмдиге ле јетире көрүнип јат. Көрүш деп неме коркышту... Мыны ончозын эбиреде шүүп көр. Мында кандый сүме керек? Ол јажынып алала, ончозын көрүп отурган: улус Ксениянын балдарын айылдары сайын апарганын, Василиха эмеен сарайдан барып, одын, кургак өтөк алганын, туранын трубазынаг ыш чоргып чыкканын. Онын көзнөгинег ончозы јакшы көкүнип јат. Оног, качан Василиха Ксениянын айлында ончо боркар ишти эделе, айлына јана берерин сагып алган... Карагуй тун болгон, Федотьяга јол кечире жүгүрүп барала, турага араай кире конуп, печкенинги трубазын шык бөктөп ийеле, ойто айлына чурчеде ле јанын келери база күч болзын ба. Бир элестинги немези не бу... Мындый неме болор бо?

— Болбой база — деп, Катя јөпсиди.

— Ондый болордонг айабас деп ол тушта сенин адан айткан. Степан база. Ол күн энирде олордын туразына Федотьянын

кирип јатканын кем-кем көргөн болзо дешкен... Ол бу керекти чын да эдип койгон болзо, канайдарын? Колынан тудуп алган эмезинг.

Катя орыннаг өрө туруп, кухняга барып, анда куру столдың јанына отурып алды. Көзбөктөрдөг јаскы күн јаркынду ла јылу чалып турды, олардың үстинде, карталып калган. наличник ағаштарда, боробыйактар аайы-бажы јок чуркуражат. Олор кажы ла јыл мында уйа тартып, јымыртка салып, балдарын чыдадып јадылар. Озо баштап эртен турадан ала энирге јетире бойлоры чыйкылдажар, оног ачу таннан ала бүрүгкүй киргенче качан да тойорын билбес балдары сыйтылдажып чынгырыжар. Оног баштапкы кичү изү айда олардың чур-чуманагы там ла там араайлап, учында угулбай барар. Мынызы олор балабарказын азырап, чыдадып, төрөл уйаларын таштап баргандары туру. Олор учкулап жүргүлей бергенде туранын јанында да, оның бойында да кандый да ээн ле эрикчел боло беретен, оног эки-уч күннин бажында Катяга мында качан да боробыйактар уйа тартпагандый, олор аайы-бажы јок чуркурашнагандый, ондо көзбөктөрдүн үстинде уйаларда, тынду немелердин тын алынган јажыды качан да болбогондый билдиретен. Ончозы база мынайып өдөр деп ол карыгып сананды.

— Мени өлтүр эмесе тилимди үзе тарт, је Ксенияны көмө баскан кижиле ол анзыраган Федотья деп кадыт. Ончозы онойдо ло болгон, озо ло баштап ол бу көбөркийди өлтүрип, өчин алып, маказы канган... Оног ончозы бир аай болуп, Афанасьевтердин эң јааны болуп сен артып калдың — деген Андрониха эмесининг үни кату ла карамы јок жүрүмнинг жүзин Катяга көргүсти. — Јаан, јагыс ла арга-күчи јок, такаанын азатпайы ошкош неме. Оның да учун Артемий Пилюгин деп шилемир, тейлеген чилеп, сени тебил, кыйнап баштаган эмей. А сен айдып јадын бу кичке-шыра кайдан келди деп.

Катя көңкөрө көрүп алган тым отурды. Оның чичкечек мойнында көгөлтирим тамыр бултүндөп согулып, бастыра бойын бозүре оору-сысла брүмдеп кадап турды.

— Је, эдүнинг кыйыны кара бажына јетти — деп, Андрониха эмеен азийгы председателъге, Пилюгинге, килеген чилеп улу тынып айдала, отургыштан өрө турды.

— Ондо не болзын, үлүзин алган — деп, Катя карганак јаар түрген бурылды. — А мен канай жүрерим?

— Нени айдарын, онызы андый ла — деп, карганак бажын кекиди. — Тирү кижиле база өрө учуп, кудайга чыгар ба, кара јерге бажын сугар ба.

— Уйатка чыдабай буунып өлөрим деп, мен сеге айттым не... Оног Катя, талымзыраган чылап, унчукпай барды.

Тиштери тужуп, копшыйып калган оозыла Андрониха эмеен каткырымзыды.

— Андый болзо, Артемий ол жерде суунер. А Федотья бу жерде суунер. — Карган эмеген Катянын жанына базып келеле, онын арык ийининен бгзуретиде кезе тудуп, сырагай ла кулагынын жанында ачынганду шыркырады. — Чек жууле бердин бе, бала?! Мынын капшайын! Сенин колында балдар, бастыра журт... Сен мыны аjarуга алдың ба? Тенек бажыгла сананып кбр, тен сен жаш кижининен! А бойың, чикезин айдайын, жараш, сесе журум эмди тура ачылгалак.

— Эмди качан да ачылбас.

— Je-e! — деп, карганак jбссинбеди. — Уйат, а мында кандый уйат? Улусты сен эш неме ондобос тенек деп турун ба?

Катя колдорун столго салып, кыймык жок отурды.

— Журум деп неме ол тегин неме эмес, Катюшка. Сени ол тын ла сокты, жыга да сокты деп айдарым, эмди де согор. А сен жыгылба!

Похоронкалу конверттер ол ло байа Андрониха эмеген поддог кдуреле, столдыг устинде салып койгон жериинде жаттылар. Катя оморго сабарларыла араай тийип кбрди, же колына албады.

— Степанды олтурип салганы, о кудай, кандый жакшы! — деп, Катя тиштери откюре туугак ла кыйынду онтоды.

Андрониха эмсеи платла тартып алган, жеңилчек ак бажын жайкай сокты. Та Катянын сdstорин jарадып турган, та жаратпай турган, билерге куч. Онон ол кенете соныркап сурады:

— Степанын уйн жада калган кийининде, слер экундн ортогордо не де болгон деген табыш деремнеде jуруп жат. Не болгон?

Катя ол jaар бажын араай бурыды. Онын jашталарга турган кdstори соок ло одунн болды. Онон ол керек десе эриндерин де кыймыктатпай, чокым айтты:

— Не болгон? Бистин ортобыста не де болбогон.

* * *

Степан Тихомилев ло онын ортозында не-не болгон бо айса болбогон бо, Катя эмдиге jетире бойы да билбес.

Ончо болгон неме мында да, онын бойыла да болбогондый, кандый да oскo кижиле, oскo талада, чанкыр ынаарла туй тартылып калган ыраак тoндбрдин, элкемдердин ары жанында, болгон немедий.

Je ол туй тартылган тармылу ынаардын ортозынан каа-жаа жерлер жарып, ол туку качан олуп калган jурумнин узуктери кезикте Катяга корунип жат. Ол jурумде Катя бойы база турушкан эмтир.

Степанын айылу болгоны Катянын санаазына jарт кирет.

Аш согоры божогон, эмеен јай једип келген, шак ла бу ѓйдѳ ол јаш кѳѳркийин Романовкадаг алып јеткен. Эмеен јайды јагыс ла ѓй улус сақып турган эмес, эр улус база сақып јат. Кышка белетенер, бор-кар иштерди эдер керек: тураны эбире чеденди јазаар, кажаанды јылулар, јаланнаг ѳлѳндѳ тартып алар, кайыг одынды јарып, кулаштап салар, кардан јажыргадый ончо немелерди јажырып, јабып койор.

— Ой, бу ол ло бийечи кыс туру не! — дејип, деремнениг јиллекчи эмеендери кыйгырыжып ийген. — Јайгыда тѳгдѳ, Степанныг јанында, бийелеп турган бала.

— Ол эмей база — деп, Степан айткан. — Ады Ксения болор. Суѓгер, карузыгар, кыйа кѳрбѳгѳр.

Бийик, коо сынду Ксения ончо улустыг ширтежине кичинек те ајару этпей, Романовканыг оромыла баштапкы ла катап базып барган эмес, торт ло јылбырада јѓзѓп барган деп айдар керек. Ол койу кирбиктерлѓ карануй чагкыр кѳстѳринег тѳгѓлип турган јалакай, керсѓ ырысла ончо улусты сыйлап турган.

— Базыдынын јаражын, торт ло јѓзѓп брааткан неме ош-кош! — деп, качан Степан бойынын туразынын кирнестезинин јанына Ксенияны экелерде, олордын кийининег Андрон таадак кѳрѓп, кайкап айткан, ѓй улус мыны угуп, кѓлѓмзиренгилеп, јѳпсннгендѓ баштарын кекнгендер.

Той тужында Ксения бойынын бийечи деген адын база ујатка салбаган. Бийеде ончозын — колхозтыг председатели Данила Афанасьеви, ол тушта аксак эмес јалын јинт он алты јашту Петруха Макееви, Мария деп шулмус келинди ле онын ѳбѳгѳнин — јенп чыккан.

— Керекте-ер! — деп, Макеев терлеп калган јѓзин арчып, Ксения кажы јердег келгенин билбейтен чилеп, Степанныг сураган: — Мыны сен кайдан таптыг?! А? Кайдан?

— Јырааныг тѳзинде јаткан — деп, Степан каткырып, каруу берген. — Онын јаныла ѳдуп јатсам, бир кыс јадыры. Тургуза тартып, једин келдим.

Бу керек одус торт јылда болгон. Катя ол тушта јажы јетпес кичинек болгон учун столдо отурбаган, је тойдын ончо шакпыртту ижине ол сѓѓнип болушкан, кастардын јундарын јулган, лапшаныг кулурын јайган, столго аш-курсак тажыган. Тойдын эртезинде Ксения оны кучактап айткан:

— Сен сѓрекеј јакшы кызычак, Катенька. Менниг ырызым учун мыны... кереес эдип кийип јѓр.

Оног ого шилдег эткен чѓм јок јинјилер берген.

— Быйан болзын, Ксения јеней — деп, Катя айткан.

Оног ол Ксенияны онын калганчы кѓндерине, санг башка ѳлумине јетире, сѓре ле јене деп айдатан.

Степаңды Степан таай дейтен, нениң учун десе ол оңоң туку он јашка јаан болгон.

Је Степан таай Степан таай ла, а бойы база өзүп, чыдап келбей. Ого он тогус јаш бүдерден бир бе айса эки бе ай озо Степан Тихомиловко оны аймактың төс јеринен Романовкага тартып экелерге келишкен. Катя ол тушта онынчы класста үренип турган. Кышкы каникулдардын баштапкы ла күндеринде, көстөринде сүүничилү оттор оңоң, Степан онын алдына тура тўжуп, сураган:

— Је, Катерина, јанар күүниң келет пе?

— Ой! — деп, кыс тың үнденген. — Чын эмеш пе...

— Потребкооперацияга келип јүрдим. Јолой сени тартып кел деп адап сураган. Терген.

Бу өйдө күн кыска да, јабыс та болзо, јердинг үстин сүүничилү жарыдын турган, тунде тадыра соок болгон, таң адарга јетире кургак јеңилчек кыру кар сеелип төгүлген, а эмди десе анару жаңы кар чаңкыр, кысқылтым, сарызымак чедиргендерле чагылып јаткан.

Ат јеңил јелип бараткан, чапактын эрешкендү тамандары јеңилчек кыру кардын үстине түп-түс јолдор арттырган. Олор нениң де учун улуш немедий көрүнген, такталган карычак чедиргенделбей турган, чапактын истери кандый да көбөлтирим өңдү болуп көрүнген. Ол истерди узак, кезе көрүп отурзаң, чапак мантабай жаңыс јерде кыймык јок турган неме ошкош, жаңыс ла онын алдынаң јергелей эки чийү јолды јакалай кайдаар да сүрекеј түрген мантап, ырап јадылар.

Чапактаң чөйилген истерди, күнниң жарык чогына јалтырап јаткан ак карлу төгдөрдди Катя чылазыны јок көрүп бараткан, а Степан јаар көрөринен коркып јат. Нениң де учун ол кемзиниш, энјоксыныш, унчукпай барып јаткан. Јүк ле бир катап сураган:

— Адам ла балдар анда кандый јүргүлери?

— Анай-мынай јадыбыс ла база — деп, Степан каруу берген. — Зойканы Андрониха јаанак көрүп, кичееп јат. Арткандары эмди тоң ло андый јаш эмес.

Онын мындый сурагына каруу берип, Степан база энјоксына бергенин Катя сезип, там ары кемзинген.

Оноң ары унчугышпай барып јаткандар.

Јаңыс ла Романовкага јууктап, төгди төмөн түжерден озо, Катя чапактын үстине бут бажына туруп, туура колын уулап, тың үнденген:

— Степан таай!

Катянын кол уулаган јерде, јолдоң төртөн ло метр кирезинде, тұлкү чычкандап јүрген. Ол бирде жаңыс јерде айланыжып,

бирде туура секирип, куйругын сырайтып, карды калаптанып эжип турат. Билинбей андап жүрөлө, улусты да көрбөй калды ошкош.

Степан түлкү жаар оны керекке албай көрөлө, каткырымзып унчуккан:

— Таай...

Бу сөстөр Катяны там ары кемзиндирген.

— Мен сеин айса кем деп айдатам?

— Билбезим... — деп, Степан суунчилу көстөриле онын жүзүнө чике көрүп, күлүмзиренип ийген...

Пилюгиндердин Романовкага келгени Катянын санаазына база кирип жат. Же келгендери эмес, а Федотьяла, Артемийле баштапкы катап тушташканы. Бу керек ол школдын калганчы каникулына жапып келгенинен экинчи бе айса учинчи бе күнүндө болгон. Бу тушташтан озо, качан ол Степан Тихомиловло кожо Романовканын төгүн төмөн түжө жорткылап келедерде, Степан ого айткан: «Бистин жерге жаңы улус көчкилеп келген». — «Кемдер бу?» — деп, Катя мынан ары Степанды канайып адайтан немези туру деп сананып, сураган. «А калганчы байкулактын ач-үреези. Пилюгин Артемий энезиле, бүткүл билезиле, бери көчүп келген. Олорды бистин жерге божотпо деп мен сенин адаңды сурагам, а ол бис олорло сугуштын балазы учун оң алыжып жуулашкан эмезис деп айткан...»

Пилюгиндер кемдер болгону Катя билетен, же ненин учун мында сугуштын балазы керегинде айдылып жат, онызын ондоп болбогон, а катап сураарынан эпжоксынган. Бир бе айса эки бе күннин бажында көчүп келген улуска жолыккан. Ол эртен тура суу аларга бараткан, суалгышка баратан кичинек туура оромычакла ого удур таныш эмес корчойып калган карган эмеен тайагы чыкырап, жорголодоп келеделсе, тура түжүп, онын жууктап келерин сагыган.

— Слерге не керек? — деп, Катя онын алдында кандый да эмеен турганын сезип, сураган. Терен жаан карлу оромычакта эки кижин жүк арайдан өдөр чичкечек жолычак, же бирүзүн өткүрерге экинчизи жолдон туура турар учурлу.

— Бу Катюха Афанасьева сен бе айла кем? — деп, карган эмеен жалакай ла керсү сураган.

— Же, мен — деп, Катя каруу берген. Ол карамызын ийнинен алып, карган эмеенди эбире базарга эптү болзын деп, көнөктөрүн экинчи колына алган. Же бу ла өйдө жуугында турган туранын чеденинин эжигинен кыскачак тере тонду, кандый да бу жерде жок аннын терезинен көктөгөн бөрүктү кижин чыгып келе, ыраактан сураган:

— Сен анда кемле, энем?

Карганак каруу бербей, Катяны кичинек, шибеей ошкош курч көстөриле ширтеп, көрүп турган. Онын уни жалакай да болзо, көстөринде соок сыркынду оттор күйүп, оны торт ло брумдеп ийген. Качан таныш эмес аннын терезинег эткен бөрүктү кижги олордыг жанына басып келерде, ол Степанга кубарлаш эр кижги болгонун Катя көрүп ийген. Онын көстөри энезиниң көстөри ошкош кичинек курч болгон, же жагыс ла оног агыланып турганы олор кандый да жалканчык. Эр кижиниң жарындары кызык, тумчугу жаан, жаактары жалбак ла курч.

— Данилканың жаан кызы кандый эмтир, көрдиг бе, Артемушка? — деп, карганак ол ло жалакай униле эрмектенди. — Чыдаганын мынын, жаражайдыг бойы. Көр, көр...

— Жакшылар ба. Жакшы тагла слерди — деп, Артемий Пилюгин эки катап жакшылашкан. Ол түс ле кыймык жок турган, же Катяга ол эки катап бажырып ийгендий билдирген. Байла, шак онын учун онын уни бийинег өткүрө жалканчык угулган: — Бис, айдарда, мынайып жанып келдис. Төрөл жерис мында болгондо...

— Онын, Артемушканың, адазынын сөөги мында, Романовкада, жадыры — деп, Федотья кожуп айткан.

Оног ол бир канча элестиг туркунына бой-бойына удуртедир учугушпай ла эпжоксынып тургандар. Арт-учында Артемий туура басып, карган эмееиниң жеңинег тартып айткан:

— Энем, кижиге жол берсен...

...Степанын көстөринде сүүнчилү оттор өчкөнүн Катя база билер. Кесенин өлүмү керегинде жетируви ол угала, Алтайдын тайгазынан чек ле санаазы чыгып, бойы жердий карарып, чырайы коркышту болуп калган жеде конуп келген.

— Кайткай? Кайтка-ай? — деп, ол онтоп, жыгылбаска Данила Афанасьевтин жардынан туткан.

— Қанайткай, ырымдап көр... — деп, Катяныг адазы бурулу ла эрикчелдү эрмектенген. — Оору көөркий уур кейге тумчаланып калган, а бис көрбөгөнис. Же деремнеде өскө дө куучындар жүрүп жат...

— Кем? Не? Кем? — деп, Степан үч катап кыйгырарда, Катяныг эди-канына соок шимиреп, жайыла берген.

Оног мында ок онын адазы тыг айткан:

— Санап, Степан! Мындый неменн көк тенек те эдип салар... Улустыг куучынын ла серееинжин, бодоштырганын керекке жапшырып болбозың не.

Сүрө ле Даниланың ийининег тудунып турган Степан, кенете буттары бүктелип, колы онын ийининег жылбырап, жерге жыгылып брааткан. Катяныг адазы ого жыгыларга бербей, колтыктай ла койып, печкениң жанында такта агашка жетире жединип

эмес, сууртеп апарала, отургызып салган. Степан ийниле печкеге жолонип, бөрүктү бажыла ого жапшынып, өскүс күчүк чилеп, чыгырып, ыйлай берген.

Мыны угуп, Катя коркыган. Эр кижги, а чыдалы жок оору жаш баладый ыйлап жат. Катя бойы база эки-үч катап бөч тартынып, тыг ыйлап ийген...

Жаңыс ла адазынын адылганду тыг уни кулагына шыг эдип согуларда билниип келген:

— Сен мында не огырып турун? Эмди ле токтот!

Оног билниип келеле, көрзө, Степан печкенин жанында жалбак тактада колында бөркин кезе тудуп, түп-түс ле тым отурган. Көстөри онын кургак, жаңыс ла олордо кичинек те тирү неме жок, тонуп калган.

— Степан! Степа! — деп, ол болгобос жанынаг кийгырып, Тихомиллов жаар таралжып, онын алдына тизелене жыгылып, бөрүгүн кезе тудуп алган колынаг ала койып, бажын канкайтып, онын бчуп калган көстөрине көрүп, көзунинг жаштары өткүрө түргөн эрмектенген: — Жаңыс ла ыйлаба, керек жок... А балдарды бис чыдадып аларыс... Доньканы мен алып, кичееп жүрейин. Оны биске бер. Меге жаңыс та, эки де түгей, Зойкала кожо ол чыдап калар. Сыйындар болуп өзөр. Арткандары бойлоры жүргүргилеп жүрү, алдырбас. Сен угуп турун ба? Угуп турун ба дейдим? Ада, сен ого айтсан, айтсан!

Адазы нени де айтпай, жаңыс ла жөлсингендү бажын кекпиген, а Степан бойы эрмектенген:

— Быйан болзын, Катя. Быйан болзын...

Мындай айалгада ол болгобос жанынаг баштапкы ла катап Тихомилловты таай деп адабай, бойына кура кижги чилеп, чуми жогынаг Степан ла деп адап ийген.

Бу ончо керектер жуу башталардан тоолу ла айлар озо болгон.

Кыштын экинчи жарымы ла жастын өткөнни Катя көрбөй до калган. Онын колында алты бала. Учүзи бойынын карындаш-сыйындары, учүзи — Тихомилловтордын балдары. Ончозынаг жаанына, Мишухага, ол тушта тогус жаш толуп, онынчы жашка барып жаткан. Тогус та жашту болзо, ол жакшы болушчы болгон, Катя сууга барганда, уйлар сааганда, эки айылдын уйдеги боркар ижин эткенде, оок балдарды каруулдайтан. Адазы ла Степан Тихомиллов иште удай бергенде, ол Катянын бойына да болужатан, тунде одырап одын экелетен, малга өлгөн алып беретен. А бүткүл орданы азырайтан керек онын колында болгон. Жаан балдар, онызы жарт, бойлоры ажанып жадылар. Мишуха олордын кийининг көрүп, жаңыс ла каа-жаада кату адылып салар: «Ух, кыжыкту учкандар, ажанар тушта баштактаныш жок

болзын! Онон башка кулактарыңды кызара күйгенче чөйөрүм! Салган ашты ончозун жигиле». А оогошторын, Зойканы ла Доньканы, Игнатий калбактаң азырап, мындый сөстөр айдып жат: «Ол отурган албактар жаан да болзо, тенек немелер, Колька ла Захарка, алмыстар калашла адыжып жадылар, мен эмди ле олордыг куйруктарың толгоорым. Слер, мениг кичинегештерим ле санаалуларым, жакшы ажаныгар, жаандап өзигер. Бисте сок жагыс Катя эне ине, ол бисти кичееп, бисле уружып, чек арып жат».

Бир катап, качан көзбөктин ары жанында соок ло шуурганду март ай турарда, мындый сөстөрдн угуп, ол тушта беш жашту Колька каруузунна кыгылдаган:

— Катька мениг энем эмес.

— Айса кемнинг энеси, аамай кулугур? — деп, Мишуха кату сураган.

— Билбезим... Ол таайыбыстың кызы.

— Ол мениг энем — деп, кенетийин Захар Тихомиллов айткан. Ол Колькадан жаан болгон, мындый сөстөрдн айдардаг озо, ол кичинеке маңдайын чырчыйтып, лаптап туруп сананган.

Колька калаштын кадарына тийбей, онын жымжагын узак кодоргон, онон оны жибей, куру тарелкага салып отурган. Онон айткан:

— А сениг энеңди көмгүлөп салган.

Захардыг көстөрине жаштар толо берген, же ол ыйлабаган, жүк ле айтканы:

— Ол баштапкы эне болгон... А Катя — экинчи эне.

Катя балдарды кайда келижер, анда ла азырап туратан — бирде бойының айлында, бирде Тихомилловтордыг айлында. Бу учуралда Тихомилловтордыг туразында эгирде ажанып отурган ой болгон. Катя печкениг оозында көбшөтөрлө урушкан, а таң жарырдан озо кладта аштарды соккон, жаңы ла жалагнан келген Степан соокко тогуп калган будынаг тог пыймазын уштып отурган. Ол жаан уулының бу сөстөрүн угуп, бир минутка кайра Катяның берген кургак түк чулуктары тизезинде жатканын ундып, соок полдо жылаган буттары тонгонын сеспей, кыс жаар көргөн. Онын көстөрүндө та кайкаганы, та алаатыганы чайпалып турган.

— Былар нени ле айдыжар — деп, Катя айдала, бурулу болгон чылап, Степан жаар көргөн. Онын көстөрине туштажып, Катя там маңзаарый берген: — Сен не, Степан?..

Катяга каруузунна нени айдарын таппай, Степан төмөн көрүп, чулуктарың кийе берген.

Бу ла эгирден ала онын ла Тихомиллов Степанныг ортозында олор экүнн там ла там ырадып турган кандый да көскө

көрүнбес, жарты сезилбес неме табылган. Ол куннег кунге араайынан элбеп, там ла жаанап, көпчип жаткан суунун жаратарына түнгөй болгон. Тыш жанынан көрзө, ончозы ла азийгы бойы, не де кубулбаган. Катя азийдагы ок чылап, онын айлы-журтын көрүп турган, онын балдарын бойынын карындаштарындай кичееген, же Степаннын бойыла чек ас куучында жар боло берген. Айтпаса арга жок болзо, тоолу ла сөстөр айдар, аргалу болзо, сөс жогынан ла иштенип жүрер. Ол Степан жаар көрбөй до турган, эмди ненин де учун онон каранга коркып жүргөн. А Степан бойы база анайда тудунып турганын Катя көрүп те, сезип те турган. Уйн жада калган кийинде чек бчүп калган көстөрү там бчөмиктелип, ологго күски жааштардан туулген састагы көличектерде чилеп, кыймыгы жок карыкчал ла жайнылу санаа толуп калган.

Онон удабай Катя билбес жанынан адазынын ла Степан Тихомиловтын ортозында өткөн куучынды уккан:

— Канчазын шыралаарың, Степка. Эңчеини калган жүрүп жадын. Мен, сен чилеп ок, эш-нөкөримнег айрылдым, жаш балдарлу арттым.

— Бис кандый салымду улус, Данила таай! Жакшы ажанырың, оноң ачу кегиреринг деп чын айткан туру!

— Өткөн немени ойто кайра бурып болбойтон турубыс, Степаха.

— Сенин Катякан эмес болзо, мен не болор эдим, Данила таай. Онын ончо эткен жакшызы учун мен ого нени берерим?! Ондый байлыкты мен кайдан табарым?

— Онызы андый, незин айдар. Бис экүде сок жагыс ол бар ине.

— Ол меге эне деп, бу жуукта менин Захаркам айткан.

— Акыр... — деп, адазы араай унчуккан. — Бу сен нени айдадың?

— Уулчагым айткан дейдим, сагыжы чала киргелек неме...

Адазы ла Степан ажанып отургандар, столдо көбгө карарып калган чөйгөн турган, а Катя десе балдарла кожо полдон, сүрекей бийик, потолокко жуук тактада жаткан. Тужиле жүгүришке, ойынга арып калган балдар талымзырай уйуктап калган, Катя чек уйуктап болбой жаткан, мында изү болгон, кере тужине базышка чылап калган буттары сысташкан. Ол билбес жанынан куучынды тындай берген, адазынын ла Степаннын калганчы сөстөрү оны оттый өртөп ийген. Ол арказынан он жанына андана согуп, табыш жок ло ачу ыйлай берген. Көстин жажы ла ый өткүрө ол адазынын араай айткан сөстөрүн угуп жаткан: «Сен, Степан, онын санаа-күүнүн чочытпа. Ол тыңыгалак, бортык, же туш башка жүгүрели, эртен эдер иш баштан ажыра».

Бу эгирдег ала Степан ла оны бөлип турган жараттар бой-бойынан там ырашкан. Катя санаазын ичинде жажырып, эмди ончо немени унчукпай, кабактарын ачынганду жемире көрүп, эдин жүрген. Степаннын көстөринде онын алаатыганы ла бурулу болгону там ла иле көрүнип келген.

Эки неделенин бажында ол чыдажып болбой айткан:

— Сен чек арыдыг, чыладыг. Балдарды көрүп турыгар деп, мен кандый бир карганакты сурайын...

— Карганакты?! — деп, Катя кенете кыйгырып ийген. — Чын айттыг! Оног башка мен көрүп турзам, сен, чындап ла, мени балдарыга чын эне эдерге турган ошкожыг! Адамнын ла сенин куучынаарды мен уккам. Ончог жоголып, тайыл!

Ол өксөп ыйлап, кадудан тонычагын ала койып, капшай ла качып жанарга, кийин баштаган, же жегдерин таап болбой, катан-катан айдып турган: «Ончог тайыл! Ончог тайыл...»

Степан Тихомилов нени де айтпай онын жанына базып келсе, онын колдорун туура эдип, ого кийинерге болужып, ончо топчыларын топчылайла, кадуда илип койгон кичинек түк арчуулын алып берген. Онын колдоры ого тийерде, онын ийде-күчү та кайдаар жылыып калды болбогой, ол чек јаш бала чылап, ого ончо топчыларын топчылаганча, кадудан арчуулын алып, бажына салып бербегенче, нени де айдып болбогон, јагыс ла араайынан мыжылдап, ыйлап турган.

Оны кийиндирип божойло, Степан эрикчелдү ле тын эмес айткан:

— Катя, бери уксаг да... Мен эмеш јит јаш болгон болзом, сен көп балдарлу кижиге барарга јөп болгон болзог, мен сени алар эдим... Ого үзеери канайып-канайып Ксенька ундылган болзо. А ол чек ле тирү жүргендий, көзимниг алдында туруп јат. Ол јок болгонунаг бери менин колдорым чуранага да тийбеди, ол өскүзиреп калган туру...

Бу сөстөрдөг Катя чек талымзырап, керек десе мыжылдажын да токтодып, јагыс ла алакандарыла үлүш јаактарын арчып турган.

Степан көзноктин жанына базып барала, апрель айдын бороро берген үлүш карын ајыктай берген. Онын элбек ийиндери Катяга ненин де учун ийде-күч јок ло кижинин ичи ачыгадый көрүнген. Ол бир эмеш унчукпай турала, үйден чыгып, жүре берген.

Эртезинде, таг эс-бос ло јарып келерде, ол Тихомиловтордын эжигин кайра ачып, бир кучак одынды печкенин жанына күзүреде салып ийген. Степан күскүнин оодыгынаг көрүнип, сагалын јүлүп отурган ой болгон. Ол Катя јаар самындап салган јүзин бурып, айткан:

— Кандый бир карганак айбылап алайын деп, мен сеге кече, Катя, айттым не...

— Эйе — деп, Катя тонын чечип, бурт эткен. — Менин колы-будым сына берди бе. Адам конторага жүре берди, сен база бар, а мен ажанарга нени-нени белетеп ийейин.

* * *

Бир немени Катя ондоп болбой жүрет: качан ол Степанды сууген, кажы өйдө, качан, канайып бу сууш ого келген. Бу, байла, ол бийик тактада жадала, адазы ла Степаннын ортодо өткөн куучыды угардан чик жок озо башталган болгодый. Ол сууш өчөшкөндий өнөтийин келгени керегинде оноң Катя сананып жүрөтөн, же ол качан келген — жарты жок. Айла кем онын айы-кунин тоолоп жүрөтөн эди база.

Тыш жанынан көрзө, керектер азыйгы ла аайынча барып жаткан, Катя кере ле тужине онын айлынын, бойынын айлынын ижи-тожын эдип, эки айылдын бала-барказын кажызын да ылгабай, азыйда чылап ок, азырап, кийиндирип, кичеел жүргөн. Ого бойынын карындаш-сыйындары да, Тихомиловтын да балдары түңей ле кару болгон. Узуги жок шакпырт иш оны эмди андый тын арытпай турган. Жаңгыс ла жүреги десе өңзуре ле жайнулу сыстап турган. Ол керегинде сананып, Катя уйуктап калатан, оноң эртен тура ойгоноп, бойынын жанында озо ло баштап онын карыкчалду, кичинек те суунчи жок көстөрүн көрөтөн.

Азыйда чылап ок, олор ас куучындажатан, эн ле керекту немелер керегинде экү-уч ле сөс айдыжатан. Та ненин де учун бой-бойынан кемзингилеп жүрөтөн. Ксениянын коркышту өлүмünün кийинде чурана толыкта столдын үстинде үн жок туратан, оны шаармак ак кружевала жаап салган. Катя каа-жаада жамынчыны туура алып, чуранадан тоозынды арчыл салатан.

Бир катап, сыраңай ла май айдын учында, колхоз аш үрендеер ишти божодып салган тушта, Катя Тихомиловтордын мылчазына от салган. Озо баштап жазыла жалаң ижинде жүрүп, кирленген, терлеген адазы ла Степан мылчага кирип, жунунган, чабынган, олорло кожо Мишуха база жунунып алган. Арткан балдарды Катя бойыла кожо апарган.

Качан ол турага балдарды ээчий-деечий кийдирип, бойы изүде жунуныштын кийинде чырайы кызарып, терлеп калган кирип келерде, адазы ла Степан столдо картошколу эт жип, ажанып отургандар. Тарелкалардын ортозында тал-ортолой ичип салган бир шил кабак аракы турган.

— Бисле кожо отурзаң, Катерина, — деп, адазы айткан. — Балдарды оноң до башкарып койорың.

Бу отурышта кандый да учур бар деп, Катя серенип, жүреги шимирей берген, ого узеери адазы стаканга аракыдан кичинек ура согуп, айткан:

— Ичип ий, менин Катенькам.

Кабак аракыны ол бир канча катап амзап көргөн, оног жакшы да неме таппаган, жагыс да кууни булгалып, бажы айланган. Же бу учуралда ол мойношпой, өчөшкөбүдү айткан:

— А не деп бодоң тураар? Ичийерим. А не учуи?

— Сен учуи, кызым — деп, адазы айткан.

— Ол учуи, Данила таай, мен бүткүл стаканды да ичип ийерим.

Степан ичип ийген.

Оног уччукпай тарелкада курсакты вилкала оног-мынаг чокыйла, өрө туруп, толыкта турган чурананын жанына басып барала, онын устинде жабынчыны туура алып, жалтыраган будукту чурананы алаканыла сыймап, же колына аларын удадып турган.

— Ойноп ийзең, Степан, — деп, Катя араай сураган.

Степан кайа көрүп алган бойы ол ло айас арказын көргүзүп турган, чураназын сөс жогынаг сыймаган, сыймаган. Оног оны жабынчыла араай жабып, бойы араай, албан-кучле бурылып келген.

— Лок, ойноп болбозым, Катя. Мен сеге айттым не...

Сеге андый керек. Сен, тенең, айла оног нени сагыган.

Катянын өкпө-жүреги та өөркөштөн, та коркышту жаман көрдүргөнинег онтоп, сыстап, чырайы изү отло күйүп чыккан. Мылчага кирип, кызарганча чабынып алганым жакшы, бир уурт аракы ичип ийгеним база жакшы, оног башка адам ончозын көрүп, сезип ийер эди деген санаа бажында элес эдип калган. Кудай дезен, ол эмди түңөй ле сезип ийер, көстинг жакы урула берерге жууктап келди.

Ол бажын төмөн эгилтип, оны өрө көдүрбөй, столдон чыккан.

— Болды... Балдарды азыраар, уйуктадар керек — деп, ол адазынаг ла Тихомиловтоң кайа бурылып, жаактарын төмөн көзининг изү жаштары төгүлүп турганын сезип, жүк ле арайдаг айдырган.

Степан ла онын ортозында не де болгон деген табыш та кайдаг жайылган? Жуу башталардаг озо, бир айдын туркунына, ол Степанды көрбөгөн деп айдар керек. Жас башталардаг ала көп жааштар жааган, жакы ишке олоң чаптык эдип турган, андый да болзо, ол жыл өлөң текши өзүп, июнь айдын башталарында курлаага жеде берген. Колхозто өлөң чабар уч машина ла аттын тоолу темир тырмууштары бар болгон. Степан озо

баштап машиналар жазаарына аксак Петрован Макеевке болушуп, кере де тужине күзиндеде иштеген, оной өлөгнүн ижине коно-түне жүре берген. А Катя десе ол ло кыймыраган бала-баркала уружып, оларды азырап, кичееп жүрген.

Жуу керегинде коркышту табыш кичинек деременин жанжыгып калган жүрүмнүн агын чек өскө жаны жаар апарган. Июнь айдын жирме экинчи күнүнн эгиринде Молотовтын радиоло айткан куучынн кузнец Макеев угала, жаантайын эрипке айдан сөзүн айдып ийген: «Керекте-ер!» Радионун кайнак кара репродукторун колхозтын конторазынын көзбгине чыгарып, оромго көргүзө кондырып салгандар. Жүрүм эмди, чындап та, чек өскө жаны жаар барып жады ошкош. Июнь айда түндөр чек жокко жуук кыска түннүн он бир саадында жер текши жарык турар, а үч часта күн төгдөрдүн ары жапында өңөлөп жадар, онын учун улус түндө тураларында от куйдүрбейтен, же жуу башталарынын баштапкы түнннде бастыра тураларда таң атканча оттор күйген. Эртең тура теңеринн түбиле калын кара булуттар жылыжып, чабынтыда кургак өлөгди жуурдан озо көптүрө жаап ийерге коркыдып турган, а колхозтын председатели Степан Тихомилово кожо улусты кургак өлөгди жууп, обоолойтон ишке канайып та чыгарып болбогондор. Колхозчулар конторанын жанына жуулгылап, радиодон жаңы солундар сакыгандар. Олар удабас ла бистин черү немечтерди граннан ары чыгара сүрүп ийген, жуу божогон деген жетиру болорына иженгендер... Эңиргери ургун жанмыр жаап, кургак өлөгди көптирип салган. Эртезинде баштапкы мобилизация жарлалган, ол аайынча Романовканын он бешке жуук эр улузы ла уулдары, ол тоодо Степан Тихомиллов, жууга атанар учурду.

Атанып жаткан улуска тергенерге жүк ле бүдүн-жарым күн бергендер. Чырайы агарып, бойы алаатып калган Степан бирде жаан уулчагынын, алты жашту Захардын, бажын төжине жаба тудул, бирде Доньканы ла Игнатийди тизезине отургызып, эркелеткен.

— Менин канычактарым! Эмди слерди өскүс балдардын туразына апарзын деп, военкоматта айткандар... Эртең атанарыс.

— Кандый тура? Жууле бердин бе! — деп, Катя көстөрнүнн жажы өткүрө кыйгырган. — Мен өлүп калган чылап... Айса мен андый керекти эдип болбозым ба.

— Ах, Катя, Катя! Катенька, жуу-чак ине. Мени анда...

— Тилин канайып бүктелет! Уйалбас.

Степан эңирге жетире база бир канча катап өскүс балдардын туразы керегинде куучын баштаарга чырмайган, а Катя

десе бу балдар онын бойынын балдары болгон чылап, көстөрининг жаштары өткүрө кыйгырып турган:

— Бербезим! Бербезим... Ада, бу тенек немеге айтсаң...

Данила Афанасьев учу-учында онын жайнузын угуп, бүрүңкүй айткан:

— Андый болгой, Степан... Анда ологорго артык болор бо?

— Андый, Данила таай... А сени алып барза? Ол тушта не болор?

— Ол тушта көргөйс — деп, колхозтын председатели айткан.

Оног төртөн эки жылдын жазында фронтко атанып жадала, Данила Афанасьев бу суракты уурсыныш жоктон аайлап салган. Кызыла эжиктин жанында жакшылажып, ыражып тура, ол айткан:

— Төрөл жеристинг үстинде кандый ачу-корон көрүп жадын. Оноч улуска күч. Сен канайып-канайып балдарды кичееп жүр.

— Адам, адам... — Катя онын төжине изү бажын жаба туткан. — Сен жагыс да жанып кел, жанып кел...

— Мени база кайда барар деп. Степан база жанып келер...

Төртөн эки жылдын жазында бу сурак мынайда жарталган, а төртөн бир жылдын жайында, качан Степан Тихомилловты вокзалда удежип турар тушта, Катя бойынын кичинекей карындаштары ла сыйнычагы керегинде сананбаган. Ол минуттарда ологорго ак-жарыкта жок болгон, ол жагыс ла Степаннын балдары керегинде ого учы жок айдып, айдып турган:

— Ологор керегинде санааркаба... Ологор меге туура туш эмес. Туку качаннаг бери энем деп адап жадылар.

— Быйан болзын, Катя... Быйан болзын, Катя, — деп, Степан эзирик болгон чылап, бу сөстөрди база үзүгн жок улам айткан.

Оног онынг база кандый да булгак, жарты жок сөстөрине каруу эдип, ол кенейте кату ла жарт униле эрмектенген:

— Сега жагыс сөс айдарым, Катя. Ксениянын өлгөнүнүнг кийинде мен база бир узу-ун жүрүм жүргем. Сен менин жүрүмүмде коркышту жаан кубулта эттинг, канайып эткенинги мен билбезим. Жартын айтса, мен качан жуудан жанып келзем, сен десе жөп болзоң...

Ого эрмекти учына жетире айдарга бербей, Катя онынг оозын туй туткан.

— Бойсы, Степ... — Оног онынг ийинине бажыла жапшынган.

Бир канча теплушка-вагондорлу состав турган районный вокзалда аайы-бажы жок кыймыраш, тал-табыш болгон. Јес трубаларлу музыка ойногон, үй улустар огырыжып ыйлашкан, эзирик кижининг каткызы угулган, анда-мыйда кожондор үзүктелип, жаңыраган. Кыймыгып жаткан улустынг ортозында бир

канча катап Данила Афанасьев көрүнгөн. Ол мында черүге атанып жаткан жерлештерин уйдешкен. Степан ла Катядан ыраак жокто Артемий Пилюгинин уйн, Лидия, онын тѳжине жапшынып, огырып ыйлап турган, а карган Федотья эмееи тайагыла онын арказына сайып, айткан: «Эмди жазап ыйлап ал... Тын ыйла, ѳбѳгѳнин Совет жаг учун жуулажарга барып жат. Онын адазы, Сасоний, мыны көргѳн болзо...» Тал-табыштан, чур-чуманактан, эзирик улустын кожонганаг, уй улустын ыйынаг, бойыныг көстѳрнинг жажынаг Катяныг бажы чек ле тиже бергендий болгон. Же ол Федотья эмееинниг сѳстѳрин жап-жарт уккан, жагыс ла олордын учурын жетире ондоп болбогон. Артемийдинг балдары, Пашка ла Сонька, энезинин эдегинен тарткылап, ыйламырагылап, чек ѳскѳ неме сурап тургандар: «Энем, ыйлаба. Жаанак ыйлабай туру не, сен база ыйлаба». Же олордын ончозыда Катяныг кереги жок болгон. Ол журумниде баштапкы ла катап Степан Тихомиловко жажыды жогынаг жапшынып, онын жылузын сезип, мынаг улам бажы там айланап баштаган.

— Бойсын — деп, ол экинчи катап айдала, онон айрылып, көстѳрине чике көрүп, эрмектенген. — А жапып келзен, чураннагла ойноп береринг бе? Ойноп береринг бе?

— Ойноп бербей база, Катя!

Поезд кандый да туралардын ары жагына жылыйганча, вагонног ол колып жагыган, кыйгырган: «Мен сеге ончозын бичирим, бичи-ирим...»

Оног ол жолдон ийген баштапкы ла самаразында Катя ого жетире айдарга бербеген куун-санаазын ончозын бичип салган: жууныг кийиниде ол ого барарга жѳбин берзе, ол оны керек дезде салкынга да соктырбас. Катя бу самараны адазына качан да көргүспеген, конверт жытылганча оны бойыла кожо алып журген, оног сыракай ла жажытту жерге сугуп салган.

Андый да болзо, тѳртѳн эки жылдын жагында, адазы фронтко атанып, оныла жагышылажып тура, кату колдорыла онын бажын сыймап, Степанла кожо кыйалтазы жок жапып келерим деген сѳстѳрдинг устине кожуп айткан:

— Чын, Катя, ол сеге салкын да согорго бербес.

— Сен... сен мениг самарамды кычырган ба? — деп, Катя кызара берген.

— Нени айдадын, балам. Степан меге фронттон бойы мынайда бичиген, Катя жѳп деп айткан, мен ого до, онын адазы сеге де эмди база катап айдып турум деп жетирген...

— Адам, адам! — деп, Катя ол тушта жук ле база бир катап ѳкпѳѳрнп айткан.

Адазы фронтко жагыскан атанган, оны аксак кузнец Макеев ле Андрон таадактан ѳскѳ кем де уйдешлеген. Арбаныг жагында

база Артемий Пилюгин турган, жуукта жаңы ол фронттон шыркалу жаңган, бугун Катяныг адазын райвоенкоматка бойи жетирер деп шуунген.

— Же, Катенька, мында канайып-канайып жадатан турун. — Ол кызычагыи калганчы катап кучактаган. — Ал-камык балдарла кожо жаңгыскан арткан сеге колхозтын жаңы председатели куч жеткенче болужар болды.

— Болужарым, болужарым; ол жаңынаг санааркаба да — деп, ол тушта Артемий Пилюгин жалканчып айткан.

* * *

«Болужарым...» Каргышту курсукчил ийт болужып берди деп, Мишуханыг коркышту керек эткен кунше жетире, Пилюгин керегинде Катя кородои сананып журген.

А эмди, качап карган Андрониха эмеен онын устине урула берген ончо түбектердин шылтактарын алаңзыыр неме жок эдип жартап айдып берерде, Романовка журтта бир жаңынаг Тихомиловтор ло Афанасьевтердин уйазы, экинчи жаңынаг Пилюгиндердин уйазы болгон керегинде куучындап берерде, Степанныг уйи, Ксения, неден улам олгоин керегинде бойынын серемизиле улежерде, Катяныг алдына түби жок журумнинг эжиги кайра ачылып, ол анаар карап корордо, коркышту боло берди. Мынаг улам ол чек окко немелер керегинде сананар болды. Тондордин ортозында жылыиыи калган Романовка да, ондо журтаган улуу та кайдаар да ырап калат. Суу агып жат, кижжик ле онын устине не болуп турганын, айдыг, куннинг жаркынын, чакнындардыг ойножын коруп жат деп Катя бойында сананат. Жакыда эмезе жаан жааштардыг кийинде ол тумантып жадар, айас кунде ол ару ла жарык. А суунын теренинде кандый журум олуп жат?

Катяга эмди ол көп-көп немелерди ондоп тургандый билдирет. Же нени — ол жартап айдып та болбос эди. Мынаг да ары корон-түбек ас болбос, тегин жерге иженбе, энирге жетире калактазаг, судар курсагын да жок болор деп, Марунька-счетоводиха жуукта жаңы кезе-быча айткан эмей. Оног Андрониха да эмеен ого килеердин ордына, сени, кей-кебизин немени, кем билбес, жургурип турала, ичингди чербейтип алган, эмди кыйнал деп, ачынып айткан. Оны колхозтын башкараачызына көстөп тура, ол кун партиянын райкомынын качызы Дорофеев чуми жогынаг көндуре ле жарт айткан: качы ла кижиге килеер керек, же мындый ойдө канайып килерин? Килеерге жарабас, мыны ончозын Катя ондоп турган, же бу ла ок ойдө, Маруньканыг да, Андрониха эмееннин де, райкомныг качызынын да сөстөринде эмди олордын ого килегени, оны кичегени жарт кө-

рүнип, кижиге кандый да уур айалгада ълбѡскѡ болужып турган јүрүмниг ургүлји ле јаан учурын ол сезип јурди.

Јакшы јай турган, јааштар да ѡйлү жааган, күндер ле јылу болгон, аш текши кѡдүрилип, кидим ѡзүи, кобы-јиктерде ѡлѡн койылып келген.

Адазы ла Степан ѡлгѡн деп похоронкалар келген кийиниңде, Катя кезем ѡскѡрѡ берген, ол чын јажынаг эки катапка јаандай бергендий кѡрунген. Унчукпай јүрер, кере тўжиңе кемле де куучындашпас, сүре ле јангыскан јүрер, балдарды Андрониха эмеенге арттырып салала, ашту кыралар, ѡлѡг чабар јерлер кѡрүп, улай ла јортор. Јалаңдарды јаантайын кѡрбѡзѡ дѡ кем јок болгон, је ол тўгей ле барып јат, кезикте кандый бир јерде адын абразынаг алып, откорып койоло, бойы койу ѡлѡндү јерге јадып, тенериде булуттар јылыжыл браатканын, чанкыр кейде тайлѡнкѡлѡр кожондожып, сүүштниг ойындарын ойногылап турганын удаан кѡрүп јадар.

Эмди ол Степаннаг да, адазынаг да самаралар сакибай јат, јангыс ла Маруњка-счетоводиха кезикте Мишухаданг келген самараны табыштырып берер, олог база фронттог келген самаралар ошкѡш уч толықту ла конверт јок. Кажы ла самараны Катя адазының кугарып калган пиджагының карманында узак алып јүретен. Пиджакты ол кийбейтен, бир тушта керек болзо, јабынып алар деп, оны абраныг отургыжыныг алдына салып алатаң, оның учун карманда самараны алып, катапкатап кычырып туратан. Михаил бир ле неме керегинде бичип јат — оның керектери јакшы, колония јакшы, нормазын јакшы бѡдүрип јат. Ол самаразында колхозто керектер кандый, эмди председатель кем деп сурап, воинский частька бир канча самаралар ийгем, адам нениг де учун каруу бербей јат деп комыдап турган. Калганчы самаразында Миша чике сураган: «Кудай корыгай! Је, калак, адамла не-не болгон болор бо? Олүмдү јуу-согуш ѡдүп јат ине, сев, Катя, нени де јажырып турган болгодыйың. јартын бичи, мен јаш бала эмезим...»

Катя бу самараны кѡстин јажыла кѡптирип салган. «Јаш эмезим...» Оноң ол ло күн Марияданг бир лист чаазын сурап алала, балдарды уйуктадып салала, столго отурып, тамагына тура берген кату немени ажырып, баштапкы сѡстѡрди бичиген: «Кайран Мишенькам...»

Кѡстѡрнинен тѡгулип турган јаштарды колпладыла узүги јок арчып, похоронкалар келгени керегинде, оморды улус узак јажырганы керегинде бичиген. («Омордын карын мыны јажырганы јакшы, оноң башка сени тўрмеге отургызып турар ѡйдѡ, ончо тўбекти кѡдүрип болбос эдим. Эмди ол Пилюгин деп немениг ордына колхозто председатель болуп ништеп турум. Бу

ишти менин жардыма райкомның качызы Дорофеев салып берген. Ол саңаалу да, сүмелү де кижн болгодый, корон-тубек ол корон-тубек ле, ак-жарык та сего көруибей жат, андый да болзо, бу уур жүктн апаратан турун деген... Онон, Мишенька, менең је кандый председател болор, эмдиге јетире нени де эди билбезим. Је ол уур жүк јогынан мен ачу-коронго бастырып, туку качан блуп калар эдим деп, балдарды бскүс арттырып саларга јастадым деп, јангыс ла эмди ондон јадым. Айдарда, ол јангыс мени аргадаган эмес туру. А колхозто керектерди башкарадына мен үренип аларым, Миша, адабыс анда, кара јерде, амыр јаткай...»).

Бу самаранын үстине төккөн көстин јаштары азыйдагызындый уур эмес, көүсти кеңидип турар јенил јаштар болгон. Бу јаштар оның јенил эмес јүрүминде калганчы јаштар болгон деп айтса, чынга жуук болор. Керек десе качан Захар ла Зойка коркышту өлүмнен де өлөрдө, олардын сөөктөринин үстінде кара төгичекти де көрөрдө, оның көстөри кургак болгон, олар јангыс ла туку качан блуп калган оттың күлиндий соок ло кандый да шүүлте јок болгон, мандайын кечире эки терен чийүлер тартылып, јоголбой, ол ло бойы артып калган. Сөөктөрдн јанында тургулаган кузнец Макеев ле Андрон таадак араай соккон эшиек оның пладынын алдынан чыгып келген кыру тудун салгандый јарым тудам ак чачты үрпегеде согуп турганын көрүп ийгендер.

Је бу керек сентябрь айдын сырагай учында, качан кургак калган сары јалбрактар јерге төгүлип турар тушта, болгон. А эмди тура Романовкада јүрүм тыш јанынан андый-мындый табыш јок ло өдүн турган. Јүрүм азыйдагыдый ла ач-торо бойы, је ондый да болзо сууничлү, фронттон кажы ла күн јангы ла сууничлү јетирүлер келип турган. Совет черү Белоруссияны, Карелияны, Прибалтиканы, Кунбадыш Украинаны јайымдаарынын јуу-согуштарын өткүрген, немецтер оодо соктырып, түрген тескерлеген, блетинг черулер кажы ла күн ондор тоолу јурттар ла городтор јайымдаган, ол керегинде кажы ла күн эртен тура радио ажыра биіик көдүрингилү жарлап турган. Өлөг ижин Катя түрген ле јенил өткүрген. Дорофеев Романовканын колхозына болуш эдин ондор тоолу үй улустар ла јаан класстардын үренчиктерин ийген. Эмди кызыл таннан бүрүнкүй энирге јетире төгдөрдн ортозында кобыларда, кара суулар аккан јалаңдарда, улустың чур-чуманагы, кожоңдоры угулып, обоолор өзүп турган. Јай туркунына колхозтын јалаңдарына Дорофеев уч катап келип јүрген. Озогы ла јенил јорыкту телега-абразында, шинель јок, изү де күндер турган болзо, калын сукнодон көктөгөн пиджакту, ол ло јаантайын соок-

сынган бойы. Ол соогы жайылып, кырынылап та жүрзе, же онкойып калган көстөри суунчилу болгон. Качан ол Катяла куучындажып турарда, онын арык чырайын адазынын кулүмжизи ошкош жалакай кулүмжи жарыдып турган.

— Жакшы, жакшы, Катерина Даниловна! — деп, ол обоолор жаар бажын кекип, айткан. — Айла кучим жетпес деп айткан, көрзөн оны, канча кирези азырал өлгн белетеп алган.

— Слердин болужаарла.

— Болужарга кудай калап эмей. А керекти улус эдип жат. Аш жуунадышты мынайып өткүрип алзан — колхозты учына жетире өрө тартып аларын.

Аш жуунадар иш... А ич жаанап жат, оны канайып та жажырап арга жок. Катянын тоологоныла болзо, аш жуунадар ойгө сыраңайла калганчы айлар келижип жат. Ноябрь айдын учында жакшы болор. Же Дорофеев онын барлу болгонун көрбөй турган чылап, көрүжиле де, уңиле де онын айалгазына аяру этпеген.

Романовканын эмеендери онын ичин база көрбөй турган чылап жүрүп жадылар. Олор карын да уккур боло берген, онын эткеи жакаруларын сөс жогынан бүдүргилеп турган. Айла Катя, жартын айтса, жакарулар да берип турган эмес, ондо жакарулу кату сөс тө жок, жаңыс ла оны-мыны эдип салар керек деп, араай айдып салар. Ончо иш жакшы, быжу эдилер, кийнинен ары шигдеп көрүш те керек жок. Онон кажы ла үй кижж Катяга болужарга, ого жакшы эдерге албаданып жат. Жайдын узун түштеринде аар-күчи чыкканча иштейле, айлына энгирлерде жапып келзе, туранын ичи ару, түнде салатан одын белеп, сууны экелип салган, кезикте керек дезде полды да жунуп койгон турар. Мындый иштерди жаан ла балдар, Захар ла Николай да эдип салатандар, полды да жунуп койотондор. Же жунза да, канайып мынайда жунзын, олор кирди-торды толыктар сайын уймап салар ине, а мында жунуш жакшы, үй кижинин колдорыла кырып туруп жунуп салганы көскө көрүне бербей база. Озо баштап Катянын көзине бу канайып та көрүнбей турган, же бир катап туразына кирип келеле, ол ару серуун кейди кайкап тынып, чыкту полды аяккап көрүп, балдарды азырайла, олорды уйуктадарга жаттырып турган Андрониха эмееннен сураган:

— Кем?

— Нени? — деп, карганак ондобой айткан.

— Мында айылды кем жуунадып турган? Полды сен жунбаган не...

— А-а... Же оны — деп, Андрониха колын жаңыды. — Чагын чыккан болбой, бу сүттен ичеле, жадып амыра, а мен барып карганымды азырайтам.

Качан карган эмеен жүре берерде, Катя оок балдарды шы-

лап баштады. Көрөр болзо, чотобот Маруныка, кладовщица Легостаиха, ого үзеери үй улустан база кем-кем келип, жаантайып да онын айлы-журтынын ичин жуунадып, бор-карын эдилп, карган Андрониха эмеенинг айтканыла өскө дө иштерди бүдүрүп туратап эмтир, бүгүн туранын ичин Василиха жеңей жүнган дешти.

Катя орынга жадала, тамагына једин келген жылу болчок немени канайып та ажырып болбоды. Уйку да узак келбей јат. Кере тужине колхозтын ижинде өлгөнчө иштеген, арыганчылаган, оноп айлынын ижин бүдүрген үй улус, ого, туш-туура кижиге, болужарга ийде-күчти кайдап табат не, кандый күүн-санаа бу болушты јетирзин деп, оларды ийет не? — деп, Катя сапанып јатты. Керек десе улусла јарашпас, чырай-бажы соок, Ксения Тихомилованынг өлүминде ол бурулу болгон болор деп улустынг серенгенине ачынып, кородоп јүрген Василиха эмеен көксинде жылу күүн-санаанын ла јалакайын жылытпаган турбай. Ол до, карган Андрониха өрөкөн до, Маруныка-счетоводиха да, Легостаиха да, оноп до өскө үй улусе кижн күүнин жылытпаган эмтир. Олордын кажызынын јүрүми јакшы болгон деп айдар? Јүрүм оларды карамы јок сабаган, је олардог кижилек јалакай күүнди чыгара согуп болбогон, оны тонгурып та, кургадын та база болбогон, онызы јарт, кижининг керсү күүнин ол качап да чыгара согуп, тонгурып, кургадып болбос, кижининг күүнинде үргүлјиге жылу јүрүм јүрөп, оноп башка јер устинде јүрүм болбос, јоголып калар эди. А кажызына ла алдынап кандый да уур болгон болзо, ончозы, ол тоодо Василиха эмеен де, јүрүмнинг аар-түбегин учына јетире көрүп, кижн күүнин жылытпаган, керек тушта өскө кижиге удур базып, ого жыгылбаска болужып јүретен эмтир. Онын да учун кичинек колхозычак кандый да болзо, алдырышпай јат. Аш салып, сүт табыштырып, этке берер мал өскурип, иштенип ле јат. Ончозын бир эместен де этсе, түнгей ле фронтко ийет, колхозчылар канчанчы жыл трудкүнге нени де албай јадылар. Бу кандый да болзо, төрөл јерге келип түнкен түбекти жеңерге јетирген болуш. Је өлүм-түбек астап браат ошкош. Газеттер де, радио до ажыра удабас јуу божоор, коркышту жаап баа төлөгөн жеңу келер деп айдыжып јадылар! Каргышту јуу-чак онын адазын да, Степан Тихомиловты да, Маруныка-счетоводиханын өгөбинин де, канча түмен эр улусты, карындаштарды, уулдарды, бойлу јинттерди јудуп, јип салды. Эмди де канчазын јудар? Бу јалакай, терег көгүсту кижн — Дорофеев көстинг көскө кайылып јат, онын јүрүми учына јууктап браадыры деп кем де угуса айтпайт, је учы-түби ондый болорына кем де алаңзыбайт. Јуу база канча кижининг су-кадыгын, јүрүмин алып барар. Са-

нанып көрзөн, бу ла Романовканын үй улузынын жүрүмүнүн канча жылдарын алып барган, эмди канчазын алып барар? О кудай, Катя бу арын калган, үй улуска түңей эмес болуп калган, улус керегинде эмди тура кандый ас билер, олордын айдып болбос уур ижи учун көскө көргүспей, кемзинип эдип турган килемжизи ле жылу жалакайы учун ологго ол неле төлбөр, кандый быйанын, жакшызын жетирер?

Катя бу сурактарды санаазында жаңыс ла бойына берип жат, оноң ологго карууны база бедребей жат, ненин учун десе бедреер неме жок, оңчозы жарт. Карагуйда жаактары канайып изип турганын, кере түжини иште чылаган эди-каны кандый тату амыран жатканын ол сезип жатты. Бу минуттарда ол онын ичинде жаңы жүрүм өзүп турганын, ол жүрүм онын куунине удурлажа, онын көрбөр кууни жок кижиден табылганын, онын учун оны кереги жок ол өскө жүрүм деп сананып жүргенин ундып салды.

* * *

Бир катап, кызыл эгир кирерден озо, Катянын кичинек турчагына, аксак Петрован Макеев кирип келеле, жакшылажала, балдарга айтты:

— Же, тышкары барып база бир эмеш жүгурип алыгар. Менде слердин энсгерле куучындажатаң неме бар.

— Бу сен не, Петрован? — деп, Катя кайкады.

— Сеге айдатаң бир сөзим бар — деп, кузнец токыналу унчукты.

Качан балдар ээчий-деечий эжиктен чыгып жүргүлөй берерде, Петрован, байла, айдарга келген, туку качаннан берип көп катап шууп, сананып алган куучынын тургуза ла баштап ийди:

— Сен, Катерина, калак, менин көрүгимде от чылап, жагыс ла жалбырап күйе бердин, а озо баштап мени тындап ук, оноң канайда эдетен эдин, анайда эт. Онын үренин ичинде жескинип те болзо, алып жүрүн, мыны кижин канайып билбес... Айдарда, удабай кудайдын ак-жарыгына бала чыгып келери жарт.

Макеев оны от чылап жалбырап күйбе деп сураган да болзо, же Катя бажынан ала будына жетире оттый изип, чыткыттарында кан жыңкылдада согула берди. Нени де көрбөгөн чилеп, кем де, качан да онын барлу жүргени керегинде айтпаган, а Петрован Макеев ачык-жарык, көндүрө айдып ийди.

— Же сеге не? Сеге не?! — деп, эки катап Катя көрбөр кууни жок кыйгырды.

— Не десе, ол баланын адазы мен деп айдайын.

Катя кайкап, отура түшти.

— Мында кижин кайкаар сүмелү неме жок, Катерина — деп,

кузнец оног ары айтты. — Сен тирү кижн, мен де тирү кижн, жаан болзо, бир катан ястырын ийдин не, оног бис экудин ортодо мындый неме болуп калды...

Катя онын сөстөрүн ярт угуп, олордын учурын билип, бу шуулте оны жамандабай, карын ачыныжын көмө базып, токынадын турганын сезип отурды. Көстөри онын жалтыража берди, је олордон яштар төгүлбеди. Катянын көксинде ачу-короннын да, сүүнчининг де яштары артаган. Бу якшы кижн мыны ончозын бойынын жалакайынан, керсүзинең эдин ят, ол мындый сан башка сөстү келерде, көксинде астамду ла кирлү санаа жок келгени Катя билип, унчукпай, узак сананып отурды. Бу шуултеги учына жетире быжулап аларга ол токыналу эрмектенди:

— Сен не... мени сөстөөргө келген бе?

— Мында, Катерина, керек болзо, сен бойың эбиреде шууп көрөр учурлу — деп, Makeев мендебей араайын айдала, кемзиннижи жоктоң оны аяктап көрди. — Лүрүм деп неме мындый туру. Сенле кандый керектер болгон, олорды санаанга да, сананып таппазың. Мен мынайда шууп ядым, сен жаман айтпа. Степан янын келген болзо, не болор эди... Сенле не болгонун ол та ондоор, та ондобос, кем билер оны. Степан ичке ачу ла, је андый да болзо, онын янын келбегени сего де, онын бойына да...

Бу сөстөргө Катя нени де айтпады. Олор экилези кыймыктанбай да, унчугышпай да узак отурдылар.

Тымыкты озо Makeев бусты. Ол кайдаар да төмөн көрүп, тың эмес эрмектенди:

— Биринги, яткадый арга бар деп санаанга, эку биригер де эдибис, а не? Бир янынан керек ярт, мен кенек-кемјик, узундукскалу буттарлу, мыны база аяруга алар керек. Је кудај мениң ийде-күчимди айрыбаган, айдарда, сениң оок немелерингди чыдадарга болужар эдим. Мыныла, — кузнец онын ичи јаар бажын кекиди, — бежу болор, Мишуханы мен чотко албай ядым. Мишуха керегинде незин айдар, ол турмеден эр кижн болуп чыдап калган жанар. Биринги ядар кууниң жок болзо, бирикпейли, жагыс ла ичте бала менен деп, чүм-чам жок жарлап ийели. Пилюгин керегинде сөс тө жок болзын. Баладан јазап береле, уялбас күрүм, туура база берген дешсин.

— Кем... Кемнен табылганын улус билбес деп туруң ба?

— Улус көпти билер, жагыс ла ундып салар. Араайынан ончозы үрениже берер. Кардагы ойдыкты салкын түзеде согуп салган чылап.

Кузнец Петрован Makeев Катяга шак мындый сөстү, куунду келип јурди.

Ол якшылажып, чыгып ядарда, Катя онын бек ийиндерине колдорын салып айткан:

— Јок, Петрован. Ару јакшы күүнүн учун алкыш болзын, је мен бол албазым. Је мыны сеге кижн канайып айдар? Је менин күүним бар болзо чы...

— Мында кандый куучын — деп, ол каруу берди. — Менде база не де јок, јангыс ла кезикте бойымнын буруумды сезип јадым.

— Кандый буруунды?

— А меге ол тушта јудар неме бедреп барбас, сени Пилюгинде кожо јангыскандыра күүзиндеде арттырбас керек болгон. Сенең ол нени аларга, јириге турганын ол тушта, Донька божоп јадарда, сен чек эдренн јүгүрүп келгенди биллип ле көрүп тургам не. Көрмөстин каргышту бозо аракызы меемди јуултуп, ол минутта санаамды тумантыдып ийген...

Петрован үйден чыгып, ары болуп барып јадарда, онын аксажы азыйдагызындыј јаап эместий, ол кенек будына эмештен ле јангыс эдиң тургандый Катяга көрүнди. Ол көрүнбей калганча, Катя онын кийининең ары эрикчелдү көрүп отурды, качан ол томыра оромычакта жылыып каларда, ол јенил тынды. Бир неделенин бажында, качан Катя контора јаар Пилюгиннин туразынын јаныла јүгүрүп барадарда, чеденнин ары јанынан чоркойып калган Федотья кыйгырды:

— Эй, тур анда... Мен нени айдарым, ук.

Таң эрте ой, Катя олөң ижи ле сүт табыштырыжы јанынан сводканы район барып јаткан Марияла аткарып ийерге, контора јаар мендеп турды, онызы абрага јегип салган атты эбире базып, атанып барарга белен турды, је јангыс ла председателдинг келерин сақып турган болгодый. Федотьяга колын јанып, онын јаныла өдө конорго турала, оноң Катя бойында сылт санды: токтобозон, көрмөстин каты багырып чыгар, бастыра оромго угуза јескинчилү сөстөр айдып, арбанар.

— Не болды? Капшай айт, мендеп турум.

— Бот сеге, бот сеге... — деп, карган эмеен эрмектенди. — Көрзөң оны, ондо бош јок, кандый сүрекеј јүгүрүк боло берген?

Јууктай базып Катянын жоондоп келеткенин јыланнын көстөрн ошкош соок, карануй көстөриле ширтеп, унчукпай барды.

Онын уулынын уулы, Пашка Пилюгин, сарайдын јанында печкеге от саларга чырбаалдар кезе чаап турган бойы ого јеткен үндерди угуп, ижин таштап ийеле, колында малтазын тудунганча каалганын јанына базып келеле, ол ло малтазын эки колына кезе тудуп, чеденнин өткүжинен уулчактын көстөринен башка казыр көстөрлө Катяны торт ло брумдей көрө берди. Онын коркышту көрүжинен Катянын јүреги шимирт этти: ак, бөрүнин балазы, ээн јерге туштазан, карамы јоктон малтала тиле чаап салар, акыр, балдардын кийининең көс салбас керек.

Карган эмесен ле онын уулынын уулы, он төрт жашту Пашка Пилюгин, оны эки жанынаг көрөр куундери жок көстөриле өртөй көргүлөп турганча, кызычактыг уни угулды:

— Паша, мен ончозын тажып салдым, база томыраарыг ба?

Мынызы сарайдын жанынаг тогус жашту Сонька кыйгырып турган эмтир. Пашка онын унинен кыймык та этпеди, бажын да бурыбады, жаньс ла Катяны кезе аймактап, ээ кижинин уини ле кизирт этти:

— Көпкөтөрдн алып, огурчындар сугар!

Бу ла өйдө көпкөтөрдн туткалары каньгрт эдип, тураныг жанында күнге кугара күйүп калган сыйса платьеу кызычак элес этти, ол маала жаар жүгүргөн болгодый. «Оны күрүмдер өлгөчө жышкырып турган болбой» — деп, Катя Лидиянын кызычагына килеп санады. Пилюгин өлгөн кийинде айылда ончо жагды Федотья бойынын колына алганын, Артемийдин уулы, Пашка, жааназынын жарым да сөзине багып турганын, олог эку Соньканы, Лидиянын бойын кийнагылап турганын бастыра Романовка билетен.

— Мен сенег мындый немени, каан абакайы, сураарга санапгам — деп, Федотья курган калган эриндерин кыймыктатты. — Бу бир тойтык бутту жыдымар, жыду кузнец бастыра эбире жерге бу немени... — карган эмесен тайагыла арай ла болзо Катянын ичине сайбады, — мен жазап бергем деп не жарлап турган, а?

Катя бу алмыс эмесинен нени ле сакаган, жаньс ла мындый сурак сакабаган. Ле Катя манзаарбады, жүк ле бир алтам тескери базып ийди.

— Сениг мында не... ийгеу керегинг бар?

— Урдүртне, жескимчилу тагма, оног башка... — Федотья уулынын уулы жаар көрөлө, шыркырап каткырды. — Көрсон оны... Ойинен өткүре жалтапбас боло бергенин? Сениг ичинде Артемушканыг балазы. Ол баланы жескимчилу кардыннан жайымдап ла ийген — биске бер.

Катя ойто ло бу куучынан нени ле сакаган, же мындый неме сакабаган.

— Неме-е?! — деп, ол болгобос жанынаг каткырганду ла удурлашканду тыг унденди.

— Бойыг бербес болзонг, блаап аларыс — деп, карганак чыкырады.

Бу сөстөрдөг Катянын өзөк-бууры анданып, жүрегинин алдында изу от жалбырап, ол бастыра бойына жайылып, Пилюгинин балазын ичинде алып жүргенине суре ле жескинип жүргөн куунин ойо өртөп ийди ошкош. Бу сөстөр онын эн ле ару, терен жаждын жамандап, уйаттап салды. Эне болгонынын улу ла үргүлжн куунн баштапкы ла катап көксинде ойгоноп келгенин

ол эмди тура ондоп болбой турды. Катя база бир алтам кайра базала, јудрукту колын ичкери суна тудуп, карган эмесиге чукуругын маказырап көргүзип, бастыра оромго кыйгырып ийди:

— А мыны көрдүң бе? Көрдүң бе? Көрдүң бе-е?

* * *

Катянын ичиде бала Пилюгиннен эмес, кузнец Макеевтен деген табыш деремдеде јайылып, јоголбой артып калды. Романовканын эмесидери бу табышты оноң ары јайып ийгендер.

— Нениң учун, је сен нениң учун... бу табыштарды јайып јадың? — деп, Катя кузнециниң јанына токтой тужуп, Петровнаның сурады. — Кайда ла айдышканы бу, керек дезе районго до једип калган.

Макеев јайрадып койгон лобогрейканы эбире базып, оны аш јуундар ишке јазварга шиндеп, көрүп турды.

— Айткай ла, кайдалык — деп, ол кыјырантып, колын јангыды.

— Мынан меге жеңил деп туруң ба?

— Уур база эмес — деп, усчы кимиректенди.

Бу учуралдык кийинде, бир катап энпрде, Марияла кожо конторада артып калала, Катя оноң сурады.

— Кузнецтин төгүни Марушь... уккан болбойың?

Ол председатель јаар көрөлө, оноң алдында јаткан чаазындарына төмөн көрди.

— Мыны кем укпаган эди? Ол мыны кажы ла туштаган кижиге айдып јат.

— Улус ого чын ла бүдүп јат эмеш пе? Је анда кайда да билбес улус бүдердең ајабас. А Романовканын улузы?

— Билеринг бе, Катерина — деп, Мария чаазындарын шылырадып, столдык шалтырап калган кайырчагына салып, каткырымзып айтты. — Чын сөс чике барып јат, төгүн коп сөс эбирип келип јат. Пилюгин ле сени каруудан көргөн кижиге бар ба?

— Ајса Миша не түрмеде?

— Кайдалык, бирүзи мынайда бодоштырмын, экинчиси анайда белгелезин. Мынызы сениң Мишанга түңгей ле.

Мария столдык кайырчагын ичкери јылдырып ийеле, бойы өрө турды. эжик јаар басты. Катя терең сананып, унчукты:

— Бир јанынан мен ондоп јадым, бу керекти ол бойына не алган. Ол јакшы кижиге. Экинчи јанынан... Ол, кууниң бар болзо, биригели деп айдып јат.

— Кууниң бар болзо... Сени ол чалмадайла, сүүртеп келеткен эмес не.

— Је түңгей ле не... Мыны канайып ондойтон? — деп, Катя чала ачынып, эрмектенди. — Чаклыдан тургузып береле, сөстөп јат — кууниң бар болзо, ого калып ий!

Марушка бу өйдө эжиктин јанына једип, туткадан ала кой-

гой туш болгон. Бу сөстөрдүн кийининде, ол нени де сананып ийеле, каткырымзып айтты:

— Сен председатель де болзоң, је тенең.

Айткылашту сөстөр, а Катя кичинең те тарынбады, жаңыс ла Марня жаар суракту ла аргазы жок көрди.

Эмдиги өйдө эмеең кижиге ырыс керек. Уй улустың кыжызынаң ла сура — сееге жартың айдар: колдоры жок болзың, буттары жок болзың, жаңыс ла уйде эр кижиниң жыды жытанзың. А мында жааң ла болзо, аксак кижиде... је, мен жүгүредим.

Ол күн эңирде Катя көндүрө айлы жаар жаңбай, малдыг дворлорың көрүп ийер деп сананды. Анда, азыйдаң бери койлор турган кажжаанда, уй улус учинчи күн өтөк казып тургандар. Колхозто койлор көп эмес болгон, је кажжаан туку жуудан озо өйлөрдөң бери бир де катап казылбаган, оның учун өтөктиң калыңы жарым метр кирези бар болды. Шак этире такталып калган өтөк жакшы одын деп, кажы ла деремнеде улус билер, је Артемий Пилюгин нениң де учун койдыг өтөгин казарга колхозчы уй улуска жөн бербейтен, а Катя андый жопти берип ийген, оның учун деремнениң уй улусы ла балдары нык эдиң калган өтөкти казып, кол абрачактарга, таарларга, каламаларга, тоскуурларга салып, айылдары сайың апарып турдылар.

Күн туку качаң төңдөрдү ажып жүре берген, је олордыг үстинде теңери жарык болгон, бүрүңкүй жаңы-жаңы ла кирип турган. Малдыг кажжаандарына барган жол жай туркунына ачу баргааларла, жааң жалбракту бийик уактарла туй өзүп калган, уактар ол ло бек жажыл бойлоры турдылар, а быжып калган ачу баргааныг корон-сары үрендери, тоозың чылап, буркурап жат.

Качаң Катя койдыг кажжаазыныг жаңына базып келерде, анда жаңыс ла Лидия Пилюгина ла оның балдары арткан эмитир. Жааң агаш кайырчакту абрачакка койдыг экче-экче өтөгин толтыра салып койгон турды, је школдон жаңып келгели чачың кайчылатпаган, семтек, кирлү Пашка абраныг үстине өтөкти база салып, салып турды. Председательди көрүп ийеле, ол жууп алган жөбжөзиң өлөрдүң өлөгичө корулаарга турган чылап, көстөри чагылып, эмди тура тарбыл кабактарың сындыра түүп ийди. Оның адазы ачынган тушта база мынайып көрөтөн.

— Сен анда не алчайып калган туруң, үстине база үзеери сал — деп, ол сыйына айтты.

— Жолой түңей ле төгүлип калар — деп, тогус жашту Сонька жөпсипбей турды. је бу кичинең удурлашты Пашка уулчактың унинең башка кандый да киркирүүш үңле кезе сокты:

— Сен меге тен!!

«Је болор, эмди апарыгар» — деп, энези айтпаганча, кызыкчак кату өтөкти абраныг үстине чокчойто уккур салып турды.

Катяны бүгүн көрбөгөн учун, Лидия оныла бажын кекип жакшылажала, ойто ло өтөкти каза берди. Пашка абрачактын оломолорынан ала койып, күлүреде тарта берди.

— Сенин уулчагың казыр кижил — деп, Катя айтты. Же Лидия бого кичинек те ажару этпеди, ол эки колыла күрегиниң сабына тайанып, ажып бараткан күнниң кызыл таңдагына бүркөлүп калган көрүп турды.

Катянын ичи билдирилип келгенинен ле бери, Лидия оныла куучындашпас, жаңыс ла бажын кекип жакшылажар, председателдий айткан жакарузына, сураган сурагына база ла бажын кекип каруу берер, ижин жакшы эткен, же үн чыгарбас боло берген. Там ла там шык барып жаткан. Катя онын санаа-куунин оңдоп жат, а канайып оңдобос. Онын учун эмди Лидиянын жанында турарга ого сүрекей күч болды.

Катя оной ары уйлардын дворуна барып көрбөгө ичкери базарга ла жүрерде, кенете Лидиянын оозы ачылды.

— Оной сен ол баланды Федотьяга бербе. Ол оны өлтүрүп салар. Бистин каныс олардын каныла кожуларга качан ла бербезим деп алгырып жат.

Лидия ол ло күрегине тайанып, байагы ла чылап ок, киймык жок турды. же Катяга ол бойнын темир күрегиле онын бажына, жардына, көксине чабып тургандый билдирди. Качан Лидиянын айткан сөстөринин учуры онын санаазына жедерде, ол коркышту тын өөркөп, ачуга бастыра бойы өртөдип, нени айдып турганын бойы да билбей, тудунып болбой, кенете кийгыра берди:

— Слердинг канаар? Слердинг... кайдан? Бу менин балам! Менин ле кузнец Петрованнын балазы! Онын адазы ол! Жарт па? Жарт па?

— Же андый да болгой. Не алгырып турун? — деп, Лидия колдорун күрегиниң сабынан туура албай, ол жаар бурылды.

Онын боромтык, сүүмжи жок көрүжине Катя мында ла сооп, тымый берди. Оны тили де, колдоры да, буттары да укпай жат. Ол Лидиядан, онын боромтык ла куру көстөринен, бир де алтам болзо, жана болуп базарга сүрекей куунзеде, же буттары тишелерине жетире жерге бадалып калган чылап, киймык этпеди.

— Пашка жанынан сен жастырып жадын — деп, Лидия жаман күлүмзиренип, унчукты. — Жук ле үрүп ле туратан болзо, же тиштебейтен болгон болзо... Ол казыр кижил, балдарыңды оной чеберле, Катерина. Канайып чеберлеерин, билбезим, жаңыс ла олардон көс алба.

Оной ойто ло ныкта өтөкти каза берди.

* * *

Бу сөстөр Катяны тын чочытпады, ненин учун дезе олар ого солун эмес болгон, ол жажы жаанап калган Паша Пилюгин деп

уулдан балдарды корулап турар керек, мынызы туку качаннаг бери јарт. Ол уул школдон келген куннен ле ала ончолорын кыраары деп кекенип, кемнен де јажырбай Романовкала колдында јаан шыйдамду јуруп јат:

— Афанасьевтердин ле Тихомилватордыг сиркелерин, сугуштыг балдары чылап, олтуре чаап саларым. Олордыг Мишказы адам учун турмеде чиринр, а арткандарын мен божодып койорым.

Ол мактанып јат, је сѳстѳри онын эмес, Федотьянын сѳстѳри болгонш Катя танып, эки-уч катап карган эмеенди сураган:

— Ол бандидинди токтот, мениг балдарымды чек ле шыралатты, олор тышкары чыгып, чууштееринен де коркып јадылар.

— База нени айдазыг? — деп, Федотья казыр-јаманына кайылын брааткан кѳстѳриле кѳрди. — Сениг турмеде отурган Мишкаг бандюк не, а мениг Пашкам эмес.

Пашка Пилюгин деремнеде кѳрунип ле келзе, Катянын балдарын кѳстѳг туура ийбей тургандар, олордын јанында кѳп лѳ сабада Андрониха эмеен каруулда јурер, ол ѳрѳкѳн оорый берзе, Катя кандый бир ѳскѳ уй кижини балдарды кѳрѳп турыгар деп удурумга айбылаар. Ондый да болзо, Пашка кажы ла кун энту ѳйди таап алала, бирде бир јанынаг, экинчизинде ѳскѳ јанынаг табару эдер, торт ло ийт-балык ошкош, а балдар дезе балмыктыг оок балдары чылап, туш банка југурижер, Пашка кажызына једишсе, онызын карамы јок токтоктоор.

— Зулынды кезедип не айтпайдын! — деп, бир катап онын энезине, Лидяга, Катя айткан. — Айса мен мыны милицияга јетиретем бе?

— Јетир — деп, Лидия каруузына айткан. — Федотья кергинде база јетир. Экилезин мениг кѳзимнен ырада алып барзын. Ол тушта мен сениг будына бажырар эдим...

Мынайда кундерди ээчий кундер ѳдѳп турды, Катя ачу тагнаг ала карагуй тунге јетире колхозтын ижинде, а балдар дезе кѳп лѳ сабада туйук турада отурып јадылар, а тышкары ару кейге чыкса, эжиктин јанынаг ырабай јургѳлеер. Пашканын јыдын сескилеп ле ийзе, ичееннен кирген ѳрѳкѳн балдары чылап, тургуза ла эжик јаар сурт эткилеер.

Андрониха эмеенинг айтканыла, Пашка-јылан там ла там анзыран јат. Ол рогатка јазап алала, кандый бир јерге јажынып, ыраактан аткылап турар, бир катап ол Игнатийдин бажын кандалта ташла јара аткан. Коркышту сѳс оорудан ол талымзырап, ачу кыйгырып ийген, онын јардына тамып турган канды кѳрѳлѳ, балдар база огырып ийлашкан, онон Игнатийди јук арайдан айлына апаргандар. Мыны кѳрѳлѳ, коркый берген Пашка айлы јаар сурт эдип калган.

Бу бйдō Катя деремнеде јок болгон, бастыра Романовка ээн, блōн ижи божоп бараткан, оромло жагыс ла кузнец Петрован Макеев кўзинзези јаар кандый да темир сўуртеп апараткан. Ол балдардын ый-сыгыдын угуп, айлы јаар элбес эткен Пашканы кōрүп, темирин туура чачып ийеле, арбанды: «Је, акыр ла болзын, мен сени, адышкыр кўлўкти!» — Онон Пилюгиндердин айлы јаар јўгўрди.

Ол эжикти кайра ача согуп, Федотьянын кийнинде јажынып турган Пашканы кōрүп ийди. Штанынын карманынан айры агашту рогатка салактап калган эмтир.

— А-а... Мылтык-јепселинди бери бер, кўлук! — деп, Макеев бозогодон ло алгырып ийди.

— Сен не... Сеге не керек? — деп, Федотья ого чурап барарга сананды.

Је кузнец эжиктен ичкери алтап, карган эмеенди торт ло бескези јок, кургадып, кадырып салган наадай чылап, туура тургузып, Пашканын карманынан рогатканы ушта тартып, онын јўзине бу ла рогатказыла эки катап јырс берип ийди.

— Чимириктў шилемир, алмыс!

Пашка јўзин алакандарыла туй тудуп, чочконын балазы чылап, чыгыра берди, Федотья дезе кузнецтин колына кадалып, ачу-корон кыйгырды:

— Бандю-юк! Баланы не согуп турун! Тыйрык бутту јыду...

— А-а, тыйрык бутту ба? — деп, кузнец косто темирдий кызара берди. Ол рогатканы карманына суга салып, штанынын курын ушта тартты. Мыны кōрүп ийеле, карган эмеен байагызынан тын чыгырды. Је кузнец ол јаар кōрбди де, ол темир кыскаш ошкош бек колдорыла Пашканы кезе тудуп, орыннын ўсти јаар таштап ийеле, кизирт этти:

— Учанды тōб!

Онон уулчактын ангданарын сақыбай, кайыш курла јырс согуп ийди. Пашка колдорыла бажын корулай тудуп, ангдана согуп, кōнкōрō јада берди. Кузнец дезе кажы ла согушта Катянын балдарынын аттарын адап, карамы јок чыбыктап баштады:

— Ме сеге, Игнашка учун... Колька учун! Зойка учун... Захарка учун. База катап Игнатка учун! Донька учун база, оны кара јерге кōмгōн эдўлер!

Качан ол кенете тымып, јўк ле тунгак онтоп јаткан Пашканы сабап турганча, Федотья печкенин јанында кыймык јок турган. Ол жагыс ла кōрōр кўуни јок блўмзирей берген кōстōриле кузнецти брўмдеген, шōлтўреп калган эриндерин тыртаңдаткан, је эрмек айдып болбогон.

— Олтўрерим! Мыны ундыба, шилемир... — Кузнец штанынын курын курчанып, Федотьяга бурылды: — А сен, чирик тō-

ибш, ого јартап бер, база ла катап Катьканын балдарына тийзе, өлтүрө чыбыктап саларым...

— Же андый, же андый эмей база — деп, эмеен куртап калган кичинек бажын кекиш эрмектенди. Онын үни угулар-угулбас ла жалынганду, жөпсінгендү де болзо, же куру көстөрүнөң көрөр күүни жок болгонының сары отторы торт ло тогулип турды.

Ол кун эңирде бастыра Романовкага бу болгон керек жайыла берди. Колында тайактары чыкырап, тоолу күндөрдүн туркунына Федотья деремненниг ончо тураларын айланып келген, кажы ла жолыккан кижиге комыдап турган:

— Пашенькам эди-каны изин, төжөктө кыймык жок жадыры. Же ле деген эр кижи јаш баланы жарым тынду этире согуп койгон, мындый немени кизи качап көрүп жүргөн? Катьканын көөркийи эмей. У-у, тирү жылап, менин уулымды, Артемушкамды, балыр жүрүмиле басып салды, эмди койрык бутту кузнецтин устине чыгара тартып јат дежет, айла, уйалбай ла ичимди ол неме тестейтип берди деп јарлап жүрү. А ол албак жагыс ла буды аксак эмес, бажы база аксак болгодый, онын айтканына бүдүн јат. Онын ончо куртту јакылтазын будур јат. Онын күүниле Пашканы өлтүрө согуп саларым деп кекенин јуру. А мен оларды экилезин јаргыга берерим, чаазын бичиirim...

— Улустың устине оозыннан мындый јескимчилү неме урагынаң уйалзан кайдар — деп, бир катап Лидия улусту јерде айткан.

— А-а, југушту-у! — деп, Федотья тайагың көдүрүп, ачу-корон кыйгырып ийген. — Онын эрин өлтүргилеп салган, а ол десе...

— Энем, баралы мынаң... Баралы — деп, бери жүгүрүп келген Соня энесин мендегендү туура јединген, оның башка Федотья тайагыла Лидияны тундурып та ийер эди.

Катя бойы бу учуралга кандый да ајару этпей жүрди, ол кажы ла кун эңирде Игнатийдин шырказын борный порошокту суула јунуп, Василиха эмеинен алган йодло сүртүп салат. Јагыс ла бир катап ол Макеевке айткан:

— Сен оны тегин ле јерге, хулиганла не берижер?

— Оны канайып та коркыдар керек не. А оның башка ол айры агаш мылтыгыла кижинин көзин де ойо адып салар, оның до коомой неме болордоң айабас...

— Эмди Федотьяның ак-јарыкка јарлаганы жагыс ла ол.

— А оның сөзин кем угар? Кайдалык.

Федотьяны, чындап та, кем де укпай јат, үй улус ого колун жагып салар, эмесе оның јолынан кыйып, качарга мендеер.

Сабатканының кийинде Пашка Пилюгин токнай берген будүмдү жүрди. Кемге де тийбей јат, керек десе кандый да кор-

кычак боло берген. Афанасьевтердин туразынын жаныла өткөндө, сүрө ле чочыганду ары-бери аяктанып турар. Та кем де коркып туратан, та кем де көрүп ийер деп чочыйтан.

Сентябрь ай барып жатты, жадаган арышты жуунадары божогон, буудайды жуунадары жаңы-жаңы ла араайынан башталып турган. Районнын төс журтында школдын жаан класстары үрөнбөй жадылар, он төрт жаштаг жаан балдарды колхозтор сайын ишке ийгендер, Романовканын колхозына районнын төс жеринен база он бешке шыдар балдар келген.

— Сенниг Павелниг не жалкуурып, калчып жүрү? — деп, бир катап Катя Лидияга айткан. — Идиргенге келип аш согушсын айса аш кезер машинада ынаачы болзын, оной башка жалкуга үрөнөр, жымыртканын кабыгын да арчып билбес болуп өзөр.

— Сен мыны Федотьяга, желмер түктү шайтан кадытка, айт. Катя Афанасьева Пилюгина Федотьяла куучындашпады.

Сентябрь айда айас каан күндөр турган, иш те жакшы өткөн. Колы-буды уурлай бергенинен ала жети де ай өткөн болзо, Катя жеңил жүргөн. Ол кере ле түжине жалагда болгон. Азындагы адазынын элбек пиджагы эмди топчылалбай да жат. Сентябрь айдын туркунына Дорофеев колхозто эки катап болгон. Чырайы жер чилеп карарып, коркышту арыктап калган, же андый да болзо, ол күлүмзиренип айткан:

— Аш табыштырары жакшы өдүп жат, сен күлүк кижиге турбайын, Екатерина Даниловна. Аш жуунадыштын учында ончо түжүмди чотоп көр, аайы-бажына чык, нени кайдаар эдер, бистиге улу жөнү жууктап келедири, ого учурлай колхозчыларга ишкүн учун арбынду аш үлөп берер керек.

Дорофеев куучындап, сүрө ле жөдүлдөп жат. Аш жуунадарынын учына жетире чыдашкый не айса жок не деп, Катя бойында чочы сананды.

Түндөрдө ого элт-мелт санаа кирер: бала табардан озо ижиге тожымнын бажына чыгып болгойум не айса жок не? Удабас... Оной бойын бойы токынадып жадар. Жок, эмди де ой бар. Эки ай артып жат.

Же баланы чик жок эрте, сентябрь айдын учында, табарга келишкен. Ол айдын эн калганчы күндеринин бирүзүндө коркышту жаан жеткер-түбек болгон.

Эртен турадан ала Романовканын устинде койу тынчу кей турган, тал-түштин кийинде төндөрдөн изү салкындар толкуланып согул баштаган. Катя эниргери түште Жажыл карасуда идиргенде аш арууташ кандый өдүп турганын көрөгө атанган. Качан күн төн ажыра жылбырап түже берерде, идиргенде иштеп турган улустын жанына жайдак атту Василиха эмеен ыраактан кыйгырганча мантадып келди:

— Катерина-а! Ол мында ба? Түбө-ек!

Таскактын алдында Андрон таадакла кожо эртен канча кирези аш апарып табыштырар арга бар деп бодоштыра чоттоп турган Катя кыйгыны угуп ийеле, жүреги коркышту тирсилдеп, чыга конды.

— Не болгон? Кайда?

Василиха эмеен мантадып келеле, аттан кату идиргенге антарылып, нени де айдып болбой, өксөп ыйлай берди.

— Не огырып ыйлап туруң? — Катя уй кижини будыла кыймыктатты. — Кандый түбек боло берди?

— Орт... — Василиха көстниг жажына тижип калган жүзин көдүрди.

— Сенин туранды Пашка Пилюгин өртөп ийген. Зойка ла Захар күйүп калгандар.

— Кандай-ып?! — деп, Катя кижининг унине түңей эмес үнле кыйгырып, Василиханынг жанына тизе бажына отура тушти.

— Туранынг от-жалбышка ороткон бүркүзи олордын үстине келип түшкөн...

Улус идиргенде иштерин таштап, коркышту табышты угуп, жаңыс жерге жуулыжа берди. Эбире тып-тымк, жаңыс ла жаан улустынг ла балдардынг уур тынгандары, Василиха эмееннинг ийт чилеп кыгзып, улып ыйлаганы угулат.

А Катя, тыны жок неме чилеп, тизе бажында кыймык жок отуруп жат. Ончо улустынг көстөрү ондо. Олор онынг кыймыктанып ийеринег коркып турган чылап.

Арт-учында ол кыймыктанды, же өрө туруп болбоды, буттарында ийде жок.

— Мени абрага — деп, ол араай сурады. Же улус оны ондобой, турган ла жерлеринде туруп жаттылар, бирүзи де кыймык этпеди. Катя ачынып, тын кыйгырды: — Абралу адым ол туку туру! Мени абрага салгыла.

Андрон таадак жүгүрүп барала, атты Катянынг жанына јединип келди. Бу ла ок өйдө уй улус оны тизезинен өрө көдүрүп, абрага отуурага болуштылар. Катя божоны колына аларга сананды, же Андрон таадак ого оны бербеди, божоны бойы колына алып, алын отургышка отуруп ийди.

— Андый болзо мантат! Турген мантат...

— Эйе, андый болбой кайтсын, түже берзе не болор — деп, карганак унчукты.

— Мантат дейдим, мантат! Манта-ат! — Катя камчынын сабыла карганактынг арказына, јардына сого берди.

Қарганак бура согуп, онынг колынаг камчыны ушта тартып, адылып ийди:

— Алгырба, канай јорторын бойым билерим.

...Оноң олор сөөктөр салган жердин жаныла төгди төмөн мантадып клееделе, тура турган жердин ордында энирдин бурункүйи өткүрө сары жалбыштар элбегдешкенин ле ак ышты салкын жайылта согуп турганын көрүп ийдилер. «Зоенькам... Захарушкам...» — деп, Катя коркышту тың оңтоп ийеле, бу онтузына тумаланып, унчукпай барды.

Оноң ол өрттин жанында база унчукпай турды. Ичинде, сырагай ла куугынын одожында, туку байадан бери башталган коркышту оору-сыс чек ле божотпой жат, бу оорудан кыйгырып ийбеске, ол эриндерин кезе тиштенип, ишке темигип калган Макеев чала күйгөн тоормошторды темир күрүккө ары-бери жайлада тартып турганын коркышту көрүжиле көрүп турды. Орттин жанында база кандый да улустын көлөткөлөри элбегдешкен, та Игнатий, та Колька багырып ыйлаган, олордын кемизи де сурап турган: «Олорды изү костордон капшай чыгарзаар... Капшай чыгарзаар». Бу кемизинин уни болгонын Катя ылгаштырып болбогон.

База эки үй кижинин үндери мееге томылып калды:

— Бу кандый укту-төстү немелер? Эрдинег энезинин сүди кургабаган, а эткен түбегин көр...

— Оны жаргылаар эмес, а ол алмыс кадытты тирүге жара тартып салар керек.

Бу кемдердин үндери болгонын Катя аайлаштырып болбоды, же куучын Пашка ла Федотья Пилюгиндер керегинде болуп турганын ол оңдоп ийди. Оору-сыс деп неме онын өзөк-буурын жара тартып браадарда, ол чыдажып болбой, көгөрө берген кургак эриндерин ачып, шымыранды:

— Андрон Игнатьевич... Меге сенин жарганагың керек. Капшай.

— Бу мен мында, сенин жанында, — деген Андрониха эмеенин уни угулды.

— Капшай... — деп, Катя база катап шымыранды.

— Кайдаар? Нени?

— Билбезим... бу мында торт ло үзүлүп браат. — Катя алаканын ичине жаба тутты.

— Ой, көөркийим! — деп, карганак кыйгырды. — Эй, эмеендер, мыны үйге кийдиригер. Капшай, капшай! Кемде-кемде жылу суу бар ба? Бери капшай экелигер. Эй, сен, карганак, айса кем анда? Эй, Петрован, капшай дохтурга атан! Районго мантат... Березовкада телефон бар, оноор мантат, оноор жуук... Райкомго... Дорофеевке айса кемге телефон сок. Афанасьева дезен, ойинег озо деп айтсан, бойынын орузунаң оорый берген. Уур деп айт. Сүрекей уур...

Бу сөстөрдин тал-ортозын Катя укпаган.

Билинип келсе, ол районныг больницазында јаткан эмтир. А недег улам билинген, јаш баланыг ыйы угулган ба айса кандый.

Бир канча ойгō Катя потолокко кезе көрүп алган јатты, бу кандый да таныш эмес потолок туру не деп ол чала эдреп санады. Оног ол кандый коркышту туш көргөнни эске алынып баштады: Лажыл карасуга, чек ле јуулген чилеп кыйгырып, Василиха атту магтадын келген: «Катерина-а! Түбе-ек! Зойка ла Захарка күйгүлөп калды-ы»... Оног ол Андрон таадакла кожо Романовка јаар магтаткылап јадылар. Магтадыш сүрекей араай, оныг учун ол капшай магтат деп кыйгырып, карган өрөкөнди камчыныг сабыла согуп турганы санаазына кирди, а ол... кайра бурылып, акыр, нени айткан эди? Түже берзе, не болорын деп айткан. Оног оныг туразы турган јерде семтек ак ыштар чөйылгени көрүнген. Мыны ол сөбөктөр јаткан төгнниг беллинег көрүп ийген эмей. Оног сары јалбыштардыг элбек-дежи. Тура күйүп калган ба айса кандый, оныг ордына ышту, сары јалбыштар јүгүрүп, тоормоштор јайрадылып калган јатты. Јалбыштарды салкын көнжиде согордо, олор энгирдинг бозомы өткүрө чокым көрүнип тургандар. Оног ол Петрован Макеев темир курукле тоормошторды бой-бойынан ыраада тартканын. Катя бойы өртти көрүп турганын эске алынды. Бу ла ойдо оныг өзөк-бууры анданып, өлөр тынына једип брааткан ооду-сыска чек ле чыдажып болбой турган... А эмди кандый да оорусыс јок.

Ол јаанап калган ичин сыймап көрөргө простиныныг алдына колын суга салды, је ичи јабыс ла куру эмтир. Бу ла ойдо ун угулды: «Бу колхозтог келген Афанасьева јангы ла көзин ачты деп анда айдыгар». Катя бажын бурып, ак стенелерди, бу ок кыпта турган бир канча орындарды, ол орындарда оныг јуурканы онкош јууркандардыг алдында јаткан үй улустарды көрүп ийди. Олордыг бирүзи балазын эмчектеп отурды. Бала энезинниг эмчегин ачаптанып соруп турала, кенете бажын булгап, багырып ийди. Катяныг санаазы ойто ло тумантып, оныг көзинниг алдына байагы ла коркышту јуруктар көрүнип келди: сагыжы чыгып калган Василиха јайдак атту, энгирдинг бозомы өткүрө сары јалбыш ла ак ыш, Андрониха эмеенинн көржып калган чырайы, оныг шыйкынаган үни: «Капшай, дохтурга атаң... Районго магтат...»

— А-а-а! — деп, Катя, јуüle берген чилеп, кыйгырала, санаазын ычкынып ийди.

Экинчи катап ол билинип келди. Бу ончозы кандый да туш, каран бастыгыш эмес, јүрүмде чын болгон неме, эмди Зоенька

да, Захар да жок, озор коркышту олүмле олүп калдылар. Төжинде онын жүрек эмес, а кандый да соок ло бгзүре неме, жүрегинен тирү, жылу кан агып, ол сооп калгандый. Онын жанында ак халатту, ак сагалду арык, кичинек карганак отурды. Ол онын карызынаг тудуп, алаканында жаткан чазына көрөт.

— Је, жаражайым, ак-жарык көрүндү бе? — деп, ол сүүнчилү сурады.

— Жок — деп, Катя кугарып калган эриндерин кыймыктатты. — Чек жабылып калды.

— Эйе, эйе. Слердин анда андый неме болгонун уккам... Жаманым таштагар — деп, карганак бурулу кимиренди.

Жанында база јаш бала ыйлады, Катя бойынын уни бойы таныбай, сурады:

— А менин балам... тирү бе?

— Кызычак тирү... — деп, доктор учукты. — Ол энезинин ичинде ошкош жылу јерде уйуктап јат. Ак-жарыкка чыгарга арай ла мендеген, айдарда жылу јерде база эмеш јатсын. Кызычагыңды кичееп аларыс, жаражай...

Качан Катяга карган үй кижинин жүзү ошкош чырчык сары жүстү немени баштапкы ла катап экелгилеп берерде, ол оны узак азыктап көргөн, бу мындый неме база менин балам болотоп туру не деп, ол кайкаганду ла чөкөгөндү сананган. Јаңыс ла качан кызычак кискенин уни ошкош чичкечек уни чыгырып ийерде, Катянын шыралап калган жүрегинде тату ле жылу куун кыймыктай берген. Онон балазын бойына жаба тудуп, бастыра эди-канына кандый да амыр жылу јайылып турганын сезип јаткан.

* * *

Кичинек кызычагыла кожо Катя больницада узак јаткан. Оны јук ле ноябрь айдын учында айлына јандыргандар.

Ого бир канча катап Андрон карганак келип жүрген. Кажы ла пятницада чотобот Мария онын палатазына киретен. Андрон брөкөн ағылу јетирүлү, иш аайынча куучынду келетен, аш табыштырыш кандый бдүп турганы керегинде айдатан: «Ончозын санаа-укаа аайынча, билерис аайынча эдип јадыбыс, Катерина, келинектер бойларына килебей иштеп јадылар, сөсти база јакшы угуп јат, айдарда, сенин санааркаар немең жок, куунин амыр болзын». Мынайда ол кажы ла катап айдып јат. Колька ла Игнатий керегинде база јетирү эдип турар: «Эмди тура менин айлымда јадылар, су-кадык, кем жок». Мария көп сабада деремненн солундарын јетирип туратан. Олордын көп сабазы кыска ла сүүнчилү эмес болгон: Василиханын оббони тирү, онон база ла самара апарып јадым деп Марунька айдар, Легостаиха бу ла ноябрьдын байрамынын алдында экинчи

уулына похоронный алган, гранныг ары жанында, Румыния деп ороондо өлгөн, эмди жаңыс үчинчи уулыма похоронный аларым артын јат деп көбркий айдат. Эмеен чек ле јердий карара берген јүрү.

— Је, бу немелерле, Пилюгиндерле, не? — деп, Катя бир катап эки колыла кызычагын бойына јаба тудуп сураган.

— Лидия ла Сонька Федотьядаг јүре бергендер.

— Јүре бергендер?

— Эйе, — деп, Мария бажын кекиген. — Василиха оморды бойына божоткон, јер толтыра, јадыгар, карам эмес деген. Пашкага он јыл бергендер, айдарда, Федотья жагыскан арткан туру. Каа-јаада туразынын эжигинде эмезе көзнөктө көрүнөр, оног неделелер туркунына көрүнбес. Та тирү, та өлгөн, кем де билбес. Онын тирү јатканын улус жаңыс ла трубадаг чыккан ыштан көрүп јадылар.

Ол күн Романовкада болгон керекти база ла былардын куучиндарынаг Катя угуп алган. Пашка бойынын коркышту керегин эдерге сүрекей энтү ой талдап алган. Бу өйдө деремнеде карган Андрониха эмееннен ле конторада бойынын чаазындарыла уружып отурган Марриядаг өскө јаан улустаг бир де кижн јок болгон, керек дезе кере түжинне күзинезинде узанатан Макеев те јок, ол аш ижине јүре берген, анда аш чабар машинанын чалгызы төнөзөккө согулып, сынып калган, оны жагы чалгыла солыыр керек болгон. Јалаңнаг келип јадала, бацтанкы ла төгинин бажына чыгып келеле, ол председателдин туразы кызыл өрт-јалбышка ородып койгонин көрүп ийеле, аайы јок магтаткан. А мында Мария Андрониха эмеенин ачу-корон кыйгызын, Макеевтин абразынын тибиртин угуп, конторазынаг чыга конгон. Олор үчүлезн бир уула күйүп турган туранын жанына једе конуп баргандар, туранын жанында, өлгөннн устинде, оног-мынан күйүп калган Колька ла Игнатий огырып ыйлап јаткандар. «Зойка ла Захар кайда?» — деп, Макеев оморды силкиген. «Анда... Захарка бисти көзнөктөн чыгара чачып ийеле, бойы Зойканы экелерге барган» — деп, Колька тура јаар колын уулаган. Кузнец көзнөктөрднн жанында айланыжып, јаа болгон, омордын кажызынан ла от-јалбыш урдүртип турган. Јайдын тал-ортозынан ала айас каан күндөр турган, эмди дезе тура торт ло тары чылап күйүп јат, салкын дезе өрт-јалбышты там жаандада соккон. Кузнец турага эжиктен кирерге сананган, је ыш шык толуп калган сенекте јабынчы быыражып, јалбырап, сынып турган. Бу ла өйдө туранын жабынчызы јантыйып, јалбышка ородып, келип түшкен...

— Захарка ла Зойка бу өйдөг озо изу ышка тумчалангылап калган болгодый — деп, Мария бодоштыра айткан.

Бу куучындарды Катя тиштерин кезе тиштенип, канча кыйын-шыраныг кийнинде каны соолып калган куп-куу чыраыг соок, бойы тыс да деп неме айтпай, тындап отуратан.

Сок жагыс катап ол Марияныг куучынын бир ле сурак берип үскен:

— Пашка өртөгөн деп кем айткан? Кем де көрбөгөн не.

— Сонька Пилюгина айдып берген. Качан тураныг буркузи жемириле ле берерде, ол кайдаг да чыга конуп, чыгырып ийген: «Пашка өртөгөн! Ол турага бир көнөк керосин урган. Сениг балдарыг, Колька ла Игнатий, база анайда айдып жадылар. Пашканыг көнөктү жүгүрүп клееткенин олор көзнөктөн көргөндөр. Пашка эмди ле кирип келер деп коркып, олор тураныг ичинде тымый бергенис дежет! Оног Пашка тураныг стенелерине нени де жайа чачып баштаган. Озо баштап Пашка нени эдип турганын оңдоп болбогонуыс деп, балдардын эмеш жааны, Колька, куучындайт, оног көзнөктинг алдынаг жалбыш карайлап чыгарда, эжик жаар жүгүргенис деп ол ло көөркий айдат, же эжикти тыш жаанынаг тепчилей бектеп салган... Көрзөн оны, ончозын күн эртедег белетеп алган! Оног ол бойы да узак мойношпогон. Качан Сонька ончозын айдып берерде, Василыха сени айдарга идирген жаар мантадарда, кузнец Максим Пилюгиндердингуразы жаар жүгүргөн, ол турага кире конуп, уйуктаарга жада беречи Пашканыг жуурканын ача тарткан. Кандый сүмелү жылан! «Сен не, жүүле бердин бе?!» — деп, Федотья алгырган. Мен та неден де улам олордынгуразына кире конуп барган туш болгон. Федотья меге комыдал угузып турган аайлу оног ары кыйгырган: «Бала түку качан уйуктап жат, анда не керектеринг бар?!» Бу ла тушта эжикке өксөп ыйлаган Сонька элес көрүнип, билинбеске жуук кыйгырып ийген: «Ол, ол председателдингуразын өртөгөн, мен ончозын көргөм!» Федотья оныг устине, тейлеген чилеп, шунуп түшкен: «Ах, сен каргышту тугунчи күрүм! Кожо чыккан карындажыга нени айдадыг... Сениг сөстөринг учун оны түрмеде кадырып салар!» Мында Пашка бойы өрө туруп, кандый да токыналу ла соок эрмектенген: «Же, болды, жаанак... Түрмеден жапып ла келзем, элден ле озо оныг тилин... бажыла кожо үзе тартарым. Мыны билзин ле саназын». Керектер андый... Ол тушта сени көрбөгө удабай ла легковушка машиналу доктор учуртып жеткен. Оныла кожо Дорофеев бойы келген. Сени бойында жок, санаан энделип калган тушта, алып баргандар. Андрониханыг да айлында, жолдо до балаг чыкпаганы жакшы...

...Катяны айлына база Маруныка тартып келеткен. Кар түшкелек, оныг учун абралу жорторго келишкен, жагыс ла жолдын жакаларында жуукаларда, оңкок-чингкек жерлерде, ак ка-

рычактар жаткан, тоң чокчокторгө көлбөсөлөр секирип турган, онын учун Катя кызычагыя бойына чебер жаба тудуп алган жанып брааткан.

— Ады-жолун... сананып алдың ба?

— Фрося деп адаарым — деп, Катя айтты. Онон бир эмеш унчукпай барадала, бу өткөн неделелердин туркунына сураарынаг көркүп турган сурагын жүк арайдаг сурады: — Орт-жалбыштыг алдынаг Зоенька ла Захар табылган ба? Айла олардон не де артпаган ба?

— Же, артнай база... — деп, Мария тунгак унчукты. — Эки-лезин бир ородо жергелей салып койгоныс. Олордыг сөбгине Андрон таадак крест тургузып салган...

Деремнеге жууктап, төгди төмөн түжердег озо, Мария айтты:

— Эмди сениг балдарыгла кожо Петрован Макеев жадыры.

Катя ого унчукпай бурылып, кабактарып суракту көдүрди.

— Ол Тихомиловтордыг ээн туразын ачын, оны жазап, беле-теп, Андрониха эмеениг Кольканы ла Игнатийди алып, ол турага көчүп алган. А меге бүгүн айткан: «Катеринаны база бери экелеринг, онызы жарт».

Бу сөстөргө Катя нени де айтпады.

Тихомиловтордыг туразын, чындап та, жазап койгон эмтир, полдоры ару, көлбөктөрү жарык. Качан Катя ла Марунька жорткылап келерде, ару чамчалу, согуп эткен бөс курду Петрован оларго удурга чыкты, нениг де учун жакшылашпады, жаньс ла айтты:

— Кызынды меге бери бер.

Катя ого лаптап көрөлө, табыштырып берди.

Онон ол тонын уштыбай, жаньс ла платогын чечип, ару скатерть жаап салган столдыг жанында узак отурды. Макеев багырып турган баланыг чуузын чечкенин нениг де учун кайкап көрди.

— Бастыра бойы үлүш — деп, ол унчукты.

Жаньс ла бу сөстөрдиг кийининде Катя өрө туруп, тере тонын чечип баштады.

Бу ла күн эгиргери түште ол жуукта ла жаңы жууган, кара жерининг үстине боронты кар сеелип калган сөбктөрдиг жанында турган. Качан ол больницадан келгенинег ле бери бир де сөс айтпаган бойы унчукпай өрө туруп, үйден чыгып, сөбктөр салган жер жаар үрбедеп базарда, Петрован Макеев онын кийининг ары баскап, жолой Андрониха эмеениг көзидигине ток этире согуп ийген, ширтенкей өрөкөн ончо керекти сөс тө жогынаг сезип салган, ол мында ок түргөн кийинин, баланыг жанына барып отуурга, Тихомиловтордыг туразына мендеген.

Сөбгичектердинг жанында озо баштап Катя ла Петрован эку-

ден-экү тургандар, онон Андрон таадак табыш жок базып келе-
ле, кузнецтин жанына туруп алган.

Катянын көстөри жаш жок, кургак, олардо кандый да шүүлте
жок, жаңыс ла канча недеде мынаг кайра күйүп калган туразы-
нын кубалы ошкош соок болды, магдайын кечире терең чийү
чыткыдынаг чыткыдына јетире тартылып калган. Катянын
чырайын бу өйдө онын кийшинде турган кузнец Макеев те,
Андрон таадак та көргүлөп болбогон. Андый да болзо, сөөк-
төрдүн үстиле учуп турган салкынак онын пладынын алдынаг
бир тутам чачты чыгара согуп ийерде, олар эмештег черетте-
лип калгандый ак болгонын көрүп ийген...

* * *

...А беш ай ла эки неделениг бажында Јенү келди.

Бу күн келзин деп улуска канча кыйын-шыра көрөргө кел-
лишкен, учы-кыйузы жок ачу-корон ичерге келишкен, онын
учун онын келерин улус туку качанынаг бери сакыган, эмди
жастын кажы ла эртен туразында ол күн једип келди бе деген
сок жаңыс санаалу ойгонор болдылар. Андый да болзо, ол чек
сакыбаган жанынаг једип келди. Ол көк тежериден кенете ан-
тарыла берген сүүнчиге түнөй. А тежериден май айдын сүүн-
чилү ле изү күнн чалып јат.

Романовканын колхозында, ончо колхозтордо ок чылап, јас-
кы јалан ижи өлүп турган өй болгон. Катя бу күн азийгызы-
наг чик жок эрте туруп, күн чыгардан озо көп керектерди
эди салган: урен аштын алмарынаг сеялкаларга төрт абра
аш аткарган, бозу азыраачы јинт кыстарла чуркуражарга кел-
лишкен, ненин учун дезе олардын керексинбезинен улам јаш
мал балкашта турган ла коомой тойынган, онойдо ок онго јуук
уйлар сааган, улус једишпей јат, эки уй саачыны Катя аш
үрендеер ишке ийген, онын учун кажы ла күн эртен тура бойы
фермага барып, уйлар саап јат... Качан күн јажарып келген
төндөрдүн үстине көдүрилип келерде, Катя деремнедег јети
беристе ыраакта болгон. Кече энирде Андрон таадак ого мы-
найда јетирген: эн ле ыраак јаланда трактор туруп калган,
трактористтин айтканыла болзо, «ол сынук, оны јазаар арга
жок», эмди ле Березовка барып јадым, онон МТС-ке телефон
согорым, техпомощь ийзин деп сураарым деген, а улаамырдан
угар болзо, ол анда аракыдап турган болгодый. Эмди мынын
аайына чыгарга Катянын барып јатканы ол. Мындый өйдө
трактор тура бергени — ол кокыр эмес. Ол чын ла сына берген
болзо, МТС-ке телефон согор керек, партиянын райкомына,
Дорофеевтин бойына, једер керек, а онон башка јаскы иште
трактор бир де недеде туруп калар. А тракторист тегине ле ара-

кыдай берген болзо, мынызы түбек эмес, жарым түбек, оны бир эмеш санадыра айдып, сөстөөр керек, оныла керижип те, оны коркыдып та неме болбос, бастыра бойы шырка, тиру жер жок, сол колынын билеги танкта куйуи калган, ол сынар колло тракторды канайып мантадып турганын кижн кайкаар. Ого узеери ончо улустан артык иштебесе де, олордог коомой бага иштебей жат. Аш үрендеп божозо, ого кандый да сый берер керек.

Катя бойынын жеңил абразында жортуп барадала, жаркынду чалып турган кунди, жалаңдарды айкаптап, сананды: эмди Петрован бойынын кузинезинде узанып ла жаткан болор, балдары десе эмди тургулап келген, Фроськаны кичеегилеп, онын улуш чууларын солыгылап турган болор, шак ла буй ойдо оны Николай ла Игнат уйдын судиле бутылкадан умчылап турган болбой кайтсын. Катянын бойында сут жок, баланы баштапкы куннен ала умчылап жадылар. Кун конторанын устине чип-чике тура берзе, Петрован жанып келер. Фроськага теермелеп салган тарааннаг эмесе гречкадан суйук каша кайнадып берер. Кузинезде туура салбас иш бар болзо, эмесе не-не боло берзе, кашаны балдар бойы да кайнадып берер. Зойка ла Захардын коркышту олумдеринин кийинде Колька торт ло костинг коско жаан кижн ошкош боло берген. Озо баштап айылда Миханлди Захар солыган, ончо иштерди бойынын ийинине алынган, эмди Захарды Николай солып, онын ордына туруп алды. Жаан да деп оны канайып айдарып, ого жук ле бу ла жууктарда тогус жаш толор. Чек арга жок керекту боло берзе, олар кузинезде Петрованга жугурер, ол кайдаар-кайдаар журе берзе, одоштой жаткан Андрониха эмеснге кире конорлор, же коп саба учуралда олар бойлоры ла Фроськаны кичеегилеп, азырагылап жадылар. Кызычагы жанынан Катя санааркабай да жат. Ол эмди кере де тужинне айлына келбесе кем жок.

Талдан орун эткен коробокто эпту отуруп, абраныг жорыгыла кожо араай жайканып, менгежи жоктон сананып баратты. Кун там ла там тыгыда изидип турды. Катя эрте эртен тура эмесе орой энирде соок болордо кийип туратан ваталу тонын озо баштап уштып таштады, онон адазынын чек ле элентизи једип калган пиджагып уштып чачты, жангыс кат кофталу артып, бастыра эди-каныла, терезиле жылуны сезип, суунип, ургулеп браатты.

Абраныг колосолоринин кулурти там ла тыныганынан ла кандый да ыраак кыйгылардан ол атпас этти. Меезинде бир санаа жалт эдип калды. Бу мениг адым учуртып брааткан эмес пе?! Ол санаанбай да божоны тескерн силке тартып, мылкыс этти, онон ады кайдаар да мантабай, амыр тура бергенинен ойгонып келди. Ады турган ла јеринде туруп жат, ол сырагай ла

жолдын тал-ортозында кыймык жок турган эмтир, а ого удур десе брчка күзүрөп келип жатты, ондо кандый да келин бут бажына туруп, камчыны айландырат, жикпези салкынга элбирейт, онын будынын жанында эки эр кижн онкок-чингекте абрадаг антарыла бербеске, брчканын туура агаштарынан бек тудунгылап алган келип жат. Отурган эр улустын бирүзи тракторист болгонун Катя ыраактан танып ийди. Ол жаньс ла «Эмди ле антара табаргылап ийер, аракызак күрүмдер!» — деп, сананып калды. Ол жол берерге адынн оозын мендегендү туура тартты, же удур учуртнп клеткен брчка ыраакта жолдон чыгып, элбек эбирлиш эдип, Катянын абразынн жанына жеде конды, аттын оозун тартып турган уй кижн божоны кенете тескерн тартып, арай ла болзо чалкойто жыгылбай калды.

— Афанасьева-а! Председатель келин! Жөнүле сени-и! — деп, ол кыйгырды, же оны кандый жөнүле уткып турганын Катя ондобой калды. Аш үрендеер жалан ижиннн учы эмди де узак. Бу нени айдып турган улус? Жаланда туруп калган трактор санаазына амыр бербей турган учун, ол абразынан түжүп кыйгырды:

— Трактор кайда, жазап турган ба айла жок по?

— Тенек! Сеге бүгүн кандый трактор — деп, жууда танкта күйген колын тракторист брб көдүрүп, оныла кейде жанып, кыйгырды: — Гитлерди божодып салдыбыс!

— Эр улус эмди, Катька, энтерилип биске жанып келер! Узак сакырга келишпес... — деп, брчкада турган уй кижн кыйгырала, адын камчылап, брчказын сыранай ла Катянын адынн тумчугынн жаныла эбиртип, күзүреде мантада берди.

Кандый жөнү керегинде уй кижн кыйгырып турганы Катянын санаазына жаны ла жетти ошкош. Онын жүреги торт ло жарыла бергенднп тирсилдеп, буттарынын тыны чыгып, ол таралжып, жыгылбаска абразына тайанды. «Кудай-май... деремнеде улус мыны укты не?! — деген санаа бажын айландырып, мезинде шыгырай берди. Онон бир уула колы-будына, бастыра бойына азыйгы ийде-күчн толуп, ол абразына чыга секирип, оны турган жерине кайра эбиртип, учурта берген брчкага жаба жедежерге турган чылап, атты камчылап, аайы-бажы жок мантатты.

Романовкага Жөнү керегинде табыш жедеп калган эмтир. Деремнеде телефон до, радио до, сок жаньс радиоприемник те жок болгон, бй десе эрте, а солун табыш канайып та тнндбрдин ортозында жылыып калган кичинегеш деремнечекке жедеп келгени кайкамчыл. Оны кушкаштар куйруктарына илеле экелген болор бо? Романовкага кире мантадып келеле, Катянын баштапкы ла көргөн кижинн Василица эмеен болды. Жаантайын ла

соогын тартыган, улустаң тууралаган бойы бу учуралда Катяныг абразыныг жолын кечире жүгүрүп, аттын божозынан ала койып, Катяныг ийинине селбектелип, өксөп ыйлап, учы жок айдын, айдын турды:

— Катенька, сагыганыс келди! Катенька, өлбөгөнүс бу туру...

— Ончо улус билер бе? — деп, Катя нениг де учун бу кереги жок ло аамай суракты сурады.

— Канайып билбейтен эди?! Бүгүн ончо улус иштерин таштап ийген. Кор, кажы ла кижги кайнадып-быжырып жат... Эмеен улус бүгүн жыргаар деп сананды.

Жаңыс ла эмди, бу пеккелерге от салбайтан өйдө, ончо туралардын трубалары ышталып турганын Катя көрүп ийди.

...Колхозтын конторазыныг жанына, ару кейге, столдорды, табуреткаларды чыгарып, майдын жажыл өлөгүнне скатертьтерди жайып, бастыра колхоз жыргай берген. Бастыра колхоз дегени одус-төртөн үй улус, балдар, омордын ортозында эки ле эр кижги — Петрован Макеев ле карган-карган Андрон таадак.

Озо баштап Катяга, председатель кижиге, бир канча сөстөр айдарга келишти. Ол нени айдарын оңдобой, маңзаарып, стаканда боромтык өгүдү бозоныг аракызын чайпалтып, омон-мынаг санаазына келген сөстөрдү эл жок сананып, айдып турды:

— Жериске жаркынду күн жет келди, төрөл, кару, үй улус. Нени көргөнүсти, канай жүргенүсти айдарга да коркышту! Эр улус анда жүрүмин берди. Мениг адам ла Степан Тихомилев база анда... Тоолон көрзөн, кажы ла биледе андый ачу-корон, түбек. А бис мында өлөрдүг өлгөнчө иштедис, кажы ла күн эки кол үзүлгенче, эки бут сыстаганча. Ончогорго бу иш учун алкыш-бийан болзын, мындыг иштинг ышлтузында бис фронтко аш та, сүт те, эт те бергенне. Бис ас та болзобис, күчибис жеткенче фронтко болушканыс. Кару көөркийлер, үй улус... слерди база, Андрон Игнатьевич ле Петрован Макеев, узак сагыган, каргышту фашистти женип чыккан Жөнүле уткып турум.

Баштапкы ла чөбчөйлөрдүг кийиниде столдо үй улустыг ый-сыгыды башталды. Бозоныг аракызы кажызыныг ла бажына чыгып, жүректерин ачып ийди. А анда, жүректердин түбинде, жууда өлгөн өгөбидөрүн, уулдарын, карындаштарын сананган, ачу-корон, айдып болбос оору-сыс түүлүп калган ине, эмди бу түүнтини аракы чечип ийерде, өнгүрө оору кажызыныг ла бастыра бойына жайыла берди. Василиха да, кладовщица Легостанха да ыйлаган, же бу экү сүүнгенинен улам сүре сыктаган деп айгса жараар, не дезе баштапкызыныг өгөөни тирү, экинчизиниң үч уулыныг бирүзи тирү арткан. Же бу да сүүмжи чочыдулу ла кыйынду болды. Қостинг жажы өткүрө эки үй кижги кажызы ла Катядан сурап жат: «Олор бүгүнгү күнге жетире тирү арткан ба?»

Калганчы самараны бир ай мынан озо бичиген ише... Угуп турун ба, Катерина? Айтсан сен, айтсан!» Калганчы айдын туркунына Василиханьыг өбөгөнн, Легостаеванын уулы тирү артканы Катядаг камаанду болгон чылап, оног некелтелү сурап тургандар. Олордын өкпө-жүреги сыстап, кыйналып, экинчи самараны сакуырга жетире кандый да ижемжи керек болуп турганын Катя билип турды. Ондый ижемжини олорго кем де берип болбозын көөркийлер база сезип жат, же андый да болзо, бойлорун канайып-канайып та болзо, өскө улуска төгүндөдерге, өгдөнн, уулы тирү артар деп сананарга албадангылап турганы ол. Онын учун Катя айтты:

— Тирү артар. Бастыра жууны өдүп чыккан, а мында жүк ле бир ай. Калганчы айларда бистинг улус көп өлбөгөн дө, жаңыс ла немецтерди кыра аткан, оларды састын өлбөги чилең, бүрте кезип турган.

— Быйан болзын, Катенька. Жалакай жүректү көөркий...

Уй улус тижип калган жаактарынан ачу тусту жаштарды арчип отурдылар, же ол ло ок бозонун аракызы, ачу-коронды коскорып чыккан неме, оны, айла, бу сакуган күнге учурлай, кажы ла айылда аскан болгодый, оору-сысты жоголтып, кыска да өйгө болзо, оны туура жайладып ийди. Столдо куучындар там ла там көйлөп, анда-мында каткылар угулды. Оног столдын сыранай ыраак учында кем де озогы эрикчелдү кожонды чөйп ийди:

Жаланнын ол садында
Жаңыратты тоорчыга-аш...

* * *

Бу күн бастыра Романовкада эки ле кижин бир де тамчы аракы ичпегендер. Олор карыыр чагы једе берген Федотья Пилуна ла онын келди Лидия болгон. Качан столдо отурган уй улус, келин-кечкин аракыдан ичип, калагылай берерде, олордын чурчуманагын угуп, Федотья туразынан чыгып келген, тайагына шидееленип, кирнестеде турган. Оног кирнестенин текпиштерин төмөн түжүп, јерге тайагын кадай сайып, контора јаар ууланган. Столдын јанына жууктабай, ол ыраакта турган, эзире берген уй улусты коронду ла соок көрүжиле узак ла кыймык јок ајыктаган. Ончо уй улус, ол тоодо Катя бойы да, Федотьяны көргөндөр, је оны кем де столго кычырбаган, кем де ол јаар бажын бурыбаган. Ол ыраак јокто тургандый, бу ок өйдө ол анда јоктый. Туруп-туруп, ол кайра бурылып, тайагы шакулдап, айлы јаар үрбедеп база берген, оног кирнестезине чыгып, туразына кирип, эжигин јырс этире јаап ийген.

А Лидия Пилюгина јастан ала колхозтын уйларын, койлорын кабырып турган. Бүгүн күн чыгардан озо ол малын төндөр

ажыра айдай берген. Жалаңда улус эмди ары-бери жүрүп жат, малын одорлодып жүргөн Лидияга Жегү керегинде, байла, кем-кем айдар, ол мыны угала, энчигин болбой малын одордон айдап жанып ийер деп, Катя энирге жетире бир канча катап санаган. Ол колхозтыг малы омордон тужетен тӱндӱрдин ортозында ажу жаар каа-жаада кӱрүп салып отурган. Же мал одордон жанбай турган. Качан ол уйларды бурӱнкӱй энирде айдап келерде, Катя тургуза ла фермага жүгүрип келеле, кыйгырды:

— Лидия! Жуу божоп калган! Жегү!

— Тал-түште уккам.

— Бистиг эмеендер жырган жат, токтодып болбозыг — деп, Катя контора жаар бажын кекип айтты. Онон дезе эзирик улустыг ундери угулат. — Мен бодогом, сени база жанып келер деп. Мындыг кӱнде малды айдап та келзен кайдар!

— Мен кандый сӱӱнчиденг жыргайтам — деп, Лидия бурӱнкӱй унчукты.

Бир-эки саат мынанг кайра калагы Андрон таадак базып келеле, Катяга айткан:

— Бүгүн уйлар саар кижи чыкпас болбой. Кӱрӱӱӱӱӱ, уй саачыларыг кандый эмтир.

Катя бажын кекип, айткан:

— Алдырбас. Лидияла кожо бүгүн канай-канай саан ийер болбойс. Болуш деп оны сураарым.

Эмди ол колжунгуштын алдында колын јунуп, болуш деп сураарынан коркып турды. Катя база тоолу чӱбӱчӱй ууртап ийген, оныг учун бажы шуулап, ол Лидияны болуш деп сураза, онызы нени-нени бурӱнкӱй ле казыр кӱрт эделе, оныг жаныла ӱдӱ база бергедий билдирди. А жагыскан ол ончо уйларды тӱн ортозына да жетире саап болбос. Же ол уйлар саары керегинде айдарга ла жүрерде, Лидия унчукты:

— Же, оны не... кӱнӱӱӱӱӱ кайда?

Данила Афанасьевтинг кызычагы ла Степан Тихомиловтын уулчагы коркышту ӱрт-јалбышта куйуп ӱлгӱннинг кийнинде. Лидия там бурӱнкӱй, там унчукпас боло берген. Айткан немени азыйда чылап, сӱс јогынан эдер, артык андый-мындыг куучынга киришпес, аргалу болзо, Катянын јолынан кыйып жүрер.

Эмди де эки частын туркунына унчукпай уйларды саап, сӱтгү флягаларды тошту погребке тургузарга болушып жүрди. Энирде сааланг сӱт эртен турага жетире, эртен тураныг серууниле Березовкадагы сарјузаводко аткарылганча, тошту погребтинг тӱбинде соодылып жат.

Мынайда ла бир де сӱс айтпай ижин божодып, уйлар сааган кӱнӱӱӱӱӱ јайала, туратан јерине тургузып салала, јакшы болзын деп айтпай, жүре берди.

Фермада база бир эмеш иштейле, Катя база деремне жаар басты. Жылу ла жарык тун једип келди, тенгериде јаан, чокту жылдыстар бајырайыжа берди. Романовканын устинде тыптымык болды. Конторанын јанында Мариядан ѳскѳ туку качан кем де јок. Керосин лампанын жарыгында Мария столдон аяктар, калбактар, стакандар ла кружкалар јуунадып, оморды ончозын јаан каламага салып, јиген курсактын артканын кѳнѳкѳ уруп турды.

Катя базып келеле, столдын учына отуруп, арып-чылап калган колдорын онын устине салды. Эки частын туркунына уйлар сааган, эмди алакадары сыстажып, сабарлары кѳжип, тыны чыгып турды. Омор, торт ло агаш чылап, карпайыжып калган.

— Божодып салдаар ба? — деп, Мария ижин токтотпой сурады.

— Мында кандый, ончозы јакшы божоды ба? — деп, Катя каруу берердин ордына сурады.

— Је кем јок. Ончозы базып јангылай берди. — Мария ијини ажыра ором јаар бажын кекиди. Оромды јакалай бунун куйде турган туралар, Катя чылап, арып ла тымып калган турдылар. Каа-јаа ла кѳзнѳктѳр жарып јат. Омордо айылдын ээзи уй улустар ийлажып, кожондожып, суунчиге улай суре сыктап, јыргап алган болгодый, а эртен танг эс-бос ло жарыза, кажызы ла ишке барар, бунун эдер иштин устине кечеге эдил-беген ишти база эдер.

— Азылдагы темиккени аайынча Петрован база тын ла салып ијди бе?

— Јо-ок. Сен фермага јуре береринде ле, ол база удабай јана берген, балдарды уйуктадар керек деген...

Михаилди јаргылаган кийинде, Петрован Макеев берген сѳзин бек туткан, бир де уурт аракы ичпеген, бун де столго отуруп, бозонын аракызын толо уруп койгон кружканы алдында ајыктап, Катя јаар суракту кѳргѳн. Онызы бажын кекип, айткан: «Мындый кунде канайып...» Баштапкы тарый кружканы тал-ортолой ичкен, экинчи катап эмеш ле ууртайла, ойто тургузып койгон. Фермага барып јадала, Катя кандый да болзо, айдып салган: «Мен јогынан мында ажыра салынып ијдинг, тудун». — «Бу сен канайып турун, Катерина» — деп, ол ѳбркѳп каруу берген. Онон, чындап, та эруул јана берген эмир. Оны тегин јерге озолодо кезеткени ле ѳбркѳткѳни учун Катяга кенете ачу боло берди.

— Мыны конторага тургузып салатан ба айса канайдтан? — деп, Мария кирлу аяктар јаткан калама јаар бажын кекиди. — Онон башка тунде ийттер ле кискелер ончозын килейте јалап салар. Эртен кажызы ла бойындыын апаргай.

Чотобот келин каламаны апарып салала, колында ббстин обнин тудунган келди. Онон столдын устин арчып сурады:

— Улусты каткыртарын качан токтодорун?

Марунька не керегинде айдып турганын Катя билип отурды, же ондый да болзо, ого суракту корди.

— Сен Петрованла кожо журтабай жадыг не. Эр кижини айлында жалчы эдип тудун жадыг. Айла квартиранда жаткан кижн бе бу. Бойыга да эмес, улуска да эмес...

— Мен оныла журтап жадым ба айса жок по кемин билетен?

— А албаты, ол ончозын билер — деп, чотобот келин тарын-ганду бурт этти.

Катя томон коруп, унчукпай отурды. Онон улу тынып, ары-ган-чылаган унгле унчукты:

— Бир уурт аракы артты ба?

— Кайда барар ол — деп, Мария айдала, контора жаар журе берди.

Качан Мария журе берерде, Петрован ла менин ортомдо журум чындап ла саг башка одуп жат деп, Катя бойында суун-чилу эмес сананды. Катянын ого кандый да кууни жок болгодый, а темигерин ол табынча темиге берген, онын турада базын турганын, балдарла урушканын, тышкары нени де эдип жургенин коргондо, ого жылу ла токыялу болды. Качан ол кузинеде орой тунге жетире иштегенде эмезе жалаг ижине сала бергенде, онын коксинде ол керегинде килегенду сананган куун ойгонып келер. Кандый узак келбей жат, аштап журген болбой... А оныла кожо жадарын ол, чындап та, жатпай жат. Петрован окко комнатада уйуктап жат. Катя алдынан база бир кыпта. Катя озо баштап сананган, тунде орыныма жадарга келзе, мен оны орынанг антара теберим, онон уйден чыгара сурерим, бери жолды ундып сал деп айдарым. Же ой одуп жат, а Петрованда онын жуурканынын алдына кирейин деген санаа да жок болгодый, онын учун Катя бир катап кенете бойында кородоп сананды: а бу мен уй кижн эмезим бе? Мындый ооркош онын коксинде бир ле катап мелт эделе, онон качан да кайра келбей жоголып калган, же андый да болзо, ол эмди, жок-жок, тунгей ле сананып жат: орой бо, эрте бе, ол тунгей ле келер... Ол тушта канайдар?

Же нени эдерин, канайдарын ол бугунги кунге жетире билбей журген.

Олор эку бир жабынчы алдында журтап жадылар, онызы огобин де эмес, мынызы уйн де эмес, бой-бойына торбон-туган да эмес, онойдо ок олорды бой-бойына туш улус деп база айдып болбозын: болор, Петрован, тегин жерге улусты не каткыртар, бар мынанг деп Катянын кезикте айдар кууни келер,

је калганчы минуттарда мыны чыгара айдарга күчи жетпей турар. А нениг учун жетпей турган? Айса болзо, кижн кайкаар неме анда эмес, улус олордын жаткан журтын электебей, шоотпой, коп-сап жайбай турганында? Коп чыккан болзо, Катя түңгей ле угуп ийер эди. Же эн ле кайкамчылузы — улус кузнецниг айтканына бүдүп турганында, Фрося чындап ла Петрованын кызы деген санаага темиге бергенинде болуп жат. Озо баштап жаңыс ла Федотья Пилюгина бу шуултеге удурлажарга ченешкен: «Көрзөг оны, койрык бутту жыдымарды, нени сананып тапкан, кемнин балазын бойына алынган, ол Артемушканын балазы, мен оны түңгей ле айрып аларым...» Мындый сөстөрдн Пилюгина нениг де учун эрмек көп айтпас Василиха эмеенин алдына кыйгыраын сүүйтен, же онызы мыны угуп-угуп турала, бир катап Федотьяны өлтүрө айдып ийбей кайтты: «Арбак оозыңды жап, ол кемнен табылган кыс — албаты сенен артык билер».

Онон ло бери Федотья унчукпай барган. Катянын кызычагынын чыкканын керелеген кере бичикте адазы деген графада Петровна деп бичип салган. Анайда бичизин деп Макеев бойы некеген, онон Катяла кожо кызычакты журт Советке бичидерге барарда, кызычактыг адазы мен деп, ол айткан, Катя удурла нени де айтпаган...

Мария конторанын эжигинен колында бутылкалу, кырлу эки стаканду, калаштын жемтигин ле тузап салган огурчындар салып койгон аякту чыгып келди. Аракыны Катя бойы урды — Маряга жарым стакан, бойына дезе онон эмеш ас.

— Же, Маруния... Сени база катап узак сакыган байрамысла уткып турум.

Ачу огурчынды чайнап, унчугышпай бардылар. Олор эку одош-тедеш отургылап, түндеги деремненин тымыгын тыгдагылап турган чылап, нени де айдышпайт.

— Кандый да болзо, Катерина, санаа-бажыңа чык — деп, Мария арт-учында эрмектенди. — Ол сүрекей жакшы кижн, керек дезе аракызын да таштап ийди. Эмди сен кемди сакыйтаң?

Катя бу сөстөргө кандый да ајару этпей, база бир эмеш кыймык жок отурала, арыган-чылаган өрө турды:

— Же, мен жанадым.

Жанып барадарда, онын меезине сок жаңыс санаа үзүгн жок күчүлдеде токтоктоп турды: «Санаа-бажыңа чык... Ол сүрекей жакшы кижн. Эмди кемди сакыйтаң? Кемди сакыйтаң...» Бу та Маруныканын шыгырап турган сөстөрннен, та бозонын бир уурт ачу-корон аракызынан, Катянын бажы айланып баштады. Кенете бастыра арыганы-чылаганы жылыып, эди-каны женилип, колы-буды, төштөри, бастыра бойы изип чыкты. Ол

изү эди-канына жайылып, жүзинин де терези изий берди ошкош. Мыны ол сезип турды. «Мен санаа-бажыма чыгарым! Кемди сакшыр? Сакшыр кижини жок... Туку качан мынайда эдер керек болгон, тенек... Тегин жерге кижини не кыйнадым» — деген санаа эмди онын мезинде элестелип турды.

Туразына жетире калганчы метрлерди ол базып өтпөй, жүгүрүп өттү, сенектин эжигин кайра ача согуп, ойто жабарын ундып салды. Кухня болгон кыпла ол өдө жүгүрүп, эки ле калыштын бажында эжикти ача тартып, Макеев уйуктап жаткан кыпка кире конды, эжикти база ачык арттырып койды.

— Петрован!

Ол, байла, уйуктабаган болгодый, а тегине ле карануйда жаткан, ненин учун дезе жуурканын түргөн туура таштап, орынына такталанып, отура берген.

— Петрован! Петрован... — Ол онын алдына тизелене отуруп, изү бажыла онын тизезине түртүп, өксөп ыйлады.

— Бу не болды... Катерина? Балдарды ойгозып ийдин... — деп, Петрован алаң кайкап унчукты.

— Мен кандый тенек, Петрован... — деп, Катя карануйда онын кату, темирдин кагыла жытанып турган колын ала койып, ого көзинин жажын төгүп, жүзине жаба тутты. — Мен сеге туку качан келер учурлу болгом! Мен сени тегин жерге кыйнагам... А сенин колдорун кандый... алтын колдор ине!

Катя онын алакандарын окшоп баштады.

— Акыр, акыр... Катерина... — деп, ол жаан тынды. — Сен мыны оңчозун эзирикте айдып турган болбойнуң?

— Эзирикте эмес! Эртең ле журт Советке барарың. Сен билдин бе? Билдин бе?

Жаңыс ла мында онын колдору селес эдип калды. Ол оң колыла Катянын үлүш жүзүн, изү мойнын сыймап, ийнинен бек кучактады.

— Катерина! Катя...

— Эйе, эйе... Көбөркийим!

Ол өрө турарга сананды, же Катя оны озолоп, ойто орынына кезем жаттырып, унн чыгып-чыкпай, тыны чыгып, онын жүзине шымыранды:

— Сен жат, жат! А мен — эмди ле. Жүк ле эжикти жаап ийейши...

* * *

...Жену келгенинен бери эки ай жогынан жети жыл өткөн, 1952 жылдын март айынын баштапкы жарымы турган.

Катя Афанасьева туку качаннан бери Макеева болуп калган, же ол озогы ла пжинде — колхозтын председатели болуп иштеп жат. Турмеден удабас Михаил жанып келер керек.

Тыштынан көрзө, бу өткөн жылдардын туркунына Романовкада жаан ла кубулталар болбогон. Ол ло озогы кичинек деремечек. Жагыс ла азыйгы төгнниг алдында шифер бүркулү уйдын жаны дворын тудуп салган, жоон тоормоштордон эки элбек алмар база тудулган, а коштой бүркулү жагы идирген жазалган, ого үзеери Василиханын өбөгөнн, узун сынду, конжок тумчукту кижн, фронттон жанып келеле, бойына жагы тура тудуп алган, а эски туразын Лидия Пилюгинага эрмек жоктон теп-тегин берип ийген. Ол эмди он жети жашту Сонька деп кызыла кожо ондо журтап жат. Сонька бийик, коо сынду, сүрекей жараш бала, онын жаныла өткөн кажы ла кижн ого көрбөйчө качан да өтпөс. Карган Федотья ол ло чыкыраган, какыраган бойы, азыйда чылап бойынын туразында жагыскан жадыры. А казыры ла кижн көрөр кууни жок болгоны азыйдагызынан тыгып калган. Качан ого болужарга, айылдын бор-кар ижин эдерге, Сонька жүгүрип келгенде, онын ла Федотья эмеинниг ортозында сүре ле мындый куучын өдүл турар: «Уйалбас, эмчектеринди не содойто төгөп, көргүзүп турун?» — «Өзүп келгенде, оморды мен кайдаар эдейин» — деп, Софья каруу берер. «Көрөриг де — деп, карган эмеен оны коркыдар. — Эр кижн ол озо баштап кулагыга куулеер, онон эмчегиниге искеер». — «Бу сен кандый уйалбас кижн, жаанак!» — «Мениг уйадыма тийбе, жескимчилү жыдымар! Чек ле энези ошкош, сени чочко тепсегей...»

Андый да болзо, сүүнчилү, ачык-жарык Сонька сүре ле карган эмеенди кичеер, киймин жунар, мылчага апарар, айлы-журтынын кири-торын арчыыр.

Федотьяга Лидия бойы да эмеш жымжай берген, качан Софьяда бош жок болзо, кайын энезин көрүп жүретен, кышкыда туразынын печкезине от салатан, курсагын азатан, же ойто кожо жадарынан жаза мойноп ийген. «Жыду неме, кыс жүреринде Артемушка сени билип болбогон эмтир — деп, Федотья оны кемиретен. — Тенек немеге колхоз тере чачып берген, а ол десе тереге болуп терин төгүп жат».

— Кара жаман санаанга капшай карылып өлөтөн болзон! — деп, Лидия бир катап энчигип болбой кородоп айткан.

— Эйе, эйе — деп, чек ле куру неме ошкош жеңил, кичинек бажын Федотья кекиген. — Кудай өлүм бергей, же сесе менег озо ийгей.

Жебрен Федотья — жер үстинде ончо немеин көрөр кууни жок бойы жүрүп ле жат, а жалакай, керсү Андрониха эмеген Жеңунниг кийнинде бир ле жылдан божоп калган. Ол тым ла токыналу божогон. Бир катап энирде, уйуктаардын алдында, ол бойынын карганагына айткан: «Жүрүмимде сени мен неле-неле жаман кичееген... эмесе кууниге тийген болзом, сен, Андрон, жаманым-

ды таштап сал». — «Бу сен нени айдадың, карганак! — деп, Андрон өрөкөн чочып айткан. — Бороготтың суузын ичип алып, уйукта. Журумниги ончо витаминдери ондо дежет».

— Соок деп неме, Андронушка, бастыра бойымды ийнелер чилеп өткүрө кадап жат. Жаманым ташта, дейдим, көөркийим... — «Мен эмди ле сеге изидиер неме...»

Андрон печкенин тала эжигин канкырада ачып, эки көөштү чыгарып келген, олардын бирүзүндө бороготтың жинлектерин кайнадып салган, экинчисинде изу суу турган. Андрон кружкага бороготтың суузын урала, үйининг орыңынын жанына базын келерде, онызы божоп калган жаткан.

Андрон бойынын үйинег жүк ле бүдүп-жарым неделе узак жүргөн. Үйининг сөөгүн жууп салала, бойына межикти жазаыла, ол Катяга айткан:

— Слерге сабырт болбозын деп белетен алдым. Карганакымнын сөөгине коштой элбек жер казып салгам, ол жер эмди базылбаган болор, оны араайынан жайладып ийеле, мени коштой салып койыгар.

— Онынг кийининег сүрекей түргөн барарга шыйдындыг — деп, бу ла жуукта, Андрон бойынын үйи адылган чылап, Катя чочып, оны база адылган.

— Канайын каншай болотон, экинчи неделе өдүп жат — деп, Андрон таадак айткан. — Кажы ла тун ол мени бойына кычырып жат. А слер эмди тура кун алдында артыгар. Эмди сен жаныска эмезинг, Петрованда кожо, анайда ок каргышту жуучак та божоп калды. Сен, Катерина, кажы ла кун эртен тура мен тирү бе айса жок по, көрүп турзан эмезе балдарын да келин көрүп салза, кем жок. Ээн турада өлүп калала жатса, эби жок неме ине. Түнде эжигимди бөктөббөзим...

Онынг бу калганчы узун куучыны болгон, кайда да тун ортодо ол божоп калган. Онынг потолокко сырайып калган сагалын, туку качан тонуп калган чырайын Катя эртен тура бозогодон ло көрүп ийген.

Онынг сурагы аайынча сөөгүн жууп салгандар, сөөктинг үстүндө куучындар да, көстниг жаштары да болбогон. Петрован ла Легостаиханыг уулы, Иван, сөөктинг үстүндө тобракты чокчойтып турганын көрүп, Катя Афанасьева жүрүм керегинде, онынг эш-керек жогы керегинде карыкчалду сананып турган. Бу ла Легостаиханыг уулы жуунынг калганчы айында коркышту тыг шыркаладып, бу ла жуукта жанып келген, а энезининг сүүнүп турганын не деп айдар! Тоозы жок улус ак-жарыктынг үстүне чыгып жат, кезиги Андрон таадактынг жүрүмү ошкош узак жүрүм жүрет, кезиги, партиянынг райкомынынг качызы чылап, көп жаш жажабай жат, ол көөркий тогус майда Жөнүнүг байрамына

учурлаган митингтин кийининде јада калган деп, Катя сананып турган. Бир кезек улус бойынын өлүмиле өлбөр, арткандары октоң өлбөр, адам ла Степан Тихомилов чылап, Дорофеев база октоң, шыркадан, ого үзеери каруулу уур иштең өлди не. Же кандый да болзо, кажы ла кижини өлүм сакуп жат. Бу үргүлжи жаркынду күннинг, мызылдаган соок жылдыстардын алдында ончо немени теермелеп жадар карам билбес коркышту теермен качан да токтобой иштеп ле иштеп жат. Сен жакшы да бол, жаман да бол, санаалу да бол, тенек те бол, улусты суу айса Федотья Пилюгина чылап, суубе — учы жагыс. Ого үзеери кажы ла кижининг жүрүминде суумжи, ырыс, амырал ас, а ачу-корон, уур иш көп болгон деп эбире сананып көрзө, ак-жарыктын устине тегине ле не чыгар?

Андрон өрбөкнинг сөбгининг жанында Катя мынайда карыкчалду сананып турала, кенете бу сүүнчилү эмес уур санааларга салкын табарып, оморды өрбө көдүрүп, учуртып брааткандый сести, онын бажы айланды, кууни булгалып, кускузы келди. Бир катап оныла мындый неме болгон, оноң оны аайы-бажы жок коркыткан эди. А эмди бу кууни булгалыштан жүреги сүүнчилү ле түргөн согулып, тамырларыла жылу канды айдап, бастыра бойын изидип ийген. Ол күрегиле сөбктинг устинде кичинек төңгичекти түзедип турган Петрованнын эңчейген сыртына көрүп, ненин де учун ойто ло партиянын райкомынын качызы Дорофеевтин өлүми керегинде сананган: ол ло кун, айса болзо ол ло часта, качан ол божоп жадарда, Катя Петрованнын орынына жыгылып, онын уур ла ийделү эди-канын сезип, бойынын бир де жарык, сүүнчилү күни жок жүрүмин ундып, тирү ле өлгөн карындаштарын, кайда да жылыып калган Степан Тихомиловты база ундып, күйүп жаткан. Ол бойынын үлүш жүзин онын изү төжине жажырып, онын жардын, арказын тыркырап турган колдорыла сыймап, бу өйгө жетире билбеген күүнинен онтоп, шыйкынап, бир ле сести учы жок катап-катап айдып турган: «Петрован... Петрован...»

Эмди де ол угулар-угулбас айткан:

— Петрован...

Ол онын шымыраныжын тургуза ла угуп ийеле, белин түзеткен.

— Не болды-ы? — деп, ол чочып, ого удураскан. — Кайтың? Сеге коомой бо?

— Жок... Кем жок — деп, Катя оноң жүзин жажырып айткан.

Сөбктинг жанында турган кижининг көзинде андый неме болбос учурлузын билип, улус мыны көрүп ийбезин деп коркып, ол төмөн көргөн. Оноң бура согуп, ончо улустан озо, сөбөктөр салган жерден жанып ийген.

А айлына кирип келеле, онын тѳжине јузин јажырып, уйалганду шымыранган:

— Анда менин кўўним булгалган, Петрован. Андый.

— Катя! Катенька... — деп, ол жеңил тынып, уур колыла онын бажын, ийиндерин кичинеке баланын бажын, ийиндерин сыймаган чылап, сыймап турган. — Чын эмеш пе? Сен јастырбадыг ба?

— Јок. Андый... азыйда бир катап база андый болгон.

Ол бажын ѳрѳ кѳдүрип, ого ырысту јаштарла толо кѳстѳриле кѳргѳн. Петрован ого сўўнчилу ле чала бўтпей кѳрүп турган, онын алаңзузы јылыып, кайылып, бастыра бойы сўўнчиле јарый берген.

— Керекте-ер! Ах, Катенькамды сени. Кѳѳркийим.

Ол онын арык ийиндерин бойына ойто ло кучактай туткан.

Тѳртѳн јети жылдын башталарында Катя кыс бала таап алган, оны Катянын сѳс јок болушчызынын, уўрезинин адыла Мария деп алагандар, ол керегинде чотобот келинге јетиру болгон. Онызы айдары јок суунген, ыйлаган, сыйга бир кучак чуулар ла кичинекек пыймачак экелип берген. Эки жылдын бажында Петрован уйин больницадан бир уулду экелген, суунгенине торт ло эзирин, Катя мойношпой до турган болзо, ол јолой оны сѳстѳп келеткен:

— А мышы Данил деп адайлы, а? Данил Петрович болор. Кандый макалу, а?! Темирдин узына уредерим, Катя. Эх, бистин јурумне кандый јакшы барып јат, Катя!

Эйе, јурум эмди ончо јерлерде жеңилип, ондолып барган. Романовкада база. Катянын билезинде эмди база ончо јакшы.

Тѳртѳн беш жылдын май айында Катя ла Макеев јурт Советте бичиткѳндѳр, а август айдын учында Петрован Макеев айткан:

— Николай мынайда ла бичик билбес бойы артатан ба? Коля, уредуге шыйдын. Березовканын јетијылдык школы биске, байла, јуук болор. Мен сего ондо јакшы улустап квартира таап берерим. Аш-курсакты энегле кожо јетирип турарыс, онызы јарт.

Николай кедерлеп чыккан:

— Меге онынчы јаш барып јат... баштапкы класстын балдарыла кожо канай отуратам. Кижини электегилеер.

— Электезе, энег ле мени электеер, бичик билбес тѳнѳш болуп артып калзан. Ада-энези андый-мындый неме дежер. Алдырбас, Коля, шыйдын. Келер јылда Игнатийди база школго берерис, ол тушта кожо јуреригер.

Николай, бойынын тубегине, бийик сынду уулчак болуп ѳзүп келген, онын учун партада отурза, ол балдардан чик јок

бийик болгон, балдарга ол ас эмес шооттырган да, электеткен де, же төрт жылга чыдашкан, оного чек чыдажып болбой барган. Төртөн тогуз жылда ол школго барарынан жаза мойноп ийген, Петрованла кожо күзинде иштеген, а быыл жаңы жылдын кийинде айтты:

— А бу мен, ада, шофердын уредузине барзам кайдар, а? Эне, а? Рульды толгоп билерим, мени Иван Легостаев таай үреткен.

Канча жылдын туркунына колхозто эки ле полуторка машина болгон, олоордын бирүзүнде Иван Легостаев иштеп турган.

— А не, энези — деп, Петрован айтты. — Шофердын ижи карулу иш.

Экинчи ай Николай шофердын уредузинде уренип жат, уренген, жаткан жери — районнын төс журтында. Төртөн алты жылда школго барган Игнатий, эмди бежинчи класста, ол Березовканын школында. Фроська база чыдап келген, быыл сентябрь айда ол база школго барар. Районнын магазиннен Петрован ого бойы портфель, букварь, карандаштар салар пенал, бир канча тетрадьтар алып берген. Төртөн төрт жылда оны кызым, балам деп адайла, ол бу өткөн канча жылдардын туркунына онын сөзи чын болгонуна кем де аланзыбазын деп, сескир ле кату көрүп жүрген, оны бойынын төрөл балдарынан артык кийиндирген, кичееген, эркеледип жажыраткан. Мыны ончозын көрүп, Катянын көстөрине быланду жаштар жаңыс катап айланышкан эмес. Ол жаштарды өгөөнинен жажырып, ырыс деп неме кандый ла кижиге келетен эмтир, оны кыйып өтпөйтөн эмтир, ого салым ас берген бе, а Петрован кандый да аракызак эмес, алтын ошкош кижиге деп Катя санаган. Деремненин улузунан бу ончозы канайып жажытта артсын, анчада ла уй улустын көзинен. Петрован Фроськага мынайып карузыганы баланын табылганы керегинде куучынды там ла там ундылта базырып турган. Жаңыс ла кара жаман санаалу карган Федотья өскө неме айдарга кичеенген. Бир катап энирде Фроська ыйлаганча жүгурип келеле, энезинин тизелеринде эмес, адазынын тизелерине жүзүн жажырып, чыгырып ыйлаган:

— Сен менин адам... Менин... сен төрөл адам!

— Не? Кем өөркөттү? — деп, Петрован онын кичинек ийничектеринен өрө көдүргөн. Керек недең болгону Катяга да, Петрованга да жарт болгон.

— Ол бир казыр карган эмеен... Жаңы ла мени келип туткан.

— Ах, көрмөстүн каты!

— Эйе, көрмөс эмеен... — Кызычак кичинек жүдруктарыла көзинин жажын арчыган. — Чек ле чөрчөктөн келген көрмөс эмеен ошкош. Мен оного коркып жадым.

— Је, оног коркыбас керек, балам... Мен оныла бойым куучидажарым. Мен оны кезедер эпти табарым.

— Тап, ада. Сен бөкө-ө — деп, адазыныг жаан ийде-күчине балачак күүнле будуп, Фрося айткан.

— Кыйалта жок табарым, балам. Мен эмди ле ого једерим. Качан Петрован ойто кирип келерде, Фрося сураган:

— Таптыг ба, ада?

— Тапшай база. Эмди ол сеге качан да тийбес. Наадайларыгды уйуктат, олардыг көстөри чек ле јумулып јат.

Токинаган ла сүүнген кызычак бойыныг наадайларына југуре берген.

Түиде Катя сураган:

— Ого сен нени айткаи?

— Кекенгем... База катан Фроськага нени-нени шапылдазан, айруушты алала, мойныгнан јерге кадай сайып койгорым. Коронду јылан чылап, койрогдоп јадала, өлүп каларыг.

— Петрован!

— А коркый берген. Канайдар дейт, менде эмди ийде-күч жок деп ајдат, а Пашенькам јанып келзе... Пашеньказын сананып, јуудип брааткан ошкош.

— А онызы чыдап та... бандит болуп калган јанза?!

— Је, оныг јанар өйи јеткенче, көп суу агар — деп, Петрован уйин токинаткан. — А Фроська чыдап келзе, бойы ончозын ондоп ийер. Бис оны база араайынан үредерибис ине.

Бу ончозы бир јыл мынанг кайра болгон. Оног бери Федотья качан да Фроськага јууктабас боло берген ошкош эди. Ол канча да кирези бек болгон болзо, је ийде-күчи түней ле чыгып, бойы артап јат. Оны јалакай, јараш күүндү Софья көөркий кичееп те турган болзо, ол там ла кургап баратты. Је шын эткедий кадып та калган болзо, ол база да узак јүрер эди, ак-јарыктыг устинде коркышту көлөткө чилеп, узак элбегдеер эди, оны јагыс ла эки учурал өлгөндөрдиг јерине аткарып ийди деп ајдар керек.

Је бу эки учурал бежен үч јылдыг јазында ээчий-деечий болгон, а эмди тура дезе бежен эки јылдыг март айыныг баштапкы жарымы туруп јат. Катя Афанасьева туку качан Макеева болуп калган. Эмди ол Михаил карындажы түрмеден јанып келерин сакып отурган, а Романовкага та кайдан да Степан Тихомиллов једип келген.

• • •

Сегис мартта, уй улустыг байрамы күн тушта, Степан једип келди. Тал-түште, ажанар өйдө, Катя конторага ончо уй улустарды, кыстарды јууп, колхозтыг правлениезининг алдынан,

а правлениеде ого үзеери Мария-счетоводиха, шофер Иван Легостаев ле Василий Васильев, Лидия Пилюгина болгондор, чокымдап ийзе, олордын адынан база кыска куучун айдып, очолорун байрамла уткып, жакшы иштери учун быйан айткан.

— Эң жакшы иштүлөргө колхозтын правлениези кичинек сыйлар, жартап айтса, байрамла уткый премия берер деп шууген — деп, Катя кыска куучынын божотты. — Кемге нени берер эткенин эмди ле Василий Васильевич Васильев жарлап ийер.

Василиханын өбөгөнн, ол канча жылдарга Катянын заместители болуп иштеп жат, кееркемжилу ле узун куучындар айдарын сууитеп кижн, оны сөс айтсын деерде, тең билинбей калды ошкош. Торт ло сууда балык. Кажы ла сый берилген кижиге жылу сөстөр айдар, онын учун сый алган кижини очо улус хуйуниш жок ло нажылык колчабыжуларла уткып жат.

Платье эдни кийип жүрзин дежип, Софья Пилюгинаны кеен крендешин бөслө сыйладылар.

— Сенин энен эмди правлениеинг члени де болзо, бис оноң жоп сурабаганыс, онызы жарт, — деп, Василий Васильевич айтты. — Слер түней ле удурлашпас деп бис санандыс. Слер очогор билеригер, кыс жаңыс ла чырайыла жараш эмес, же ижиле жараш. Онын азыраган бозулары сүрекей жакшы тойынып жат, көрөргө дө жараш, ого үзеери онын азыраган жаш малынаң бирүзи де өлбөгөн, нениң учун дезе оларды көөркий, торт ло жаш балдар чылап, кичееп жат.

Кемзингенине кып-кызыл боло берген Софья сыйды алала, конторадан бырт чыга конды.

Оноң, мындый күндерде кандый болотон эди база, бир кезек туралардан кожондор чөйилди. Кажы ла биле Катяны бойынын столына кычырып жат, же ол очо улуска айдып турды:

— Эмди эмди ле Мишеньканы сакуп жадым, жирме тогус февральда онын жайымга чыгатын бйи жеткен. Ол једип келер, а мен калагы, бу слер канай тураар, келиндер!

Је онын ордына өскө кижн једип келди.

Колында тайакту Тихомилев Степан энирдин бурункуйинде кемге де көрүнбей, эмди тура чанак жүрер карлу тоң јолло тонди төмөн түжүп, деремнеге кире базып келген. Деремнеле бойынын туразы јаар базып барадарда, кем де таныбаган.

Качан Макеевтер бастыра билезиле — Петрован бойы, Катя, Фрося, беш јашту болуп калган Марийка, уч јашту Данилка кукняда ажангылап отурарда, эжик ачылып, ол араай кирип келди. Кирип келеле, шапшык таарын ийнинен алып, тайагыла коштой толыкка тургузып, ваталу кыокачак тонынын тарылгаларын чечип, кыскачак, кезиктей кату ак кылдар өзүп калган јаактарын алаканыла јыжып, айтты:

— Көзніөктің ару шилдери тураның одынан сүүнчилү жарып турарда, жууктай басып келеле, санандым — менің турамда улус жаткан турбай. Же, жакшылар ба.

Бу өйдө Катя Даниланы колына алып, азырап отурган туш болгон. Качан Степан кирип келерде ле, качан ийининен торбышказын алып турарда ла, ол калбагыш колынан столдың үстине кагырт этире ычкынып ийген. А качан үни угуларда, чырайы стене чилеп агарып, Катя араай көдүрүлди. Ол уулын араай ла болзо ычкынабады, оны карын Петрован ала койды.

— Степа-ан! — деп, ол аайы жок кыйгырып, арай ла болзо столды антарбай, кайдаар да алтады, ол та Тихомиллов жаар, та кухняның тал-ортозы жаар алтаарга сананган. Ол ары-бери жүгурип, көс жок немедий, стенеден стенеге согулып турды. База катап коркышту тың оңтон кыйгырала, санаазы энделип, кухняның тал-ортозына күч келип түшти.

...Билинип келеле, ол орында кыймык жок узак жатты. Степан энирде келгенин ол билип жат, а эмди десе тун, оның жанында Петрован чалкойто жатканын ол сестри, оның көстөрү ачык, ол потолокко көрөт. Ол уйуктап жат па айса не де керегинде санаанып жат па — оның тыныжынан Катя билип ийетен.

— Оңдонын келдин бе? — деп, ол Катяның билинип келгенин сезип, сурады. — А мен тындап жадым, тынып жат, айдарда тирү, кудайга баш.

— Эмди не болор... Петрован?! — деп, ол тунгак сурады. — Эмди не болор?

Оног тымын, азыйдагызынан тың коркып, карууны сакый берди. А ол, оның сурагын укпаган чылап, узак унчукпай жатты.

— Керекте-ер — деп, ол арт-учында улу тынды. — Катя нени айдар, анайда болор деп, мен ого айткам.

— Жок! Жо-ок! — деп, оны электрический токко согул ийген чилеп, ол тыртас этти. Онон оның жардынан кезе кучактап, оны бойы жаар бура тартты. Экинчи колын оның алдыла өткүрип, оның арказына эки колынын сабарларын бириктирип, жаактарыла оның төжине жапшынып, тың ла уур өксөп баштады.

— Же сен не? Не, Катя... — деп, Петрован оны тоқынадарга ченешти. — Оны не, керек жок.

— Кайдаг... кайдаг келген бу?

— Немецтердин олжозында болгон бо айса кандый. А жуунун кийинде өскө олжодо болгом дейт. Ончозына килемжи эдилбеген...

— Бу... бу не мындый? Кандайда мынайып?!

— Же мен жартын сурабагам... Ол кандый да сан башка, Катя... Айдар, а кажы ла сөстин кийинде таш жажырып турган неме ошкош.

— А бойының балдары керегинде... сурабайт па?

— А сурабай... Игнатий эзен-амыр, су-кадык, Березовканың школында дедим. Арткандары керегинде улустаң сура деп айткам. Олор сеге менен артык куучындап берер. А Катеринаның будын окшо, тенек, дегем...

— Будын... Не анай айткан?

— А биллип жүрзин.

— Эмди ол кайда? Бисте уйуктап жаткан ба?

— Бисте эмес — деп, Петрован айтты. — Оны чотобот келин, Маруныкка, бойына апарган.

— Маруныкка?

— Же. Сеге кандый да керектү жүгүрүп келген, оны көрүп ийеле, торт ло отура түшкен... А оноң, айдарда, бойыла кожо апарган. Баралы, мениң айлымда конуп ал, а оноң көрүне бербей деген. Онын торбышказы ла тайагы артып калды.

* * *

Эртеңгизинде эртен тура көк тенгериге суунчилу кун кайкалап чыкты, а Катянын куун-санаазын айдарга да болбос. Онын жүрегин, бастыра бойын изү өрт-санаа каарып жат. Амырайтан да кун болзо, Петрован таң эрте туруп, күзинээзине жүре берген, эмди анда, ачу тагнаң ала онын масказы шынкылдаганы бастыра деремнеге угулып жат. Балдар тату уйкуда, Катя печкеге от салып, казан азып, Степанның толыкта полдо жаткан таары жаар каа-жаада көрүп салат. Таар бойынын жеринде жаткан эмес, келишкен ле жерге чачып ийген, мыны Катя ондоп турбай, оноң Петрован ажанарга келзе, мыны не бойынын жерине салбаган деп, кыйалта жок айдар, ол не-немени анаармынаар чачып салганын сүүбейтен, же таардын жанына басып барарынаң Катя та ненин де учун коркып турды.

Андый да болзо, арт-учында басып барала, тайак турган толыкка табуретти тургузып, таарычакты ого салып койды. Таарычак жеңил эмтир, качан оны табуртке саларда, онын ичинде не де каккырт эдил калды, темир калбак тала котелокко тийген болгодый. Бу табыш Катянын тегин де оорып-сыстап калган жүрегин ойо сайып ийди ошкош, ол мында ла, печкеге коштой турган жалбак тактага отуруп, табыш жок ло уур ыйлай берди.

Эжиктөн кухняга чачы семтейген, узак ла бек уйуктаганынаң эмеш борбойып калган Фрося чыгып келди, бу Катянын жаан кызы. Ол тонычагын жамынып, мендештү тышкары чыга конды. Уч минуттын бажында ойто келип, тонычагын кадуга илп, колжунгушты калырадып ийди.

— Ух, тышкары бүгүн кандый кун, эне! — деп, кызычак

айдала, кызара берген жаактарын арчып, онын жанына базып келди. — А сен ол таайычак учун ыйлап туруң ба?

Катя оны төжине жаба тудуп, бажынан окшоды.

— Ол ло учун, Фросенька.

Кызычак не де керегинде терең сананып турала, сурады:

— А ол биске туш кижн бе айса жок по?

Мындый суракка карууну канайып берерин билбей, Катя керек дезе алаатый берди.

— Ол... Сенде таада болгон, ол таадан жууда өлгөн. Бат, ол сенин таадага бу кижн төрөл уулы ошкош...

— А-а — деп, Фрося чөйдн. — Жаңыс ла јарт эмес.

— Канычагым менин! — Катя ойто ло кызычагын кучактай алды. — А меге јарт деп бодоп туруң ба...

Јажы јетпес кызычакла јарты жок то куучындашса, Катя ненин де учун санаа алынып, токынап, көзинин јажын кургада арчып, айлынын ижин эде бергени кайкамчыл болды. Качан Петрован јанын келерде, ол токыналу болды. Макеев оны, байла, мындый болор деп сакубаган болгодый, ол жаңыс ла кабактарын кайкаганду кыймыктатты, је нени де айтпады.

Ол айагынаг көзин көдурбей, учукпай ажанып отурды.

— Амырайтан күнде амырап та алзаг кайдар — деп, артында Катя тымыкты бусты.

— А канайдар... Удабас ла јаскы иш једип келер.

Эжиктин ары јанында уйкудан ойгонып келген Марийканыг ла Данилканыг шылырашканы ла кыгзышканы угулды. Петрован чайын ичин ийеле, өрө туруп, олардын кыбына кирди. Оног онын сүүпчилү уни угулды:

— Бистин күлүгистин төжөгн көл-тенге туру не! Сен бу нени эдин турган, а? Сен эмди је теген эр кижн не! Энези, биске ару, кургак штан бер.

Уулчагын кийиндирип отурала, Катя кенете сурады:

— А Маруныка кече эгирде келерде... Қаланг болды ба?

— Андый ла неме сеспедим. Эмештен јытан турган.

Оног Петрован ойто ло печкенин јанында тактада таңкылап, толыкта табуреттин үстинде таарычакты учукпай ајыктап отурды. Фроська Данилканы азырайт, бу ишти, айылдын ичинде өскө до иштерди эдерге ол темгип калган, айылды-јуртты эмди ого кере тужине арттырып јадылар. Марийка ајактан бойы ажанат, Катя ајак-казан јунат.

— Маруныканын туразында туниле от күйген деп, Василиха меге айткан, ол жаңыс ла күн чыгып келерде өчкөн. Бу ла тушта трубадаг ыш чыккан деп.

— Тураны эмди јайымдаар керек — деп, Катя айтты. — Туш кижинин туразында јадыбыс не.

— Же оны, тураны — деп, Петрован өрө туруп, кадудаг ту-
журказын алып, кийип айтты. — Јастан ала жаман турамды
жазап баштаарым, неменин аайына чыксаң.

Ийни ажыра коларткышту турган Катя өгбөнни жаар жайка-
нып, онын ийинне жапшынды.

— Петрован! Мен сеге тунде айттым не... Мында ненин
аайына чыгатын?! Оодылып калган мажакты ойто жууп болбо-
зын. Ого үзеери же бистин ортобыста не болгон? Сен ончозын
билерин не... не де болбогон.

— Же болды, Катя... Бойсын — деп айдала, Петрован чыга
берди.

Қачан Петрован күзинзе жаар жүре берерин каруулдаган чылап,
ол жүре берерде, эки-үч ле минуттын бажында Мария эжикти
кайра ача тартып, килин жакедин чала-была жабынып алган,
чачын өрбөгөн бойы кире конды.

— Катерина! Менде кандый тун болгон! Айса ол тун сенин
болгон... — Счетоводиханын көстөрининг жаштары тогуле бер-
ди. — Мындый болор деп кем бодогон! Андый...

— Сен, Марунь, көзининг жажын кедери эт — деп, Катя
айтты. — Же, ыйлаза мен ыйлагайым, а сеге не?

— Ачу не.

— Кемди?

— Кемди деп айдар? Сени, Петрованды, оны! — деп, Мария
ачынып кыйгырды.

— Не алгырып турун? Же, балдар, бойоорго барып ойногор.
Фрося, быларды ары апар...

Катя балдарды жүргүзип ийеле, Мария жаар бурылды.

— Мен сананзам, нени ле көрдим ошкош, Маруня, меге
ичин не ачийтан... — деп, Катерина унчукты. — Мен кызу те-
мирден де кызыл колымла тутсам, оны сеспес болорым.

— Эйе, андый, эйе, андый эмей — деп, Мария жөпсингендү
бажын кекиди. Онон көзининг жажын арчып, жакедин туура са-
лып, столдын жанына базып келди. — Чай бередин бе?

Катя чай уруп берерде, ол бир ууртап ичти.

— Бис экуге байрам келген туру... Эмди ол уйуктаарга жатты.

— Куучында. Бу кайдаг келген? А меге Петрован айткан,
ол ло бир жерден деп...

— Эйе, катунын жеринен. Коркышту казырланып калган,
кижи коркор.

— Андый ба... — деп, Катя алаатып айтты.

— Мен не кыйналгам деп айдат. Ол жуу-согушта, мени тал-
дыра согордон озо, беш танк өртөй аткам дейт... Мен, Катерина,
айлыма оны экелеле, столго бор-кар неме салып, бир шил аракы
тургузып бергем. Ол бу аракыны ичип ийеле, комыдап сал ла

берген. Кандый да пушканыг жапында жагыскан артып калганы керегинде, ончо ибкөрлөри өлгөн керегинде, тапктарла жуулашканы ла оной билинбес жадарда немецтер олжолоп алганы керегинде айткан. А оной бистинг улус оны олжодон жайымдаган, же онын бир де сөзине бүтпеген.

Катя эки колын төжине чалый тудуп алган, эки көзине оорусыс толуп калган, унчукпай тыгдап турды.

— Таң атканча, Катерина, мен оныла кожо столдын жапында бу мынайып ла отуруп калгам. Эзиреле, эки көзининг жаштары өткүрө кыйгырып жат — ончонды көрөр кууним жок! Ого удур кичи сөс тө айдарынаг коркор. Оной сураган: менин балдарым канайып өлгөн — ончозын куучындап бер, Донька ла Захар керегинде. Катька оморды канайып кичееп албаган?

— Катька... канайып кичееп албаган? Анайда ла айтты ба? — деп, Катя онтоды.

— Анайда ла айткан — деп, Мария кекиди. — Мында мен тудунып болбогом: сен тенек, тенектин бойы дегем. Сен анда шыраллаган, а бис мында тату кисель ичкен турубус деп айткан. Оной мында болгон жүрүм-жадынды ончозын куучындап бергем.

— Ончозын?! — деп, Катя жагылга чылап, оны ээчий араай сурады.

— А сен уйалатан мында андый не бар? Айса Фроськаны тапканыг уйатту ба? Кайдалык, Степан мыны ончозын билзин деп санаганм. А ол... ол...

— Не!

Мария база бир уурт чай ичти.

— А ол ойто ло ыйлаган, Кать...

— Ыйлаган!

— Эйе, эмди араай, чек табыш жок ыйлаган. Жүзин алакандарыла туй тудуп алган, а сабарлары өткүрө көстинг жажы төгүлүп турган.

Катя уур өкөп, көзүнөк жаар бурылып, фартугынын учыла жүзин жаба тутты.

— Азыйдагы жүрегинег бир кичинек улу арткан туру, онын учун ичин ол өртөп ийген. Ол мынайда узак отурган. Оной база водка сураган, водканы ичип ийеле, айткан: мындыг жүрүмү учун, чындап та, Катьканын будын окшоор керек...

— Токтот! Болор... — деп, Катя кайа да көрбөй онтоды.

— Артык айдар да неме жок. Ол база унчукпай отурала, жамаң-жудык төжөк сал бер деп сураган. Не оптор, ол туку менин орыным туру дедим. Оны уйуктаарга жаттырып койоло, сего жүгүрдим. Эмди мен оны канайдатам, оныла нени эдетем?

— Мен билбезим, Марунь. Нени эдерининг аайына ол бойы

чыгар болбой. Мында артар ба айса кайдаар жүре берер бе... Акыр, акыр, сен улустың тилинен, сөзинен коркып турган болбойың, а?

— Мен не, жаш бойдон келин неден коркотом? — деп, Мария ачу кулүмзиренди. — Мында тен оморкоп то жүрбей.

— Коркыба. Эмди тура кичееп көр, а? Эмди ого, ой, кандый жеңил эмес! Олордын Игнатла керектери та кандый болор? Ол фронтко атанар тушта Игнатий жүк ле учту, төрткө бараткан ой болгон, ол оны ундып салбай база.

Мария чек сооп калган чайды учуна жетире ичеле, өрө турды.

— Айдарда, мен барадым. Печкеме от сал койгом. — Ол эжиктин жанына базып барала, эжиктин жанында торбышка таарды көрүп ийди. — Бу оның ба айса? Тенибер улус мындай таарлу жүрөтөн.

— Оның.

— Айдарда мен апар берейин.

Ол таарычакты көдүрүп, Катянын чырайынан ол база кандый да сурак берерге турганын сезип, эжиктен чыкпай, сакып турды. Катя сурады:

— Ол не... жүнүң кийинде не бичибеген? Петрован ла бисте балдар жок тушта... ого жүк бир самара болгон болзо.

— А мен сурагам, Кать. Түрмеден бичип болбогом дейт. Оңдо не отургам, канайып жартаар эдим дейт.

— Же канайдар, бар. Жаңыс ла мен сени сурап турум, Маруния... Оның ончо улусты көрөр кууни жок болгону керегинде сен... кемге де айтпа. Азийгы жүрегинин бир жемтиги тирү аркан деп бойың айттын не... Мынан ары ол билинип келбей база...

— Мыны мен оңдоп жадым, Катерина — деп айдала, Мария чыга берди.

* * *

Бу күн Катя кере тужине кайдаар да чыкпады, бирде чочып ла коркып, көзнөк жаар көрөт, сананза кайда да, анда, жеткер сакып турган неме ошкош. Же көзнөктөн жаңыс ла оромды жакалаай чөйилген туралар ла олордын ары жанында жалтыраган ак карлар жамынган төңдөр көрүнүп жат.

Качан жаркынду күн кейди жылыдып ийерде, ол Фроська ла Марийканы тышкары чыгып, кичинек Данилканы чанакла тартып ойнодыгар, бойыгар аруу кейле тыныгар деп, ончозын кийиндирип, чыгарып ийеле, куру столдын жанында жаңыскап узак отурды. Өткөн жүрүмунин узуктери санаазына албаданып киргилеп, анда айланыжып турдылар. Степан Тихомиловтын ла Ксениянын тойы... Ксениянын блуми, оңдо бирде Василиха,

бирде карган шилемир Федотья бурулу деп туйкайын бурулап туратандары, Степанның учы жок ачу-короны... Бу ачуны Катя бойындыйы чылап алып жүргени... Онон оны эбире балдар, балдар, бойының, Степан Тихомиловтың — Мишуха, Николай, Захар, Донька, Зойка, Игнатий. Олордың та кажызы Афанасьевтердин, та кажызы Тихомиловтордың, ондоп то, ылгап та болбозыг. Ол бу жаантайын ла кирлү, жаантайын ла торо, кыймыраган немелерди күннен күнге, айдаг айга азыраган, жунган, кичееген... Бир тушта ол кенете Степан ого чуранала ойноп берзин деп куунзеген ошкош эди, Ксенияга ойногон чылап ойно, же Степан ойнобогон, сүре ле мойноп туратан. Ойноордың ордына ол Ксения ундылатан болзо, мен сени алар эдим деп айткан ба айса кандый. Эйе, чып-чын Степан онойдо айткан, а ол бойы?

Ол сөстөрди угала, бойын канайда тудунганын эске аларга Катя албаданып сананып, маңдайын чырчыйтты. Же нени де эске алып болбоды, ой лә бу камдалышту жүрүм оның санаазынан мыны очкозын арчып койгон болгодый. Ундылганы jakшы деп, ол жеңил сананды, онон башка өткөн жүрүм айдары жок уур болгон, ол уурларды айса болзо кижн көдүрип болбос эди. Же эн жарт санаага кирип турган неме, Степанды фронтко үйдешкени. Фронтко атанып жаткан улуска жүк ле будун-жарым күн бергендер, Степан десе өскүс балдарын капшай ла балдардың туразына жетирерге албаданып турган, а ол, Катя, ого кыйгырып жат: «Кандый тура? Жуле бердин бе! Мен тирү эмес чилеп. Айса мен мындый немени эдип темикпегем бе...»

Мыны эксе алынарда, көстөрининг жажы табырап төгүлүп келгенин Катя сезип ийди. Олорды ол тушта өскүстердин туразына апарып салган болзо, Донька ла Захар тирү артар эди, бойы олорды кичееп болбогон, айдарда олордың блүминде ол бурулу! Же мындый болор деп кем бодогон, адазы жууга атана берзе, алты бала колында артар деп, фронттон Артемий Пилюгин жанып келеле, энези Федотьяла кожо эки билени мындый шыра-киччекке экелер деп...

Көзининг жажы төгүлүп, көксн эмеш кений берерде, балдардың блүминде мен бурулу эмезим деп сананды. Ол jakшы эдерге сананган. Ол тушта, ондо, вокзалда ол оның кулагына кыйгырып турган: «Олор керегинде санааркаба. Олор меге туштуура эмес не. Мени олор энем деп адап жадылар...» А Степан, торт ло калагы чылап, каруу берип турган: «Быйан болзын, Катя... Быйан болзын, Катя... Сеге бир неме айдадым, Катя. Ксения өлгөн кийинде мен база бир узу-ун жүрүм жүргемдий. Канай айдарын билбей турум, же сен менин куунимде коркышту жаан солынта, кубулта эттинг, жартын айтса, жуудан жанып кел-

зем, сен јөн болзон...» Катя ого учына јетире айдарга бербеген, ленинг учун дезе, ол нени айдарга турганы ого јарт болгон. Качан вагондор, јоон кызыл јыландар чылап, ичкери јылып барарда, ол товарняк вагонның эжигин кечире салган агаштыг үстине эгилип, колын узак јангыган: «Мен сеге бичи-ирим, бичи-ирим...»

Удабай оның јолдон бичиген самаразын ол алган...

Печкеден ала толыкка јетире кечире кадап салган јалбак агаштыг јанына Катя базап барды. Бу агаштыг үстінде кастрюлдер, талкуштар, элгек, калбактар, сускулар, эртен турага белетеп салган јүзүн-башка курсактар, балдар тийбезин деп, онойдо ок киске төкпөзин деп тургузып салган сүттү кирикке туруп јат. Бу јалбак агашты сыйса көжөгөлө туй тартып салган. Катя оның учын туура тартып ийеле, туку јуудан озо садып алган чайдыг темир банказын алып, онон Степанның самараларын кодорып, оның јолдон ийген баштапкы самаразын таап алды. Ол тушта Катя оны карманында узак алып јүрген, конверт чек карталып калган. Ол самарада Степан бичиген: «Катя, Катя, мен сени учына јетире суудим, сен мениң сөзиме бут. А эмди мен билип јадым, сен кандый кайкамчылу јараш куунду кыс. Мен јуре бердим, је сен мениң јаш балдарымла канча кирези шыралаарыңды мен эмди ле јакшы билип баштадым. Је мен јанып келзем, ончо-ончо јакшыг учун тыным берерим, сен мыны билип јүр, а меге барзаң, мен сеге салкын да соктырбазым...»

Ол јаантайын мындый самаралар бичийтен, онон ончозы шык ла эдип калган. Олор бир ай келбеген, онон экинчи, үчинчи, бежинчи, а Катя, сакуган, сакуган. Онон похоронка једип келген, ол ачу-коронног билинбей калган, јер алдына чөңгө бергендий болгон...

Эки колыла чаазынды јаја тудуп, ол самараны узак аыктап турды, ого не де көрүнбей јат, ончозы тудуш кара чийүлөр болуп бириге берди. Оны јер алдынан, межиктен, Андрон таадактый, оның эмеениндий, Марунькадый, Дорофеевтий, Петровандый улус чыгара тартып келгендери керегинде ол сананды. Јылдарды ээчий јылдар чубажып, јаңы јүрүм барып ла јат, а эски јүрүм кайдаар да чөнүп, там ла там теренжип, ундылып јат. Онон кенете кече ол карануй чөнү тамыдан Степан Тихомитов чыгып келбей кайтты. Бу кандый аайлу неме? Кандый аайлу?

Сенектин эжигинде тепчилге агаштыг шалт эткени ого угулбады да ошкош айса ол мыны јаныс ла сезип ийди бе. Је качан кухняга кирген эжик чыкырай берерде, Катя јаңы билинип, бүгүнгү јүрүмге ойто келип, селес эдип, самараны клеенканын

алдына суга салды, а бойы бастыра эди-каны тыыдынып, эртен турадан ала көзүктөгү көрүп, сагып отурган жеткерге удур туруп чыкты. Же бозогоны ажыра Лидия Пилюгина алтаарда, Катя шөлтүрөй берди.

— Бу Степан Тихомилев келген деп деремнеде нени айдыжат, Катерина, бу чын ба айса жок по? — деп, Лидия мендеп сурады.

— Чын айдып жат.

— Адама-ай! Бу не мындый? — деп, Лидия коркыганду тын үндөнөтө, бу ла жуукта жаңы ла Петрован отурган печкенин жанында тактага отура берди.

— Сен не санааркайтан? Онын уулын, Захарканы, от-жалбышта сен бойыг өртөгөн эмезинг, сенинг Пашкаг өртөди не. Ол кылыгы учун эмди кинчекте жүрүп жат...

— Онын көзине мен канайып көрөтөм? — деп, Лидия онтоды.

Захар ла Зойка күйгөн өрт-жалбышта, Лидия бойы күйгөн чилеп, ол чек ле карарып, тили жоктый, эрмек айтпай барган. Жаңыс ла качан Пашканы милиция апарып жадарда, ол улустын ортозыла өдүп, уулынын жанына базып барала, ончо улустын көзүнчө айткан:

— Сен, кижини күүни жок ийт, ондо база кыйын-шыралу блүм-ле өл. Бу сего энегинин айткан калганчы сөзү болор.

— Азыраган уулыга нени айдып туруп, улуш көчүктү кадыт! — деп, Федотья чыгырын ийген. — Көрзөң, Пашенька, энег кандый эмтир! Сенинг тилин чирин үзүлзүн, кадыт!

Онын тили, чындап та, чирип, үзүлүп калгандый болгон. Жегүүнүн кийинде ол узак ойго таштап унчукпас жүргөн, улустан кыйып туратан, сок жаңыска ла колхозтын малын кабырып иштейтен. Тили жок маала кожо жүрөргө ого, байла, жегил болгон.

Катя онын айалгазын ондоп жүрөтөн, артык неме сурабайтан, ижи учун мактайтан. Онын да сөзүн, өскө дө жакшы улустын сөстөрүн, Лидия серемжилу угатан, кара жерле көмүп салган тоштый сүрөкей араай кайылатан.

Качан Катя бир катап колхозтын отчетту ла выборлу текши жуунында оны правлениенин членине көстөрдө, Лидия, үстине изу суу уруп ийген чилеп, тура жүгүрүп, шык тура берген.

— Сен не, Лидия? Күүнүн жок по айса кандый? — деп, Катя сураган.

Лидия база бир эмеш турала, ыйламзырап ийеле, оозун арчуулынын учыла туй тудуп, конторадан чыга конгон.

Лидияны правлениенин членине тудуп алгандар. Ол база бир недеге кирези азыйдагы ла чылап, жерликшип жүргөн, онан конторага келген.

— Быйан болзын сеге, Катерина Даниловна... ончозы учун, сенин жалакай жүрегин учун, А сен меге ижен.

— Мен ижен жадым, Лидия.

— Ох, улус жокко жүрерге кандый күч!

Ол күннен ала Лидия сүрекей түргөн өскөрип баштаган, оног көп жылдарга Катянын чындык болушчызы боло берген, жалакайы ла онын жакшызы, керсузи ончо улуска жедишкен деп айдар керек. Лидия бүгүн жагыс ла бойы керегинде, Тихомиловло жолыгыжатан кыйалтазы жок жолыгыш керегинде чочып турган эмес, же Катянын айалгазына чочып, санааркап турганын Катя билип отурды.

Кандый да ойго карыкчалду сананып отурала, Лидия бажын өрө көдүрип, улу тынып, эрмектенди:

— Же мени база, онызы андый... Жагыс ла менин бажымды кезер керек, мынызы чып болор эди. А эмди Петрован ла сен не болорун? Мыны угала, жүрегим торт ло соой берген.

Онын бу эпюксынып айткан сөстөрүн угала, Катя Лидиянын жанына базып келеле, коштой отурып алды.

Олор сөс жогынаг бой-бойлорун ондоп, эмеен улустын отурышыла эрикчелдү отурдылар.

Арт-учында Лидия жүк арайдан унчукты:

— Ол кайдаг келген?

— Ох, ол керегинде унчукпайлы. Кууни келзе, кайдалык, бойы куучындап бергей.

— Бойун оны көргөн бө?

— Эжиктен ле кирип келгенин көргөн эдим... оног көксиме кей жетпей, күч бар түшкөм. А эмди ол Маруныканын айлында уйуктап жат. Айса болзо, тур келген.

— Эмди не болор, Катерина?

— Же не?.. Эртен турадан ала эки стенеге согулып, көс жок чылап, бас жүрүм. Петрован, ак санаалу көөркий, айдат: керектер мындый болзо, Катя, сен канайда айдарын, анайда ла болор. Мен бойум сес турум — азыйда Степанды сүүген жүрегим эмди таш болуп кадып, сай кумакка көмүл калды.

— Андый болзо, кудайга баш, Катерина! — деп, Лидия тын үндөндү. — А ол өскө кижин таппас ла? Тул келиндер кургап жат... жалаандагы комыргай чылап.

— Мынайда да сананарга кем жок, тууразынан ончо жеңил ле чүм жок эмей. Меге мыны ончозын ого айдар керек не, сеге чилеп, база онын көзине көрөр керек не, Донька учун, Захар учун...

Лидия жагыс ла карыкчалду бажын кекип, жөпсинип отурды.

Мынайда эки жинт эмес уй кижин Степан Тихомиловло кажызынын ла туштажы кандый болгой не деп санааркап, чочып кал-

ган, анайда-мынайда шуужип отурдылар. Олордын жаштары башка, Лидия Катядан он беш жашка жаан, же тыштынаң көрзө, олор жаңгыс жылдын келиндери ошкош, экилези буурайып жүргөн, арып калган көстөрүн эбире оок чийүүлөр тартылып калган. Жаңгыс ла Катянын төжи жинт, тус, ийиндери бек болордон башка. Бу жолыгыштаң олордын кажызы ла жалтанып турган, а онызы сакубаган жагынаң болды. Ого үзеери, эн ле төс неме — ол туштажу андый ла кыйынду болбоды, нениң учун десе Мишуханың катууың јерниңе јанып келгениң байрам-дап, экилези тапту калагы отурган.

* * *

Удабас јанып келерим деп, январь айда Катянын карындажы бичиген, Катя оны суре ле сакуп турган, же Романовкага Степан Тихомиловтын келгениле колбой, онын бажынаң ончо санаалары чыгара чарчай берген. Тогус марттын түжи кандый да айланышта өткөн. Петрован кере түжине кузинеэзинде иштенген, Лидия жүре берерде, Катя эш-неме эдин болбой, комнаталарла баскындаган, эгирде өбөгөнине ле балдарына жүк арайдаң курсак јазап берген.

Ончозы унчукпай ажанган, балдар столдо база тымып калган отургандар, керек десе үч јашту Данилка да кыгзыбай јат. Адазына ла энесине бу эгирде јегил эмес болгонун торт ло билип тургандый.

Качан Катя айак-казан јунуп турарда, Петрован байагы ла јеринде, бозогонун жагында, тагкылап отурды. Катя айтты:

— Сен чи, Петрован, кыйналба, мен сеге айттым не.

— Мен бойым жагынаң кыйнал турган эмезим. Сен ого мыны ончозың канай јартаарың?

— Маруныка ого ончозың јурап берген, ол байа биске кирип жүргөн... Ол не, деремнеде эмдиге көрунбей јат па?

— Көрүлбей јат. Маруныка оныла кожо бөктөнип алган отуры. Эмеендер коп јайып јат.

— Тенектер болзо, кайдалык.

Онычы мартта Петрован ишке орой чыкты, кун туку качан өксөп калган, төндөрдин үстинде туруп јат. Ол уйдең чыкканынаң эки-үч ле минут өткөн кийинде, оромдо кандый да табыш ла үндөр угулды. Катя көзнөктөн көрзө, онын туразы јаар Василиха эмеен жүгүрип келетти. База ла көзнөктөн көрзө, эки-үч турадаң чала-была кийинген эмеендер чыга конгылап, Василиханың кийининең кайкап калган көрүп турдылар. Олордын кезиктери тоң јок, жүк ле кофталу болдылар. Оноң сенекте көп улустың баскан тибирти угулды, эжик ача тартылды, сенектең Петрован кирип, сүүнчилу кыйгырды:

— Катя! Катерина! Сен көрзөн, көрзөн дейдим!

Ол чала бурылып, эки колыла ачык эжик жаар көргүсти. Бажын бөкөйтүп, бозогоны ажыра жаан жалбак жарынду, толыктарын жалтырууш темирлерле кадап койгон чамадануу уул кирип жатты. Кирип келеле, ол чамаданын полго тургузып, арказын түзетти. Кийиминен көрзө, ол кандый да жаан жамылу кижиге түней болды — драп бөстөн эткен каракуль жакалу тонду, андый ок каракуль кураан бөрүктү, ак бурка өдүктү, мойнын түктөн эткен жукачак шарфла ороп алган эмтир. Жаштар айланышып калган жаан көстөриле күлүмзиренип, ол тоолу элестерге Катя жаар көрүп турды, оного колун өрө көдүрүп, бөркүн ушта тартты. Бу онын кожо чыккан карындажы Мишуха деп танып, ондоп турганча, ол «Ка-атя!» деп кыйгырып, ого удур базып, ийиндеринен кезе тудуп, бойна жаба тартып, оного колдору төмөн жылбырап, онын алдына тизелене түшти.

Кухнянын эжигинде оного жуук эмеендер барчалыжа берген эмтир, олардын бирүзи санаа алынып, жайканып турган Катяга табурет тургузып берди. Катя отуруп, карындажынын бажын тизезине салып, оны сыймап, көзинин жылу жаштарын ого төгүп, улай-улай айдып турды: «Мишенька! Мишенька! Мишенька...» Михаил нени де айтпай жат, онын жаңыс ла драп бөстөн эткен тонынын алдында элбек жарындары селегдешип турды. Уй улус онын жарындарына көрүп, база мыжылдажып ыйлажат, а кухняга жаңы-жаңы улус кирип жат. Качан улус бадышпай барарда, Катя жаңы ла билинип, табуреттен өрө туруп, Михаилди база өрө тургусты.

— Бу бис не ыйлажып турган улус? Эмди суувер керек. Эмеендер, меге болушкар, столго... нени-нени салар керек. Печкеге жаңыдан база от салар...

Оного ол ойто ло карындажынын төжине бажын жапшырды.

— Сеге эмди кандый печке? — деп, Василиха кыйгырды. — Бис бойыс ончозын экелерис. — Эй, келлиндер, айылдараар сайын жүгүрүп, бары-жогоорды экелеер... Тургуза ла эмес, бир-эки сааттын бажында. Катерина карындажыла тушташсын, куучындашсын. Же... Же...

* * *

Эмди Катянын бажынан Степан Тихомиллов элес жылылып калды, онын көргөн эки көзи жаңыс ла карындажында. Ол торт ло танылбас болуп өскөрип калган. Эмди бортык уулчактаң болгой, уул да эмес, же ле деген эр кизи, чыйрак-чыдым, онын учун ол кандый да таныш эмес ле туш-туурадый билдирип турды. Ондый да болзо, Катя онын кажы ла кыймыгынан, унинен, токыналу ла төп сөстөрүнөн азыйгы Мишаны танып жат.

Качан ончолоры кухнядан жүргүлөй берерде, учудег ле учу артып калдылар — Михаил, Катя, Петрован. Эмди ол Петрованла жаражып болгой не деп, Катя амыры жылылып ла алаа-тып сананды. Катя ончозын Михаилге самараларда бичиген, ол онын кижиге барганын жарадып турганын база бичиген, же анда самара, а мында тиру улус, туштажу, жүрүм... Эмди керек та кандый болор? Петрован кандый да болзо, кенек, Михаил мыны жарадар ба? А Михаил онын санааларын кычырып ийген чилея, ончо улус кухнядан чыккалакта, ол Макеевтинг жанына базып келеле, оны кучактап айткан:

— Сеге быйан болзын, Петрован таай, менен жааннан жаан алкыш-быйан. Ненин учун десе уур ойдо Катяны канадыннын алдына сугуп алдыг... Онын кижиге болгонун көрдүг.

Михаил Фроськага, тал-ортолой Пилюгиндерден буткен балага, канайда көргөй не деп, Катя база чочып турган. Ончолоры кухняда чуркуражып турганча, балдар бойынын кыбында тым отургаидар, Катя кулагынын кырыла онын жаан кызы кичинекеерин канайып токтодып турганын угуп ийген. Же мында база ончозы этпү келиже берди. Михаил чала шйламзырап, жажыксый берген Петрованнан туура бурылып, сурады:

— Уксам, анда кем де кичүлерин үредип туру, ол Фрося ба?

— Артык база кем болотон эди — деп, Катя айтты.

— Айдарда, меге озо баштап эн жаан жеенимди көргүзигер.

Катя Фросяны жединип айтты:

— Көр, Фроська... Бу сенин чыккан таайыг. Же, не сен, тегежем?

Кызычак алаатын, учукпай турды.

— Же, жакшы ба, Фрося. Сен тең жаан да, жараш та кызычак турбайыг. Сен канча жашту, а?

— Сегис. Быжыл школго барарым — деп, ол учукты.

— Сегис-не! Адазынын, энезинин болушчызы туру не.

— Ол жогынан не болор элис, бойыс та билбей жадыс — деп, Петрован айтты.

— Же, айса андый уккур, иштеңкей бала болзонг, көр, мен сеге нени экелгем.

Михаил толтыра жүзүн-базын немелер салып койгон чамаданынын бүркүзининг замкторын торс этире ачып, бүркүни көдүрүп, онон чоокыр торко платые, платок, жалтырашкан ботинкалар ла жараш канту шоколадный конфеттер алып чыкты.

— Бу сеге менин сыйым, Фросенька, ал.

Кызычак озо баштап печкенин оозын кангырада бөктөп турган адазына, онон энезине, көрди.

— Ал, балам.

Жаңгыс ла бу сөстөрдиг кийинде сыйларды алып, төжине

жаба тудуп, бойынын кыбы жаар элес этти. Бозогодон кайа көрүп, чокту күлүмзиренип, айтты:

— Быйан болзын...

— Же, эмди өскө жеңдеримди бери экелигер.

Михаил ончолорына жакшы сыйлар экелген эмтир — Марийка ла Данилкага жүзүп-базын кийимдер, ойынчыктар, Катяга чачактарлу сүрекей жараш арчуул, Петрованга көк бостонноң эткен костюм.

— Миша, Миша — деп, көстөрине жаштары айланыжып, Катя нени де эдер күчи жок ло жайналганду эрмектенет. — Сен мыны не... Не мындый көп... Мыны аларга канча кирези акча керек болгон?

— Мен анда иштегем не, Катя, жалкууруп отурган эмезим. Турме — ол жангыс ла жаман керек эткендерге. А бу сеге менин эң баш сыйым.

Ол ого жаан эмес чаңкыр кабычак берди.

Анда кандый да баалу неме барын билип, Катя болгобос жанынан жана болды.

— Бу сен не, торт ло Фрося чылап. Ол балачак не. Тут.

Катя тыркырап турган сабарларыла кабычакты ачала, табуретке отура түшти. Килин жастыгычакта чедиргенделип турар алмаз таштарлу толгон эткен алтыннан жазаган сыргалар жатты.

— Бу... бу... алмазтан эткен не! — деп, Катя коркыганын жажырбай, тыг үнденди.

— Эйе, магазинде анайда айдышкандар, бриллианту алтын сыргалар — деп, Михаил күлүмзиренди.

— Менин кулагымда... кудай... үйттер жок.

— Эмди үйттеерге келижер.

Баалу сыйды столдын үстине салып койоло, Катя өрө туруп, эзирик кижн чилеп жайканып, ойто ло карындажынын ийинине жыгылып, бастыра бойы селендеп, өксөп ыйлай берди. Михаил, байа Катя чылап, жаан ла элбек алаканыла онын чачын уужай сыймап, айдып турды:

— Бистин ончо түбегис, Катя, божоп калды. Божоп калды! Эмди жүрүм жүрерис.

* * *

...Бир сааттын бажында Макеевтердин туразына буткул колхоз жуулып келди. Петрован жүк ле печкеге от салган, же Катяла кожо казан азар ой жок болгон, ого үзеери оны азып та кайдар, ончо курсак-тамакты улус алып келгендер — тузаганын, каарганын, ачузын, татузын. Михаилди улус катунын жеринен келген деп уткып турган эмес, а кандый да атту-чуулу бололо, жанып келгендий уткып турдылар. Катя да, Петрован да озо

баштап улустын мындый жалакайынан, керсузинен арай ла болзо жууле бербей калдылар, олор чек ле аамайтый бердилер. Кандый да болзо, ол катунын јерине кижн олтургени учун барып јурген ине, жагыс ла Михаил мыны андый болотон учурлу дегендий, эјезинне айтты:

— Олор мен учун эмес, сен учун суунип јадылар не, Катя...

— Ох, Миша, мен нени де билбезим, мен нени де ондобой турум! — деп, Катя тын унденди. — Ак-јарыкта ончо неме нениг де учун анданып браады.

— Жагыс ла кижининг билижинен бскбзи.

Мыны Лидия Пилюгина айтты. Михаил ол јаар бурылып, унчукты:

— Чып.

Лидия Пилюгина Макеевтерге ончолорынан озо келди, ончозынан озо келер керек болгонун бу терең кбгусту уй кижн билип турган. Ол бир шил кабак аракы, чочконунг жуузын, каструлге толтыра кызыл помидорлор экелип, айтты:

— Мениг экелгенимди тударын ба, Михаил? — Ол мында ок онын кбзине чике кбруп, кошты. — Жагыс ла акту јуректег болзын. Артемий де керегинде... бткбн ончо немелер де керегинде бис качанынг качан да айтпайлы.

Михаил кандый да бйгб тидинип болбой турды. Лидия кошты:

— Бистин ортобыста не де болбогон, божогоны ла ол деп, Катерина ла бис туку качан шуужип койгоңыс.

— Тудуп јадым, Лида јене — деп, Михаил база туура кбрббй айтты.

— Андый болзо, Катерина, биске стакандар бер...

Михаилдинг кбдурип ийген чббчбйн онын бу энгирде ууртаган калганчы ла чббчбйн болор, ол ончо улусла чббчбйин сузуштирип, јук ле эриндерин чыктап, айдып турды:

— Кунду-күрее учун бынан болзын... Катя учун ончогорго алкыш-быйан болзын.

— Мында эрмек те јок! — деп, Легостаиха тын унденди. — Бис, уй улус, Катянынг будына бажырар учурлу. Мындый кату, уур бйбб онын жалакайы, јакшызы бистинг кажыбыска ла јеткен. А сени јанып келгенингле. Ак-чек айдар болзо, артык айдар да неме јок. Бис сеге килегенис ле сени сакагыныс, Михаил.

Оног калганчы јылдарда сурекей тын уйдап, карый берген Легостаиха жарым стакан аракыны јык берип ийген.

Тор кыпта тургускан узун столго ончо улус батпай турды, бир канча улус оны эбире айланыжат, кезиктери стененин јанында тургулайт, а эжикте кып болгон кухняга улус кирип ле јат, кирип ле јат. Катя ла Петрован ары-бери југурип, улуска чббчбй туттуруп, аш амзаткылайт. Ончолоры айдыжат:

— Слерди байрамла! Михаилдин јанып келгениле. Јаан сүүмјиле.

А Михаил кайдаг келгени, мынча жылдарга ол кайда болгону керегинде үн де јок, ол керегинде бир де сөс айткан кижии јок.

Арт-учында Петрован үйин карындажыла коштой отургысты.

«Је болды, болды. Арткан улусла, база келетен улусла, мен јангыскан аайлажып ийерим, а сен арыдын-чыладыг, карындажыга коштой отур, јырга!» — деп, Петрован Катяга айтты. **Калагы, сүүнчилү куучын там ла там бийиктеп турды, андамында кожон до угулды, оног кенете тым боло берди, озо баштап кухняда, оног бастыра турада. Бозого ажыра Степан Тихомилев алтады.**

Катя өрө турганын бойы да билбей калды, а үч јашту Данилканы колында тудуп отурган Михаил оны коштой отурган Лидияга берди, а Лидия баланы капшай колына ала койды, Михаил эјези јаар кайкаганду көрди.

— Мишенька... Сеге айдарга чөлөө болбоды — деп, Катя унчукты.

Эжиктиг јанында Петрован тымый түшти, а онын кийинде Мария пладын чечет.

— Јакшылар — деп, шык тымыкта Степан бүрүнкүй унчукты.

— Похоронный келген деп... сен бичиген јогын ба, Катя... — деп, Михаил алаг кайкап эрмектенди.

— Ол кече... ой, башкүн келген.

— Канайып? Кайдаг?

— Ол јердег — деп, Степан ачу күлүмзиренип, төрт кыпты ајыктап, унчукты. Ол сагалын јүлүп, эски де болзо, ару чамча, түзедип салган пиджак кийип алган эмтир.

— Ол јерде болгон, эмди бу јерге, ак-јарыкка келген... Мени божот, Петрован, — деп, Мария кухняда эрмектенип, төр кыпка бдүп, јакарды: — Айылчы кижини уткы, Катерина. Ончогор оостороор ачпагар, улус. Эрмек-куучын оног болзын, а эмди јыргаар керек. Је, јакшы ба, Михаил Данилыч. Марунька јенгейек санаана кирет пе?

— Кирбей база

— Ах, је ле деген уул. Эмди бу сен канча јашту?

— Јирме эки болор керек.

— Болор керек, эх, көөркий! Эй, бистин јерибис кайда? Јер беригер. Отур, отур, Степан, чырайыгды не бүрүнкүйледип турун, бери, мында, мениг ле Лидиянын ортобыска отур.

Мария камык сөстөрдн чачып, тымык төгулип келген уйтти бөктөл ийди ошкош. Ойто ло куучын күүлөп башталды.

Онын ла Лидиянын ортозында кысталып отурган Степанга Михаил аракыдан уруп, айтты:

— Чындап та, бой-бойыстын жүрүмнө суражарга эмди ле ой болор. Жапып келгенингле сени, Степан таай.

— Сени база...

— Ол холодентен, помидордон сал — деп, Катя ару тарелканы Пилюгинага берип, айтты. Онызы бир колыла уулчакты тудуп, экинчи колыла Степаннын алдына курсакты эптү салып берди.

— Мен бойым күндүнүн сөзүн айдайын — деп, Мария кырлу стаканды көдүрди. — Жүрүм ол кайнап турган суу ошкош неме не, ол кемди өртөбөйтөн эди база! Кем онын изү чачынтызынан жыгылар, ол быжып калар...

— Мен керегинде айдып жат — деп, Степан каткырымзыды.

— Эм тура сен керегинде база! — деп, Мария тын үндөдү. — Мен кече кере түжине, бүгүн эртең турадан ала сенин быжып, үлбүрөп калган эт-теренди сойдум.

— Тирү эдине жеттин бе? — деп, кем ле каткырып сурады.

— Једерим! деп, Мария айтты. — Мен нени айдарга турум? Слер жагы ла Михаил ле Катерина учун чөбчөйдү көдүргенигер, эмди де көдүрөөр, је мен олар экү жүрүмнүн ончо кара уурына удур ийде-күчти тапканы учун, онын изүзине бышпаганы учун бу чөбчөйдү көдүрүп турум.

— Андый, Мария! Слерлер биске болушканаар, жөмөшкөнөөр ине. А бу сен меге канча кирези... — деп, Катя үнин угусты.

— Онызы жогынан канай жүрөт? — деп, Марунька јөпсөндү. — Бис улус ине, казыр андар эмес, бой-бойын јшижерге. Је, көдүрүп ийели.

Ол стаканды јык берип ийдү.

Степан база ичип ийдү, жагыс ла Лидиянын курсак салган айагынан аш амзабады, керек дезе оны туура јылдырып салды, јук ле капустала аяктаган бир кичинек чукчыды.

Степан кирип келерде, Лидиянын јарый берген чырайы эмди ойто ло кара јер боло берди, ол Данилага энчейип, тыркырап турган колыла, эдер немезин таппай, онын чамчазынын эдектерин түзөдет.

Бу ончозы — Степаннын кылыгы да, Лидиянын айалгазы да Михаилден јажынбады. Ол Тихомиловтын туура јылдырып койгон тарелказына капустадан салала, оны ойто Степаннын алдына тургузып койды. Степан бажын уур буруп, онкойып калган көстөриле Михаилге көрдү.

— Сен колонияда, байла, озочылдардын тоозында жүрген болбойын?

Михаил каткырынды.

— Сеге мыны канай айдар, Степан Кузмич... Меге кандый да амнистия келишпеген. Андый да болзо, мен анда улустың учы болбогом.

Степан ла Михаилге эмди Катя ла Петрованнаң өскө кем де жаан аяру этпей туру ошкош, төр кыпта ойто ло куучын күүлөп, тал-табыш там ла тыгып турды. А оңон табыш ойто ло астай берди. Бу калаңы чур-чуманак там ла жабызаганы сайын кухняда отурган улуска агаш тайактын такылдаганы там ла жарт угулып турды.

Корчойып калган, ак чачтары пладының алдынан салактап калган Федотья эжикте көрүнөрдө, улус шык тымый берген өй болгон. Ол жабыс бозогоны ажыра алтап, темиккени аайынча эки колыла тайагына шидееленип, түргөн ле уур тынып, бир кезек өйгө улусты аяктап турды. Улуш челле жабылып, туку качан жүрүмү чыгып калган көстөри ачынбай да, суунбей де жат. Ол керек десе Михаилди ле Степанды, таныбаган уылап, куру ла өлү көстөриле жулкай көрүп салды.

Качан ол Катя Макееваның уулчагын Лидия колында тудуп отурганын көрүп ле ийерде, оның көстөри тынданып, олардың улуш түбинде токтодып болбос жүүлгөк казырланыштын отторы куйуп чыкты. Карган эмеен оның кежирин көскө көрүнбөс тузакла бууй тартып ийгендий, керек десе тынбай да барды. Оңон ол тайагын көдүрүп, Лидия жаар уулап кыйгырды:

— Желбистин каты!

Оңон жайбас эдип, тайагын ойто ло тайанып, тура берди.

Катя түргөн өрө турды, а карган эмеенде мынча кире ийде-күч та кайдан келетен, ол Катя жаар түргөн бура согуп, ойто ло тайагын көдүрдү.

— Са-сатана!

Оңон ойто ло тайагын шак этире полго тургусты.

— Сен бистен ары кедери бар. Федотья — деп, Катя эрмектенди, же карган эмеен үчинчи катап тайагын көдүрдү.

— Көр, көр... — карган эмеен Михаил ле Степан жаар тайагын уулады. — Көрмөстөр келди! А сатана туку качаннан бери мында журтап жат! — Пилюгина ойто ло тайагыла Катя жаар уулады. — Көрмөстөр төрөп алган.

Тайагын мынайда ла төмөн тужурбей, кейде эбиртип, Лидия жаар уулап, эмди калганчы казырын түбинег ала чыгара чачып, шыйкынап эмес, чыңгырып ийди:

— А сени, элбистин каты, кудагай эдип экелди бе! Кудагай! А сен суунип отуруң, каргышту неме...

Мынайып кыйгырала, карган эмеен таралды. Ол жыгылган болзо, байла, оны кем де жөмөп тутпас болор, же бу ла өйдө турага кызыл чечектү ак кашемир арчуулының бир учыла

мойнын эбире тарткан, бир учын жардына божодып ийген јинт, кашуун, жараш кыс кире југурди.

— Јаанак! Јаанак! Сени бери келзин деп кем айткан? Айлыска јаналы. Јаналы...

Ол карган эмеенди колтыктай алып, эжик јаар бурылды. Бастыра ийде-кучин чыгымдап ийген Федотья удурлашпай, улуска корчок арказыла бурылды. Софья оны колтыктай тудуп, чыгарат.

Бозогоны ажыра алтайла, ол кайа кӧрүп, јаан, эрикчелдү ле кандый да бурулу кӧстӧриле кӧлүмзиренди.

— Айлыга јанганынгла сени, Михаил.

Онон карган эмеенле кожо јылыып калды.

Михаил кайкап калган отурды. Арткан да улус капшай ондонуп болбодылар. Софья кире конуп, тураны јалкын чылап жарыдып, онон кенете јоголып, улусты ойто ло бӱрӱнкӱйде арттырып салды.

— А бу слер кайттыгар, кару айылчылар — деп, ончозынаг озо бидинип, Петрован айтты. — Андый болзо, мен база айдадым... Катерина, улуска бистинг сӱуничибистен ур.

Ончолоры кыймыктаныжып, кӱӱлежип, байагы јыргал ойто ло бацитала берди, а Михаил эмди кем де јок јабык эжик јаар кӧрӱп ле кӧрӱп отурды.

— Бу... бу кем болды? — деп, ол кем де јаар кӧрбӧй, сурады.

— Ол Сонька, менинг кызым — деп, Лидия каруу берди...

* * *

Јанып келгенининг эртезинде эртен тура Михаил кун чыгардаг озо туруп, казан белең болорын сакубай, бастыра деременин эбирди, сӧӧктӧр салган јерге барды, чеденин јанында турды, ненинг учун дезе оноор кирер арга јок болгон, сӧӧктӧрди метрден калын карла туй шуурып салган, а јанып келеделе, ишке југурип бараткан Софья Пилюгиннаны кӧрӱп ийди... Ол сананбай да онын кийининг ары басты.

— Ой! — деп, качан бозулар турган јабыс эжиктӱ кажаланга Михаил јабыс эгчейип кирип барарда, Софья чочыды. Ол эки колында эки кӧнӧк тудунып алган, чек ле манзаарып калган, печкелӱ, кичинек кӧзиӧктӱ элкем кажааннын тал-ортозында турды. Эртен туранын соогынан ак јаактарында кызыл бастыра чырайына јайылып баштады. — Сеге не!

— Јакшылажарга кирдим — деп, Михаил кӧлүмзиренди. — Айса јарабас па?

— А не јарабас... јараар.

— Андый болзо, јакшы ба, Соня.

— Якшы — деп, ол там ла там кемзинип, бажын кекиди. — Мен фермадан брестак аларга. Бозулар азыраар керек.

— Мен сеге экелижип берейин.

Көнөкти онын колынан аларга сананды.

— База неме... — Ол көнөктөрдү стениниң жанында турган скамейкага тургузып койоло, ары бурылып, кичинек көзнөктөг көрө берди.

Мынайда олар бир эмеш турдылар, Софья көзнөктиниң жанында, Михаил эжиктин жанында. Михаил оны аяктап турганын сезип, онын чырайы изип, кызып турды.

— Сен кандый чыдап, өзүп калган — деп, Михаил айтты.

— Немези кандый?

— Жараш...

Бу сөс оны бгзуредде согуп ийгендий, ол бура согуп, оны өртөй көрүп, көнөктөрүн ала койып, эжик жаар басты.

Ол ичкери базарда, Михаил база удурат тап этти.

— Сеге не? Туку улус... — Соня көзнөк жаар бажын кекиди. — Божот дейдим.

— А сен улустаң коркып турган ба айса кандый?

— Мен недег де коркыбай жадым! Сен бар мынаң...

— Барып жадым. А энирде ойто келерим.

Ол бозогоны алтай басты.

Качан Михаил карда тактап койгон чичкечек жолычакла дегенениң оромына мендебей түже басып барарда. Софья кичинек көзнөктин бозомтык шили өткүрө онын кийининен ары көрүп турган. Онын алаатып, чочып калган жаан көстөри жаштарла толуп, мөлтүрөшкен.

А Михаил айлына жанбай, Марьянын туразы жаар басты. Сенекте ол кар жок то болзо, ак бурка өдүгүн кактады, жөткүрүп, эжикти табышту ачты.

Степан чырайы бурункүйленип калган столдын жанында отурды, кууни жок то болзо, чай ичип отурган ба айса кандый. Мария көстөринин алдында көк чийулер тартылып калган, же ару-чек кийинип алган, сыйса платьелу, күделиден эткен фартукту, агаш күрекке изү печкеге калаштар отургызып турды. Ол кызычак ошкош коп-коо сынду болды. Кирип келген Михаилди көрүп ийеле, ол белин түзедип, орын якшы жуунадылган ба деп коркый берген чилеп, болгобос жанына ол жаар кылчас эдип, печкениң изүзине кызара берген жаактарынан быжырайып келген тердин тамчыларын арчый сокты.

— Орө өт, орө өт, чечин. Ажанган ба? Жок? Отур.

— Якшылар. А не, изү чайыгнан уруп ий, Маруся жегей.

Степан удурат якшылашпады, же Михаил ого ажару да этпеди, чечинип, столго отурды.

— Деремнеле бас жүрдим... Бозулардың кажаазына да кирдим. Пилюгина Соњканың чыдаганын! Эмди ол, айла, канча жашту, а?

— Он жети жашту болор керек — деп, Мария айтты. — Бойлу кыс.

— Мыны мен бойым да сезип ийдим. Жаңыс ла ол меге кечезинен чек өскө болуп калгандый көрүнди. Неден де коркып, чочып калган ба айла кандый.

— Федотья туниле оны сениле коркыткан, мыны сен анайда ондо — деп, Мария унчукты.

— А-а — деп, Михаил кабагын тууди, је оноң мында ок күлүмзиренип ийди. — А мен, Степан таай, сениле куучындажарга келдим. Кече андый арга јок болгон.

— Сен, көрзөм, ончо немеге капшуун кижн эмтиринг — деп, Тихомилов соок унчукты.

— Бис экү канча өйди јылыһтып салдыбыс, Степан таай.

— Сен мениле не керегинде куучындажарга келдинг?

— Оны-мыны. Јурум керегинде.

— Куучындаш, Михаил, куучындаш — деп, Мария киришти. — Ол Романовкадан тайыларга јазанып алган.

— Андый ба! Кайдаар?

— Ак-жарык јаан — деп, Тихомилов ол ло соок унле айтты.

— Јааны ол јаан ла болбой кайтсын, је јол кайда ла кайыр эмей база.

— Көрзөм, сен мени үредерге келген ошкожың! — Степан айагын канкырт этире бойынаң туура јылдырды.

Тураның ичинде шын-мың эдип калды. Бу тымык та канча кирези удады болбогой, је ол уч кижини учулезин уур базырып турды. Степан там јабыс энчейип калган отурды, Мария печкенин јанында колында күректү туруп калды, Михаил чайлу айагын ширтей берди. Оноң ол бажын араай көдүрп, ару-чек кийинип алган Марияны будынаң ала бажына јетире ајктап, эрмектенди:

— Сен, Мария јенгей, бис экуни ас өйгө арттыр салган болзонг...

— Чындап та дезен, мен тенек мында не турум! — деп, ол көзнөк јаар көрө согуп, айтты. — Туку Катерина контора јаар барып јат. Меге база оноор барарга керек....

Ол печкенин оозын заслонкала бөктөп ийеле, фартугын чече тартып, илмек јаар жүгүрди.

— Куучындашкар. Оноң мен жүгүрп келип, калажым чыгарарым...

Эжик оның кийиннен калт эдип јабылып калды.

Чыга жүгүрп јадала, Мария маң бажына, орынның үстинде

жуурканын учун түзөдип ийдн, айла мында түзөткөддй де не-
ме жок болгон. Михаил онын мендештү кыймыгын көрбөчн
болуп араланды, а Тихомилов мыны сезип ийеле, эринининг учы
тыртас эдип калды.

— Сени үредерге келген эмезим, Степан таай — деп, Ми-
хаил бир эмеш унчукпай отурала, айтты. — Сен менен эки ка-
тап жаан. Мен бүгүн Катяла кожо жер жарыганча куучындаш-
тым. Ого сен жеңил болор кыймыл деп турун ба?

Степан Тихомилов кыймыктанды. Же айдып нени де айтпады.

— Ондый. Степан таай. Мен кичине болгом, а ол сени кор-
кышту сагыганы санаама кирип жат... Сенин фронттон ийген ка-
жы ла самарагды ол бойыла кожо алып жүретен, жүрегинин жылу-
зыла жылыдатан. А мында онын үстине ачу-корон түбектер те-
нериден түшкен темир таштардый төгүле берген.

Степан эмди араай ла жеңил улу тынды, онын неден де жал-
танып тургандый, ойто ло шык эдип калды.

— Бу агып жаткан Романовка канчийан суу? Оны кой до
кече бсерер. А канча кире суу агып жүре берген. Ол ага берген
суунинг бир де калбагын кайра алатан арга бар болзо, а ка-
пайып аларын? Ол ыраак, та кайда, кем де билбес.

— Санаамла мен ончозын ондоп жадым, Михаил — деп, Ти-
хомиллов арт-учында албаданып, тунгак унчукты.

— Сеге мынан кандый да болзо, Степан таай, барбас ке-
рек. Же бу төрөл төндөрдөг лө чөлдөрдөг кайдаар барарын?
Меге олор жаантайын ла тужиме киретен.

Арыктап ла арып калган Степан Тихомиллов өрө туруп, тура-
нын ичле базып, онын тура түжүп, Михаилди аыктап көрдн.
Оны таныбай турган чылап, узак аыктады, онын айтты:

— Адагла сен та не ле де сүрекей түней.

Ол ойто ло столго отурып, чайлу айагын бойына жылдырып,
калбагыла ондо калырада узак булгады.

— Мында меге уур болор. Катя ла Петровага база... бойын
айдып жадым...

— Баштап тарый андый болбой база. А онын темигиге бер-
бей... Айла билерге турган болзон, Катя өббөгөниле кожо мени
бойлоры сурагандар. Степанга айт, бойынын колхозында ар-
тып калзын деп.

— Бойлоры?! Сурагандар? — деп, Тихомиллов бүтпеди.

— Мен не, төгүндөп турум ба?

Стенедө илип салган частын маятинги ары-бери жайканып,
шын тымыкта чытылдап, Тихомилловтын өзөгине коркышту өң-
зүре төгдөлып турды.

— Темигижил турганча канча тере сойылар, канча тиру эт
үзүлөр — деп, Степан айтты.

— Ол жогынан болбос эмей — деп, Михаил жөпсиди. — Сенде уул бар, сен мыны база санап, Степан таай. Бойың да сен ийит киж. Сеге жүк ле төртөн јаш.

— Је-е, эмди сеге киж алар керек...

— Кем озо албагай, та ла та — деп, Михаил орып јаар көрлө, оной байа Мария турган печкенин јаны јаар көрди. — Эмди тура кар калың, а удабас ла суучактар шоркыражып ага бербей.

Михаилдин көргөн јери јаар Тихомлов база көрүп салды, оной бой-бойың сөс жогынан билижин ийди ошкөш.

— Сен ойыпчы-коқырчы киж туруң не, Михаил — деп, Тихомилев бажын јайкап, баштапкы ла катап эриндериле јарты јок ло сүүнчилү эмес күлүмзиренди.

— Ненин учун десе мен ачу-корон көргөм, бойым шыралап жүргөм, Степан таай. Оны ичип көрзөң, канайып жүреринг, бойың билеринг. Је, чайысты учына јетире ичели бе, а.

...Кайда да бир сааттың бажында Михаил колхозтың конторазына кирип барды. Председательдин кабинетинде бир канча үй улус ла Василий Васильевич Васильев турдылар. Олордын ла Катянын ортозында кандый да блаашту куучын өдүп јат. Михаил кирип келерде, ошолоры бир уула тымгылап, эжик јаар чубаштылар.

— А сенин калаштарың, Марунь јеней, — деп, Михаил айтты.

— Ой! — деп, счетоводиха тыг үнденип, чаазындарын столдыг үстнине арттырып, база чыга коңды.

— Је, керек мындый, Катя... Сеге баштадып, мен ишке турарга, байла, эмди белен.

— Миша! Бир-эки недеде амыра!

— Мен арыбадым, Катя!

— Сен кандый ишке тургузар, мыны база санап керек не.

— Кандый ла ишке тургус. Агаш чаап билерим, агаштын узының ижин билерим, анда уреңгем. Кирпичтен де тура саларым, шыбап, будып та ийерим. Автомашинаны база јакшы билерим, бүдүн-јарым јыл шофер болуп иштегем...

Көзбөктөң март айдын эртен туразының јаскы күни чалып турды. Ол кышкы күн ошкөш сооксымак та болзо, јаскы күндий сүүнчилү ле жаркыңду болды. Катя нени де айтпай карындажына узак көрүп турды. Оның эки тунге үйкү көрбөгөн, эмеш оңкойып калган јарык көстөрнине кандый да арып калган эрикчел бар болды.

— Степанла куучындаштың ба?

— Әйе, кирип жүргөм. — Михаил отургышты алып, көзбөктинг јанына тургузып, ого отуруп алала, көзбөк јаар бажын

бурып, бир кезек ойгō эртен тураның кўниниң чогына жалтырап, чедиргенделип јаткан карды ајыктап отурды. Оноң эрмектенди. — Ол Марунь жеңейле биригер деп бодоп турум.

— Миша?! — деп, Катя билбей калала, тың уиденди.

— А не? — Михаил ол јаар бурылды. — Мен бодозом, Кать, бу тунде... озор јангыс јуурканның алдында конгон.

Тыш јанынан Катя бу сөстөргө кандый да ајару этпеди. Јангыс ла оның көстөринде эрикчел там койыла берди ошкош, је ол койу кирбиктериле көстөрин јажырып ијди.

Оноң озор база ла унчугышпай отурдылар. Михаил ойто ло көзнөктің ары јанында чедиргентип јаткан ак карды ајыктап, кайда да бүркүниң алдында, көзнөктің үстинде, амыр билбес боробыйактар чуркуражып, јаскы тойларына белетенип тургандарын тындай берди:

— А не, Михаил... Ол јакшы келин — деп, Катя айтты.

— А мен јастан ала тура тудуп баштаарым. Акча менде табылар. Тураны тудуп ла алзам — той эдерим.

— Ох! Миша... озо баштап бойлу кыс көруп алар керек.

— Је, бис чырмайып көргөйс ле — деп, Михаил күлүмзиренди.

* * *

Михаил ол тушта канайда белгелеп айткан, анайда ла болуп калган. Степан Тихомилов кижини Михаилден озо алды.

Јерине јанып келгенинең эки недеде өткөн кирезинде, јангы айалгага эмештен темиге берген кийинде, күүни эмеш јымжаган тушта, качан Петрованның күзиндеде масказының шыңкылдажы токтой берерде, Тихомилов ого удур чыкты.

— Сениң айлыга айылдап кирерге суранып турум, Петрован.

— Катя ла бис сего качан да болзо, сүүнерис, Степан Кузьмич. Михаил де айлында болгодый.

Бу ойгō јетире Степан тышкары көрүнбей турган. Марианың айлында јаткан. Мария дезе кажы ла катап, уурдап алган неме јажырып апарып јаткан чылап, ары-бери ајыктанып, ижинен айлына југүрер, айлынан ижине југүрер болгон. Кемле де куучындашпас, конторага келеле, чаазындарының үстине тунзуйип калган отуар. Учы-учында Катя ого айткан:

— Азыда сен меге айткан, эмди мен сего... Бу сен не, Маруня, јаш кызычак чылап.

Јууның баштапкы күндеринен ала тул артып калган, төртөн јашка једип калган уй кижини, мында чындап ла јаш кызычак чылап, ачу өксөп ыйлап, таралжып, Катяның төжиңе үлүш јүзин јажырган.

— Катенька! Мен деремнеле кызыл-жылагаш киж чилеп базып јурум. Уй улус нени айдыжып турганын мени укпай туру дейзин бе? Кандый уйатка, кинчекке тужуп турганымды бойым биллип јадым! Тун кирип ле келзе, тудунып болбойдым, ончо немени уидыйдым — бойымды да, сени де...

— Кандый кинчек? Менинг мында не керегим бар?

— Капайып...

— Је, ол сениле чындап ла јадарга турган ба?

— Керек анда не... мен билбезим. Ол нени де айтпай јат. А ол нени айдар... мен бойым ого албадан тургам да.

— А ол айдар, Маруня. Кудай керечи, айдар.

— Чын ба? Чын ба? — деп, чала бутпей ле иженип, Мария кыйгырды.

— Чын. Эмезе бойыг куучынды башта.

— Ой, ондый неме этпезим! Сен не, тенок, ол ло кунге ойноп алала, ончозын аларга туруг ба деп айтса, ол тушта не? Куун бар болзо... бойы айтсын. А айтпаза — бу да кундер учун тул келиннен ого улу алкыш-быйан болгой...

Эмди десе Катя ла Петрованга Степаннын јаан куучынду келгени онын манзаарыган јалтанганду кулумјизиненг, јакшылашканынан, карманынан сырайып калган шилди чыгарарын ундып, эп-јок чечинип турганынан, тош карманынан тарактыг учы корунип те турган болзо, чачын тарабай, алаканыла сыймаганынан сезлип турды.

— Орө от, от, Степан — деп, Катя кычырды. — Эмди ле ажанарыс.

— Быйан болзын. Бу мен... — ол шилди эске алынып, карманынан чыгарып, столго тургусты. — Куучынду келгем.

— Куучын кайда барар ол — деп, Катя печкенин јанында чаксырады. — Миша, огурчындар чыгар. Петрован, погребтен јуу экел, Фроська, калаш кес...

Качан бир чобчойдон кодургилип ийерде, Степан келгениле колбой табылган эпјоксынын эмеш јабызай берди ошкош. Степан мында эрмектенди:

— Михаилдинг айткан сөзи ле эткен кереги эки башка барбай јат. Бис экү канча кирези ой јылыйтканыс дейт, эмди ле иштеер керек деп айдат, онон мында ла колхозтын ижине тилне берди. А мен эмди тура...

— Мен ого айткам, Степан, сеге де айдарым... Колхозтын ижи-тожи слерден качып кайда барар ол?

— Јок, Катерина Даниловна, эби јок ине.

Бу «Катерина Даниловна» дегени байагы кайыла берген эпјоксынышты ойто ло кодурип ийди ошкош, Михаил мыны сезип ийеле, тургуза ла чобчойин орө кодурип, айтты:

— Чын, келгениң јакшы, Степан таай. Тамчы тамып јат, колхозчыны ишке айдап јат.

— Мен иштеерге белен, Катерина. Бу баштапкызы. А экинчи... — Степан толо аракылу стопканы алып, оны жарыкка өткүрө көрбөргө турган чылап, өрө көдүрдү. Стопка онын колында тыркырап турарда, оны ойто столго тургузып салды. — Эх, мен, тенек күрүм, мыны экинчисинде эмес, баштапкызында деп айдар керек болгон... Менин балдарымла кожо сенин шыралаган шыраң учун, Катя, мен сеге јабыс бажырып турум.

— Бу сен нени айдадың, Степан! — Катя јаштала берген көстөриле туура көрди.

— Мария меге ончозын куучындап берген. Мен айла салымыма ачынып жүргөм.

— Ууртап ийели бе, а! — деп, Михаил эрмектенди. — Сеге келишкен ончо уур-шыра, Катя, Степан ла меге келишкени база, терен сууга чөнгөн уур таштый там ла теренжиде чөнгөнү учун, ол таш качанның качан да өрө кайкалап чыкпазы учун.

Экинчи чөбчөйдөгү ичкен кийинде, Степан тарелкада ашты вилкала чокып, бир эмеш жылбай отурды. Оноң вилказын туура салып, уур бажын көдүрүп, токыналу эрмектенди.

— Канайдар, жүрүмди жаңыдаң баштаар керек. Оның учун Мария ла бис, кар кайылза ла, жаңы тура тудар деп шүүштибис.

Ол мыны ончозын Катянын козине чике көрүп, айдып турды. Катя козин туура этпеди, жаңыс ла козининг чокторы билдирер-билдирбес мелт эдиң калды.

— Мен сеге мындый неме айдарым, Степан... — деп, оның көстөри каруу некеп турган учун Катя унчукты. — Күүнниң бар ба, айса јок по, а баштаарга керек. Оноң сен чын, чын... эдиң жадың.

— Јас келзе, Степан, бис сеге бу тураны јайымдап берерис, мен эски турамды эмди ле јазап баштаарым. Сен тураны не тудатан? — деп, Петрован айтты. — А керек болзо, акказын да берерис.

— Сен, Петрован, көгүстү кижин, а мында... — Тихомиловтың жаагы тыртас этти. — Мен Катя ла сенин алдында төлүүмди жагына төлөп болбозым.

— Канайып оны...

— Мениле јажын-чакка өөркөшлөскө турган болзоң, оя јагынаң сөс тө јок болзын...

— Андый болзо... јаманым ташта. Мен акту жүрегимнең.

— Мен база ару күүнимнең... Айдарда, јагадып жадыгар ба? — деп, Тихомилов бир уула ончозынаң сурады.

— Кижиниң мындый јакшы кижин күүнни канайып јаратпайтан эди. Акту күүнистен сүүнерис.

— Андый болзо, мен барадым, ого айдадым. Оноң башка мени слер жаар барып жаткан деп угала, ол огырып ыйлай берген.

Түктөң эткең арчуулын ийиние жабынып, Степанды уйде-жерге Катя сенекке чыкты. Оңдо, соок бүрүңкүйде, Степан ол жаар бурылды, Катя оның төжиние эки колын салала, тоолу секуидка бажыла ого жапшынала, оноң жана болуп, шымыранды:

— Журум деп неме бу...

Ол оның тыркырап турган изу алакандарын колына алып, кезе тутты.

— Андый туру... Сениң Петрованың суре ле айдып жат — керекте-ер!

Катя колын туура алып, айтты:

— А Марулька — жакшы келин. Ол сеге оңчо бойың беринер.

— Эйе, мен мыны билдим. Эки недеlege биллип алдым. Оноң санаңдым — жаңыскан не калчып базар.

— Кудай сениле, Степан...

Чанактын жолы түжерден озо, Мария ла Тихомиллов журт Советке барып, бичидип салгандар. Оноң той болгон, бастыра деремне Марульканың эски туразына жуулып жыргаган.

Той деремнениң оңчо тойларына туней: тал-табышту, эзир-аракыдашту, кожонду ла бийелу. Андый да болзс, бу тойдо терең ачу бар болгон. Романовканың жаан улзузының төрт улзузының үч улзуи тул келиндер, бир келин кожондоор, бийелеер, оноң өксөп, огырып ыйлаар, оноң экинчи келин бийелеер, кожондоор, учында база ла ыйлаар. Мария столдон суре ле тура жүгүрүп, ыйлап турган тул келиндерге суу ичирип, токынадып, сандырайт. А келиндер ого кемизи комыдап, кемизи күйүнип, бир ле неме айдып жат. Сен ырысту. Бистинг оңчобыстан ырыс жаңыс сеге келишти...

— Мен мында бурулу ба, келиндер... Ару теңеридең, сакыбаган-санабаган жаңынан мениң үстиме ырыс келип түшти — деп, Мария актанып, арга-күчи жетпесте, Катеринадан жомолто сурады. — Сен ологро айтсан, Катерина! Айтсан!..

Арт-учында Мария бойы ачу ыйлап, төжөгиниң үстине көңкөрө барып түшкен, а арткан уй улустар ла Катя оны токынадып баштагандар.

Степан Тихомиллов бойының бу тойында эрмек айтпас ла токыналу болгон. Ый-сыгыттарды да, кожондорды да укпай тургандый отурган, жаңыс ла, качан Мария өксөп ыйлай берерде, ол отурган жеринег өрө туруп, орынды курчап ийген уй улусты туура жайладып, чакту колдорына уйин өрө көдүрүп, кучактанып апарала, бойына коштой отургызып алган.

— Көрдөөр бө, көрдөөр бө — деп, Мария бойының буру

жогын көргүзүп, алакандарыла улүш ле ырысту көстөрүн арчып турган.

* * *

Бир жылдын бажында, бежен уч жылдын май айынын учында, аш урендеш божоордо, Михаил Афанасьев ле Софья Пилюгинанын тойы болгон.

Бу бйдин туркунына Романовканын үстине төрт жүс катап үргүлжиге жаш ла жараш күн чыккан, ол төгдөрдү ле жалаңдарды, кыраларды ла өлөң чабатан кобыларды, араайынан жаңырып жаткан деремнени жарыдып турган. Степан Тихомилов ло Мария, база Михаил Афанасьев бежен уч жылдын кыжында жаңы туралар тургузып алган. Бу бйдин туркунына жер бойы беш катап жаңырган, — жас, жай, күс, кыш, оного ойто жас.

Жер жаңарып жат, салкын онын үстиле учуп, улуска таныш ла солун табыштар, жыттар экелип жат. Же кажы ла катап озор жаңыдан жытанар, кижини жаңыдан жүрексиредер: жайгыда — күнге бышкан, терлеген өлөңдөрдүн жыды, күскиде — арыган жалаңдардын ла аштардын жыды, кышкыда — ару ла соок кардын жыды, жаскыда — жаш ла ару тенеринин жыды. Ол тенеринин жылу тубиле куштар учуп келер...

...Жанып келгенинин эртезинде эртен тура Михаил деремнени эбирип, Софьянын кийининен барып, бозунун кажаанына кирип, айла энирде база келерим деп айткан. Оног ол чындап ла једип келген. Качан ол сүүнчилү күлүмзиренип, кажаанга кирип келерде, Софья бозуларга азырал белетеп турды. Оны көрүп ийсе, ол түргөн түзелип, көзноктөң чыга конорго турган чылап, оноор тескерлеп, узун ла кара кабактарын, учарга турган куштын капаттары чылап, көдүрүп ийген.

Оног озордын ортозында мындый куучын болгон:

— Же... не? — деп, Софья сураган.

— Не де эмес. Эртен тура мен сеге келер болгом, келдим.

— Қанайда келген, анайда барарын. Же, жүр!

Онын сыны потолокко арай ла јетпей жат, ол күлүмзиренип туру.

— Же, жүр ары дейдим.

— А мен көрзөм, Сонь, сен мени сақыган, энди келерим бе айса јок по деп сананган.

— Айтса-ар да! — деп, ол араланбаган ачыныжыла кайкап чыкты. — Кере ле түжине көзноктөң көргөн эдим. Менин кайраным клесди бе айса јок по?

— Сен не... жаантайын мындый казыр ба?

— Жаантайын — деп, Соня кезем айтты.

Ол ббругин уштып, скамейкага отура берди.

— Айдарда, мен сени үредетен, түзедетен турум.

Оның кабактары ойто ло кыймыктажа берди, је канаттар чылап көдүрилбей, төмөн түшти.

— Бери ук, сенин санаан бойында ба? Эртең тура сенин мында болгонуңды бастыра деремге билер. А сен ойто ло...

— Менин анда не керегим бар!

— Слерге, өгбөндөргө, ончозы ла түңей. А биске...

— Мен сени аларга турум, Соңя...

— Аларга-а! — Соңя тумчаланып, бажын ары-бери булгады, та тынарга кей жетпей турган, та жуугында кижин бар ба деп көрөргө турган. Оноң, байагы чылап, кабактарың бийиктей жайа көдүрүп, шоотконду каткырымзыды: — Сокор мылчага мендеп жат, а мылчада от күйбей жат.

Мында ол чыдажып болбоды, стенедө илип салган карамысты ала койуп, тышкары оның үнин кем-кем угуу ийбезин деп жалтанбай, кыйгырып ийди:

— Бар мынан! Эмди ле... Мере өгбөн табылган туру!

Ол эжиктин жанына жүгүрүп барала, ийниле эжикти ача түртти.

— Чык!

Оның жараш чырайы эмди канайып та чоокырайа берди. Аларым деп айтканы тенекеу болгонуң Михаил билди ийди. Бу сөстөр оның өкпө-жүрегин өрттөй өөркөткөн болгодый.

— Жаманым ташта, Соңя... — ол өрө туруп, бөркин кийип, эжик жаар басты. Оноң ол ойто ло жылу күлүмзиренди. — Мен турумкай кижин. Амадаган амадуума айдыжы жок жедерим...

— Мандайыңды ташка да жара сок! Бистин ортобыста не туруп жат, сен ундып койдың ба?! — деп, ол бу минуттарда көрөр кууш жок болгонуңунг отторы куйуп турган айдары жок жаан көстөрилде оны өрттөп, кыйгырды. — Сен ненин учун... ненин учун адамды.

Ол бөркин ычкынып, Софьяның ийиндеринен кезе тудуп, оны учуна жетпире айдарга бербей, карамдабай, эки катап тың силкип ийди. Оноң база ачынып ла кородоп, оның жүзүнө тынды:

— Бистин ортобыста... не де турбай жат! Сен кемнин сөстөрүн айдып жадың? Бу сенин сөстөрүң эмес.

— Менин! — деп, Софья оның колынан ушта согулып, кыйгырды.

— Жок, сенин эмес — деп, Михаил жерден бөрүгүн көдүрүп, кактап, тунгак унчукты. — Бистин адаларыстың, ого үзеери таадаларыстың... бис көзисле де көрбөгөн улустың, ортозында коркышту өштөжү турган. А бис экүдин ортобыста ол кайдан келер?

— Анан келер! — деп, Софья кедерлеп айтты.

— Айдарда, сен тенок! — деп, Михаил карамы жок айдала, бозогоны ажыра алтап, эжикти жырс мергедеп, журуп калды.

Артемиий Пилюгиннинг кызы, Софья, бойынын сөстөрүн айдып турган эмес деп, Михаил чын билген эмтир. Кече энирде, качан Софья корчойып калган карган Федотья эмеенди Макеевтерден колтыктап апарадарда, онызы жерге бажыла сүксурилип барып түшпеске, казырланып, тайагыла ичкери сайып, айлынын эжигине жетире Афанасьевтердин уйазын каргап барган. Туразына кирип барала, чечинерге де жетпей, шыйкынаган:

— А сен, шилемир, ичи-буурын андан, оны жанганыгла уткып жадын... Олтүрөөччини. У-ух! — Федотья тайагын талайган.

— Же болды сеге, жаанак — деп, Софья онын тайагын айрып алала, толыкка тургузып койоло, чечинерге болушты.

— Сени мен! Сенин энег мее жок неме... Же, Лидка жаштаң ала жүүлгөк. Пашенькам келер, ончогнын ичи-буурын антара тартар. Олордын каргышту уйазына бир де беристе жууктаба, а Мишка-өлтүрөөччиден төрт беристе ыраагынаг от.

— Жаанак! Сеге удабас кудайдын алдына турарга керек, а сен...

— У-у, килинчектү эдүлер! Эчикпей сакып жадыгар, биле-ерим...

* * *

Беристе, ого узеери төрт беристе, Софья кемненг де тууралабаган, же Степан Тихомилев ло Марьяга көрө, Михаилле узак ла күч жуукташкан.

Бежен эки жылдын жазында озор бир де катап жолыгышпаган, жаңыс ла каа-жаада жакшылажып салатан. Баштап тарый ол жакшы сураза, Софья каруу ла бербейтен, онын жаныла өдө жүгүретен, оног жүк ле бажын кекиир болгон, жаңыс ла кайда да май айдын учында баштапкы ла катап «жакшылар» деп айдала, бажын жабыс бөкөйтип, онын жаныла өдүп, жылыйып калган.

Арт-учында айдары жок шалтырап карый берген Федотья, агаштын көңдөйинде отурган карган, олуп бараткан уку чилеп, неделелер туркунына печкенин устинде кыймык жок отурган бойы, уулынын балазынын кылык-жанын сескир каруулдап, кандый бир өскөртү боло берзе, жаза албай турат. Бүгүн ол база сезип ийди. Качан энирде Софья ого казан азып берерге ле айылдын ичин жуунадарга жүгүрип келерде, Федотья печкенин устинде кургап калган сөбктөриле шылырап, кородогонду онтоды:

— Түжерже болуш, күрүмди сени...

— Бу сен неге ачынып калган? — деп, Софья ого печкеден түжерже болужып сурады.

— Не-не... Сенин жамаан канын кайнап турганын сезип турум. Соодын, Соныкка!

— Бу сен нени айдазыг?

— Нени, нени... Сен токтодын, бала!

Кар текшилей кайыла берерде, жаскы кыра ижи башталган, Михаил озо баштап прицепщик болуп иштеген, онын колхоз жагы машина аларда, шофердын ижин алып, рульга отурган.

Жаскы кыра ижи божогон кийинде ол ло Степан Тихомиллов жуске шыдар тоормоштор, онын тозболго эдерге кирпичтер, жостор, плахалар, шифер садып алала, мыны ончозын Романовкага тартып баштагандар. Бир катап, июнь айдын эрте энгиринде, районнон садып алала, тартып эжелген эжиктердин белем блокторун, козюктюрдун рамаларын Тихомиллов ло Михаил машинадаг тужурип койоло, тоормошторго отургылап алала, нени канайда эдер, веранданы кажы жанынан этсе элту болор деп шуушкендер. Бу бийдо олоордын жаныла колында термосту Софья бдун жаткан.

— Соны! — деп, Михаил отурган жеринен тура жүгурип, онын жанына базып келди. — Жакшы ба.

— Устар... жакшылар — деп, ол соок жакшылажала, онын ары барарга сананды.

— Же чурче турзан.

— Кайдарга?.. — Ол тура тужуп, Федотьянын туразы жаар кылчас эдин корди. — Жаанакка тунде ичсин деп чай апардырым.

— Чурче сакып алар. Торолоп олббе.

Ол онын чаканчагынан тудуп, стройкага керекту немелер жаткан жер жаар јединди. Соња мойножып та турза, је басты.

— Сен Михаил ле мени јаратпай турган ба ајса кандый? — деп, Тихомиллов качан олоор базып келерде, сурады.

— Менин не керегим бар? Иштенигер, куушеер јеткенче.

— Канайып не керегим бар?! — деп, Михаил тын унденди. — Жагы турада бис эку јуртаарыс не!

Михаил суре ле колынан тудуп турган, бу состорди угуп ийеле, Софья мыны эске алынып, колын айрып алды, је турган јеринен туура баспады, жагыс ла айтты:

— Эйе, жагыс ла куда кижн энеден чыгары, курлаага јетире сагалы озори артты...

— Мыны сакырга узак — деп, Тихомиллов кулумзиренип, оро турды. — Же, Михаил, эртенге јетире...

Ол јуре берди, а Михаил ле Софья, куучынды мынан ары канайып откурерин билгилебей турган чылап, учугышпай турдылар.

— Соны...

Бу ла бйдё Федотьянын туразынын эжигинен шыйкынууш ачу кыйгы угулды:

— Со-офья! Уйады жо-ок!

Карган эмеен карарып калган ачык эжикте бир колыла эжиктин жаагынан тудунып, экинчи колыла тайагын кодүрүп, кекенип, кыйгырып турды.

— Мени амырыма арттыр! — деп, Михаилдин жүзүнө кыс шыралаганду онтойло, бура согуп, ары болды. Бир канча алтамдардын бажында, кайа көрүп, тумаланып, кыйгырды. — Качан да болбос... Качан да ол неме болбос!

Оног карган эмеен жаар жүгүрө берди.

Турага кире конуп, Софья коркышту кородоп, Федотьяга чүрап барды.

— Не алгырып туруң? Бастыра деремнеге уйаттап жадын... Сенниң мында не керегин бар?

— Ка... канайып? Не-е керегин бар?! — деп, карган эмеен казырланыжына торт ло карылып турды. — А к-кем... сенниң аданды мылтыктан адып өлтүрдү? Ундып салдын ба?

— Ундыбагам! — деп, Софья база кыйгырды. — А нениң учун өлтүргөн? Айт! Мен кичинек эмезим, ончозын билерим. Ол кандый кижги болгон? Ол адам болгоны меге ачу... Ол меге кандый ада?!

— Кежириңнең катаңы чыксын... Тамагыңнан! — деп, устине изу суу уруп ийгендий, Федотья чыгырып ийди. — Пашенька келер...

— Пашеньканла кожо көрмөскө тайыл! — деп, Софья атыланып чыкты. — Сен мени оныла не коркыдып туруң? Оны кижги деп айдар ба? Ол кандый ла өлтүрөөчиден ары! Јаш балдарды өртөп салган, килебеген! Олордо кандый кинчек-буру болгон? Ол, Михаил, чын айдып јат, таадаларыс, адааларыс ош-төшкөн, мында бистинг не керегис бар?

— Јууле бердин бе! Санаазы тайкылып калды... — деп, карган эмеен онтоды. — Шүүп, сананып көр!

— Неме билбес јаш балдар керегинде база ба?! Је каруу бер меге, айт! — деп, Софья некеп турды.

— Анзырады, анзырады...

— Сенниң Пашеньканга түрме ас. Оны база мылтыктан...

— Јууле бердин бе се-ен! Токтодын! Унчукпа!

— Айдарым! Ол Мишка меге айса болзо... керек јок. А унчукпай жүрбезим!

Бастыра ийде-кучин чыгымдал ийеле, карган эмеен комнатынын тал-ортозында тайагына шидеелей тайанып, тиш јок оозын ачып ла жаап, капшыйып калган көксиниң кейди чыгара ийдип турган чылап, түргөн ле шыйкынууш тынып турды.

— Сен менин санаа-кууниме киришпе, тийбе... Нени эдейин дезем, оны эдерим — деп, Софья айдала, стенеде илип салган икафка бурылып, оног айак, калаш, саржу, варенье алды. — Отыр ажан.

Карган эмеен стол жаар баспай, печке жаар басты. Ол печкеге жүк арайдаг чыкты, азыйда чылап, балазынан болуш сурабады, печкеге чыгып алала, арказыла толык жаар бурылып, оног, карануйдаг, тизезине чыгып алган кискезин сыймап, Софья уйде жок болгон чылап, оныг бажы ажыра кайдаар да көрүп отурды.

* * *

Бойынын калганчы күндерине жетире ол ойдинг көп сабазын эмди печкенин үстинеде толыкта өткүрер болды. Онын тизелеринде сүре ле киске жадар, жылуга ла эркелү сыймашка ол сүүнчилү киркиреер, бозомтык карануйдаг көстөрининг көксаргы отторы күйүп турар. Кезикте карган эмеенин көстөрү база кандый да саг башка сары отло күйүп чыгар, оныг учун Софья кезикте ондоп болбой турат — печкенин үстинег жарып турган көстөр та кискенин, та Федотьянын.

Карган эмеен та уулынын балазын колго тудуп болбозын билген, та улусты көрөр кууни жок болгоныла чыдажып турган калганчы ийде-күчи божогоп, же Софьяны истebes, оныг керектерине киришпес боло берди. Ол уулынын кызыла куучындашпас болды, нени белетеп берер, кууни жок жип алар, жүнуарга, кийинерге, мылчага барарга болушса, нени де айтпас, унчукпас. Софья оны кажы ла субботто мылчага апарар. Мылчадан келеле, ол ойто ло печкеге чыгар, ондо ун жок отурар, кезикте жаньс ла ушкүрер, та нени де кимиректенер.

Ол ушкүриш ле кимиректениш ортодо кезикте кенете јарт айдар:

— Пашенька, көөркий... Кайранымды сақып болбойтон эмитрим, кара көзимди јабар кижн чыкпайтан туру.

— А сен мени кижн деп чотобой турган ба айса кандый? — деп, бир катап Софья айтты.

— Сен не? Сен кем? — деп, Федотья озогы ла јарт санаазын, кату кылыгын кенете көргүзип, сурады. — Кем чүм жок, оныг јулаазында кудайдын јүс ангели. Кебин сенин тегин эмитир, же ижемји сенде жок эмитир. У-у, сүмелү тагма, биле-ерим! Кем сүмелен јат, оны көрмөс түктү колыла јаба базып јат. Мишка Афанасьев чи.

— Јаанак, бу сен уйалзан? Сен јаантайын Мишканы меге не колбойзын...

— Биле-ерим. Сенин уйады жок көстөриннен көрүп јадым.

— Је сен оног нени көрөрүң? — деп, Софья ачынды. —
Оңдо не де жок! Жок!

Онын көзүндө не де жок деп, Софья санаган. Июнь айда болгон куучыннын кийининде, Михаилге тушташпай, азыйда чылап ок, оног кыйып жүргөн, сагыбаган жанынан жолыгышса, база ла куучын баштаарым деп санаганба дегендүү, узун кабактарын ачынганду көдүрүп ийетен.

Бир катап энеси оног чебер ле араай сурады:

— Сен узак мынайып кыйналарга туруң ба? Михаилди база узак кыйнаарга ба?

— Кемди? Сен нени айдадың? — деп, Софья кенете үжүркөп, тескери алтады.

— Кемди... Кас канадынын алдына бажын сугала санап жат, оны кем де көрбөй турган деп.

— Энем! — деп, Софья кыйгырала, онын ийинине жыгылды. — Энейим... Мен суудан жаратка чыгара чачып ийген балыкка тунгей, чакпылан жадым. Сууга једип болбойдым, а тынарга тыныжым јетпей јат.

— А сууга не једип болбойтон? — деп, энеси сурады.

— А канайып једерим... Ончозын санаган, эске алынган, эбире бштөжү, шыра, олүм... адам, өрт... А Федотья јаана каргап ла јат, каргап ла јат.

Куучын орой эңирде өдүп турган, Лидия кызынан туура басып барала, орын-төжбгүн уйуктаарга белетеди. Ол жагыс ла јуурканды туура эделе, бурылып, орынга такталанып отура ла, јуурканла тизезин јабала, кайдаар да туура узак көрүп отурды. Учунда ол улу тынып, араай эрмектенди:

— Федотья... Сеге мыны та канай айдар, билбей турум, балам. Ийненин үйди бүткүл тушта ол кижиге керектү, сынып калза, кереги јок. А кижинин кууни тирү тушта, кижии бойы да тирү. Федотьяда качан да кижии куун јок болгон... Уулына... сенин адаңа... ол база тукле туй өс калган јүрек берген... Мен сеге айдарым, балам. Өскө кижии мыны укса, улу кинчек ле быјар сөс деп айдар, а сен мени ондо — ол адыжыла Мишка Афанасьев менин алдыма кудайдың кун жарыгын ачкан.

Энесинин мендебей айткан сөстөрүн Софья коркып калгандый, тымып калган тындап отурды. Онын јаан көстөрүнө кыйынду санаалары көрүнүп турды.

— Андый болзо, айдарда, ол сеге, байла, база — деп, байагы ла чылап, кызы јаар көрбөй, Лидия араай шымыранды.

Софьянын кыйналып калган көстөрүндө не де селес эдип, эркчелдү, кижии чыдажып болбос оору-сыс чайкала берди.

— Је, онын эјези... Катерина Даниловна меге кандый көрөр, — бис...

Софья оноң көп сөстөр таппады.

— Катерианада не болзын... Ол мени токынадып жат, сакы, Лидия, дейт, күн жылу тийзе, ончозы өзүп келер деп айдат.

— Чын эмеш пе? Жөлсинер бе?! — деп, Софья серенип сурады.

— Тенегеш... — деп, Лидия улу тынды. — Сен неме билбес, жаш бала. Катерина канча шыра, түбек көргөн, ол ончо немени бис экүдег артык билип жат.

Же бу да куучынын кийининде Софья бойын өскөртүп болбоды, Михаил ле онын ортодо ол ло азыйгы айалга. Оны кайда-кайда көрүп ле ийзе, оноң качып, жолын өскөртө кыйып турар. А ол онын кийининен жүгурбей де, оны токтодорго кичеенбей де жат.

* * *

От капшай күйүп жат, суу түргөн агып жат, а Софьяга ой эмди жылар-жылбас өдүп жат. Азыйда чылап ок, ол карганакты азырап, арчып, жунуп, кичееп турды, кезикте ондо конорго артып та калат.

— Эмди мен Федотьяны кичееп, килеп көрөйүн — деп, бир катап күскиде Лидия айтты. — Жүрегимди кыза тудуп алгайым... Оноң башка, көрүп турзам, сени ол база ла, Пашка чылап, үрөп салар.

— Же болды! — деп, Софья кыжырантып унчукты. Оноң токыналу кошты. — Үрөп болбос. А сени ол жарчаала да жыга согуп салардан айабас. Эмезе үстинге изү суу уруп ийер.

— Чын, ол недег де айабас — деп, Лидия күлүмзиренди. — Оныла сен нени куучындажадың?

Эмди Софья күлүмзиренди.

— Айтсам да, бүтпес болорың. Нени де куучындашпай жадыбыс.

— Чын эмеш пе?

— Чын. Ол унчукпайт, а меге оноң макалу неме жок.

Чындап та, олор куучындашпай тургандар, керек десе Софья кажы ла күн эртен тура келип, жакшы сураза, карган эмесен куучи-күч жок каруу берер, а кезикте бербес.

Жылу күндөр болзо, Федотья туразынан каа-жаада үрбедеп чыгып, күнөт жерге отуруп, ару кейди ачаптанып тынып, деременин көрүнип турган бөлүгүн керектебей ажыктап, төңдү төмөн деремнеге түшкөн, ак кумагы жалтырап жаткан жолго көрүжин узак токтодор. Пашенькам ол жолды төмөн качан түжүп келгей не деп сакып отургандый билдирер.

Күсти, кышты база ла печкенин үстинде өткүргөн, база ла үшкүргөн, кимиректенген, кургап калган колыла кискезин сый-

маган, эмди жакшы сураза, каруу да бербес болуп калган. Софья мындый айалгага темигип, жангыс ла бир катап, жаскары кыш, онон сураган:

— Бу сен, жаанак, кижн жакшы сураза, удурa каруу бербес кайткан?

— Колхознишканда анда не бар? — деп, Федотья каруу берердин ордына кенете сурады.

— Не де жок... Бисти Березовканын колхозыла бириктирерге жат. Эмди бисте колхоз болбос, а бригада болор. Бисти кичине колхоз, нйде-кучигер ас дежет.

— Мындый неме... Бригадада жадар-журер керек, же кайдар оны... Степка каторжний, Тихомилев кандый?

— Ол каторжний ба? Ол жакшы кижн, жакшы иштеп жат...

— Ох, аамай... Мен Марунья-счетоводиханын ичи чербеиди бе деп сурап отурум.

— Эйе, барлу.

— Ага — деп, карган эмеенин бажы селес этти. — А сего качан Мишка жазап берер?

— Неме-е?! — деп, Софья кородогоньна бастыра бойы кызарып, согоон чылап түзелип, карган эмегенге удурa басты — Куунзезем, жазап берер! Сенең сурабазым...

Онон ыйлап, турадан чыга конды.

Бир минуттын бажында ол тонын топчылабай, жардына түжүп калган арчуулын түзөтпей, Мишканын жангы туткан, күскиде ол бери көчүп алган, туразына кийдире жүгүрүп, онтоп, онын нйделу колына жыгылып, бастыра бойы селендеже берди:

— Мынан ары ого чыдажар аргам жок! Кыйналып база болбозым... Күчим жок!

— Не болды, Соня! — деп, Михаил чочып унденди. — Соня, Соня?

— Мен очөжөрдө... келгем! — деп, ол чек билинбесте кыйгырды. — Очөжөрдө! Мен мынан ойто жанбазым.

Михаил ончозын ондоп нйеле, кысты бойына жаба тудуп, онын чачынын жыдын тынып, карыкчалду айтты:

— Сенин келеринди мен билгем. Жангыс ла... Очөжөрдө эмес. Онойып мен болбозым, Соня. Болор кууним жок.

Онон оны бойынан чебер туура ийтти.

— Сен токына. Сего токынаар керек, Соня. Же айлына жан, анда санан.

— Эйе, Миша — деп, кыс ол жаар көрбөй, чагы чыгып, жопсинип, бажын кекиди. Онон жаштар толуп калган жаан көстөрүн көдүрди, олардо кандый да турумкай ла өткүн оттор куйуп, ол бир жыл мынан кайра Михаилдин ого айткан сөстөрн ошкош сөстөрдн айтты:

— Барадым... Жаңыс ла эртен эгирде мен сеге база келерим. Биске ончо-ончо жанынаг куучындажарга керек. Сен... сакы-рыг ба?

— Канайыл сакыбайтан?! Сакыырым, сакыырым! — деп, Михаил эки катап айтты.

Ол чедиргендү көстөриле кулумзиренеле, чыга берди.

* * *

Софьянын кижиге барганын Федотья эмееп канайып та өт-курип салды, жаңыс ла ээн туразына өлгөн немедий кыймык жок жада берди. Печкеге ол чыгып болбогон, онын учун орында жаткан, Афанасьевтердин туразынаг угулып турган кожонды, бийени тыгдап, таг атканча карануйды ажыктап жаткан, жаңыс ла каа-жаада жаактарын төмөн ачу тамчылар тоолонуп турган.

Эртен тура Софья жүгурип келди, азыйгы ла келетеп ойинде, жаңыс ла онын чырайы ырыстан ак-куу болды. Ол арыган-чы-лагап ла ырысту жүрди.

— Анафема! Каргап турум! — деп, карган эмееп орынында чарчалап, онын жанында турган тайагын ала койып, арказыла стенеге жапшынып, жыда туткан чылап, Софья жаар тайагын уула-ды. — Лууктаба-а... Сениг оозыгынаг коронду буу чыгып жат.

— Је ондозог, јаанак.

— Колыг сениг јескимчилү... Ол колыгла мында неге де тийбе!

— Эмди, айса, канайдар... Сени кем кичеер? — деп, Софья алаатып сурады.

— Слердинг кичеежсер јогынаг өлөрим... Јогол, сениг јыдын да јок болзын... Сен мында тушта меге тынарга да күч.

— Је, болор! — деп, Софья кенете кезем айдала, базып ба-рала, тайагын айрып алды. — Өлзөг, јерди арутаар эдин. Сен тирүде, сениле кожо кыйналарга келижип жат. Тур, мен сеге курсак экелгем. Барып јунуп, мен төжөгин јуунадып салайын.

Кезе-быча айдып, чала катурканып ийзе, карган эмеген-нинг кедери токтоп, чагы чыгып, ол керек дезе үнин де јылып-тып, уккур боло беретенин Софья билип алган. Жаңыс ла онын онгойып калган көстөрининг түбинде кижин көрөр күүнн јок болгонынын оды өчпөй күйүп турар.

Эмди, Софьяны тегенектий көстөриле тырмап, онын болу-жыла ол орыннаг түжүп, толыкта колјунгуш жаар үрбедеди.

Софья термосто изү чай экелген, ол чайдан уруп береле, калаштаг, сахардан, сарјудан тургузып, айтты:

— Отур, ажан.

Федотья чайды бир эмеш шөлүреде ичеле, айагын туура јылдырып, кайдаар да толык жаар карыкчалду көрө берди,

оног сакыбаган жанына ыйлап, соктырып ийген кучук чилеп, улып, көзининг жажы өткүрө айтты:

— Пашенькамды сакып болбойтон эмитрим, меге жагыс ла мынызы ачу. Же, кем билер, кудай болужар болор бо, эмди көп ой артады...

— Ой, жаана, сеге оног самара келген! — деп, Софья кыйгырды.

— Кайда? — Карган эмегининг курган калган бажы сертес этти.

— Откөн недедеде сеге берип ийзин деп... меге конторада бергендер. ...А мен бу шакпыртла... жагыс ла бугун эске алдым. — Софья лифчигининг алдынан конвертти алып берди.

— Бери бер! Бери бер — деп, эмеен мендеп өрө турды.

Павел Пилюгин турмеден ас бичийтен, каа-жаа бичизе де, жагыс ла Федотьяга бичиир. Калганчы самара эки жыл мынаг кайра келген. Эмди једип келген жагы конвертти карган эмеген корчок сабарларыла уужап, ары-бери андандырып, керек дезе јыткарып көрди.

— Пашенькамнаг... кару баламнаг. Кудай-май, шил көзим кайда, Сонька?! Очкам? Айса бойыг кычыр.

Ол конвертти Соняга берди, Софья оны алала, јыртып ачала, үрничкинг тетрадынан јырткан, јаан чанкыр буква-ларла чийип салган чаазынды чыгарып келди.

— «Јакшылар ба, жаанак...» — деп, Софья баштады.

— Же, же! — деп, эмеен энчикпей унчукты.

— «Сеге база бир самара бичиир деп шуундим. Бу мениг сеге калганчы самарам болор. Мен мында ончозын айдарга турум. Оног ийде-күчимди јууп алып, энеме база самара бичиirim. Эткен ончо кинчегимди. јаманымды ташта деп сураарым. Мен, көгдөй төгөш неме, жагыс ла јуукта жагы ондодым, мениг, неме билбес јаш баланыг, јүрүмин ооткон, сындырган киж сен турбайыг...»

— Не? Неме-неме? — деп, Федотья јайканып, јыгылбаска столдыг кырынан тутты.

— Сындырган деп мында бичип салган — деп, Софья бойы да алаатып ла кайкап эрмектенеле, оног ары кычырды — «Сен, жаанам Федотья, казырыга чыдашпай, бурузы јок балдарды коркышту өлүмле өлтүрткен, а мени, неме билбес баланы, улустыг ортодо борү эдип салган...»

— Төгүндеп јадын... төгүндеп јадын се-ен! — деп, Федотья коркышту шыйкынады. — Очкам бер дейдим, очкам бер!

Софья шкафты мендешту ачып, сыймаадап, очканы таап алды. Оног Федотьяга берди. Ол тыркырап турган колдорыла очказын кийип, самараны Софьяныг колынан ушта согуп алды.

Бир минут кирези ол чаазынды аяктады, шыркалар ошкош терең чырыштарлу кургак эриндерин кыймыктадып, кычырды. Колы там ла тың тыркырап, жүзи там ла там кугарып, боро тобракка буркеле бергендий көрүндү.

— Кудай дезен, чын ла Пашка ончозын оңдооду не?! — деп, кычырган сөстөрүнүн учуры жаңы ла санаазына ярт кирип келерде, Софья маңсаарып, эрмектенди. — Энем мыны укса, жаңыдан жүрүм жүрөр!

А Федотья самараны ычкынып, тыркырап турган колдорун көдүрүп, алакандарыла кулактарын жаба тутты. Онын бажын жарып ийгедий табыш кулактарында жыңкылдай берди. Ол столдон жылбырап, отургышка отура түштү, отургыштан полго жыгыла берди.

— Жаана! — деп, Софья карган эмеенди өңдөйтө тартып, жүк арайдаң орынга сүүртеп жетирди. — Жаана, мен сеге эмди ле нени-нени ичерге берерим... Жүректин эмин...

Бир неделенин бажында, анайда ла бу орыннан түшпей, бир де сөс айтпай, Федотья Пилюгина жада калды...

* * *

Кажы ла күн јер үстине күн чыгып, учы-кыйузы јок тегериге көдүрүлүп, кичинекеј јурттарды да, улу Јаан таш городторды да јаркынду јарыдып јат. Ол тоозы јок јурттардын сөөктөр јууган карыкчалду јерлерин, улустын јүрүмнинең ырап, үргүлјиге амыраган, кижининг чаксыраган јүрүми тымыган сөөктөрдн база јарыдып јат.

Бастыра јүрүминде Пилюгиндер улусла өштөшкөн, олор оттын да алдында, каннын да алдында тура түшпеген, а эмди эки метр кара јердин алдында, көрөр кууни јок болгон улустын јанында јаткылары. Сасонийдин ле онын уулы Артемийдин сөөктөри туку качан јерле туй бүдүп, ачу баргаала туй өзүп калган. Федотья өлгөн кийининде олорды кем де кичееп көрбөгөн. Араайынан Федотьянын да сөөгининг үстине төгичек жабызап, јер оңкойды... Озо баштап, јалакај јүректү Софья сөөктөргө келип, ондогы өлөңди јулуп, онын үстин чокчойто жазап туратан, оног ол до келбей барган.

Азыйда Романовканын сөөктөр салган јер эбире агаш јок ээн, мынанг улам там эрикчелдү болгон. Је Степаннын адазы, Кузьма Тихомиллов өлөр алдында сөөктөрдн эбире терек агаштар отургызыгар деп јакыган. Эмди агаштар бийик, кажы ла јаста олордын будактарына куштар уйа тартып, көп тоолу ла тал-табышту балдарын чыдадып јат. А куштардын үндери токтоп калза, јаркынду күннинг алдында үргүлји јүрүм керегинде агаштар шуулажар.

